

Мрежа за заштита
од дискриминација

**Секојдневниот и
емоционалниот
живот на
неправдата:
Дискриминација,
здравје и релации**

Истражување за влијанието
на дискриминацијата врз
благосостојбата и здравјето на
маргинализираните заедници

**Секојдневниот и
емоционалниот
живот на
неправдата:
Дискриминација,
здравје и релации**

Ана Блажева и
Славчо Димитров

Издавач
Коалиција „Сексуални и здравствени права на
маргинализираните заедници“ МАРГИНИ Скопје,
Мрежа за заштита од дискриминација

Автори
Ана Блажева, Славчо Димитров

Лектура
Виолета Танчева-Златева

Графичко уредување
Дарко Алексовски

Печати
Дата Понс

Тираж
100

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека «Св. Климент Охридски», Скопје

316.647.82:364.6-058.5(497.7)(047.31)
316.647.82:613-058.5(497.7)(047.31)

БЛАЖЕВА, Ана

Секојдневниот и емоционалниот живот на неправдата : дискриминација,
здравје и релации / Ана Блажева и Славчо Димитров. - Скопје : Коалиција
Сексуални и здравствени права на маргинализираните заедници, 2021. - 212
стр. : граф. прикази ; 30 см

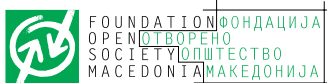
Фусноти кон текстот. - Библиографија: стр. 187-192. - Содржи и: Анекс
1-2. - Финансиер: Фондација Отворено општество – Македонија, „Мрежа за
заштита од дискриминација: Здружена акција за унапредување на еднаквоста
и социјалната правда на маргинализираните заедници“

ISBN 978-608-4803-40-9

1. Димитров, Славчо [автор]
а) Благосостојба – Маргинализираните заедници – Дискриминација –
Македонија – Истражувања б) Здравје – Маргинализираните заедници –
Дискриминација – Македонија – Истражувања

COBISS.MK-ID 56238597

Скопје, јануари 2022

Проектот „Мрежа за заштита од дискриминација: Здружена акција за унапредување на еднаквоста и социјалната правда на маргинализираните заедници“ е финансиран од Фондацијата Отворено општество – Македонија. Содржината е единствена одговорност на авторите и на грантистот и на ниту еден начин не може да се смета дека ги изразува гледиштата и ставовите на Фондацијата Отворено општество – Македонија.

Содржина:

Вовед	7
Методологија	16
I. Сите лица на опресијата	24
II. Здравје	86
Ментално здравје	87
Грижа за здравјето	113
Искуства со здравствениот систем	115
Ставови за посета на психолог, психијатар и/или психотерапевт	121
III. Релации и системи	125
Ранливост и отпорност	126
Доверба, сигурност и припаѓање	151
Перспективи: вредности и визија	159
Заклучоци и резиме	164
Користена литература	180
АНЕКС 1: Индикатори	187
АНЕКС 2: Информирана согласност	192
АНЕКС 3: Прашалник за интервју	195

Вовед

Потребата за ова истражување произлезе од долгогодишните искуства и согледувања за неповолната позиција и мноштвото неповолни фактори што ги засегаат маргинализираните социјални, етнички и сексуални малцинства.¹ Идејата е да се опфатат различните аспекти и влијанија врз позицијата на малцинствата и нивната маргинализација преку субјективните искуства и доживувања на дискриминација и неправда, и нивната севкупна здравствена и социјална состојба. Целта на истражувањето е да се разбере како дискриминацијата и неправдата влијаат врз секојдневието, ги обликуваат искуствата и светогледите и ги врамуваат социјалната положба, релациите и световите на дискриминираните заедници.

Дискриминацијата во истражувањето не се третира исклучиво како формално отсуство на еднаков и доследен третман, туку како отсуство на суштествена, системска и структурна еднаквост, која покрај редистрибуција на добра, ги опфаќа и личната/субјективна позиција, психо-физичкото здравје и добросостојба, и социјалната динамика. Односно, следејќи го пристапот на Сандра Фридман (2011), на дискриминацијата ѝ пристапуваме низ проширениот, повеќедимензионален и системски пристап кон еднаквоста, кој ја надминува индивидуализирачката и редуктивна судско-процедурална перспектива кон искуствата на дискриминација и (не)еднаквост. Ваквиот пристап го става акцентот врз: а) историите, системите и структурите на нееднаквост; аспектите на признавање/препознавање и заштита на достоинството (Fraser 1997); б) пошироката социо-економска рамка на редистрибуција на добра, ресурси, можности (Young 1990); в) трансформативната димензија на еднаквоста и недискриминацијата, која ги зема предвид културните и групни

1 Долгогодишната работа и застапувањата на граѓанските организации, како Хелсиншкиот комитет за човекови права, Гласен текстилец, Коалицијата МАРГИНИ, ХЕРА, ХОПС – Опции за здрав живот, ЛГБТИ Центарот за поддршка, Субверзивен фронт, Ромалитико, АВАЈА, ФООМ и многу други национални и интернационални организации и тела, даваат опсежен преглед на постојните политики, стратегии и законската рамка за заштита на човековите права на Ромите, ЛГБТИ, текстилните работнички. Нив ги потврдуваат и мноштво истражувања, инфографици и извештаи за прекршување на човековите права и дискриминација на овие групи, во различни области и институции, вклучувајќи ги здравството, вработувањето, работните односи, образованието, носењето на одлуки и политичката партиципација, домувањето, насилството итн.

разлики наместо да ја претпоставува универзалноста и неутралноста на веќе постојните институционални и правни рамки; и г) партиципативната динамика и паритет во политичките процеси, јавната сфера, и социјалниот и културен живот на заедницата во целост (Young 1990, Fraser 2009, Freedman 2011). Оваа рамка ни овозможува да гледаме на субјектот на правдата како на поширока социо-политичка и културна структура, процеси и релации, наместо на индивидуи или одделни институции и тела (Роулс 2002, Young 2011). Следствено, директните или индиректни искуства на дискриминација ги вградуваме како искуства на структурна неправда која „постои кога социјалните процеси ставаат големи групи на лица под систематска закана за доминација или лишување од средства за развој и остварување на нивните капацитети, во исто време кога овие процеси им овозможуваат на другите да доминираат или да имаат широк спектар на можности за развој и остварување на капацитетите што им се достапни (...) Структурната неправда се јавува како последица на многу поединци и институции кои дејствуваат да ги следат своите посебни цели и интереси, во најголем дел во границите на прифатените правила и норми“ (Young 2011: 52).

На овој начин, наместо фокусот да го ставаме исклучиво врз еднократни или повторливи дејствија, кои законски можат лесно да бидат идентификувани како акти на дискриминација, сакаме да ги истражиме искуствените, афективните и социјалните ефекти на социјалната неправда и нееднаквост, видлива преку широките и историски наталожени институционални пречки за развојот на вредностите, визијата за добар живот, развојот и практикувањето на капацитетите, изразувањето на сопствените искуства и потреби, како опресија, од една страна, и доминација, односно како институционални пречки за себепределување и определување на сопствените дејствија и условите на дејствување, од друга страна (Young 1990: 33-37). Комплексноста на феноменот и мултиперспективноста на пристапот овозможуваат поцеловита, но и послоевита анализа која потоа може да се користи во развивање на различни (социјални, здравствени, образовни) политики и мултисекторски пристап во справување со дискриминацијата и нејзините конкретни и материјални ефекти.

Во истражувањето се опфатени три целни заедници: лезбијки, бисексуалци и геј-мажи, текстилни работнички и Ром(к)и, со цел да се испита влијанието на сексуалната ориентација, родот, класата и расата.

Една од најкрупните теми и појдовни позиции што го вградуваат истражувањето и анализата на податоците се интегрираните теории за правда од феминистичката политичка филозофија. Поаѓајќи од овие теории и прашањето за дискриминација се следи преку прашањата за еднаквоста и правдата, односно преку нееднаквата поделба на трудот, неправедната дистрибуција и (не)признавањето/ (не)препознавањето (recognition). На тој начин се отвораат клучни-

те прашања за тоа како економските односи во капиталистичките општества и општествените односи што тие ги создаваат ги поставуваат однапред условите на нееднаквост и доминација во кои цели заедници, групи, делови и слоеви од општеството остануваат на маргините и без доволно услови за остварување на основните човекови права. Во таа смисла лишувањето станува еден од клучните концепти преку кои може да се анализира нееднаквоста, покрај директните повреди кои произлегуваат од стереотипизацијата, дискриминацијата и насилството. Насилството, исто така, се вклучува преку различните форми на физичко, психичко и емоционално насилство, но и во неговите суптилни варијанти какви што се микронасилствата, кои ги одразуваат предрасудите и придонесуваат за одржување на социјалните услови за отфрлање и исклучување на нееднаквите, поинаквите.

Непрепознавањето и неуважувањето на различните позиции, искуства, идентитети е една од основните повреди што ја вклучуваме како суштинска во опсервацијата и анализата на социјалната условеност на маргинализацијата и како уште еден аспект на исклучувањето, односно дискриминацијата и нееднаквиот третман. Неуважувањето се анализира преку (не)вклучувањето и преку отсуството на претставувањето во процесите на одлучување, во јавниот живот и сфера.

Ваквото нијансирано и слоевито опфаќање на прашањето на дискриминација и нееднаквост овозможува длабоко читање и разбирање на различните димензии на неправдата согледани преку секојдневните индивидуални искуства на нееднаквост, стереотипизација, дехуманизација, лишување, насилство и микронасилства, отсуство од јавниот домен и од процесите на носење одлуки, и со тоа целосна социјална маргинализација.

Во истражувањето нееднаквоста се следи дополнително преку концептите на доминација, експлоатација и опресија, и оттаму прашањата на односите на моќ, родовата димензија на опресијата и експлоатацијата, и прашањето на афективната неправда се суштинскиот дел од анализата на секојдневните искуства на маргинализираните.

Друга клучна појдовна позиција во истражувањето е вклучувањето на афективната/емоционалната димензија² на искуствата и нивното поврзување не само со менталното здравје и внатрешниот, односно психичкиот живот на субјектот, туку со сите аспекти на анализа, и особено низ социјалните односи и динамика. Афектите се третираат не само како субјективно доживување и одговор на дразбите, или случувањата во средината, туку и како сила со која се обликуваат релациите, и со тоа претставуваат клучна дејствена

2 Во текстот зборовите афективни и емоционални се користат наизменично и како синоними, иако во теоријата и науката постојат различни начини на кои се дефинираат и користат двата термина.

компонента на социјалната динамика. Исто така, афектите не се разгледуваат во дихотомија со умот/разумот, туку како неразделен дел од отелотвореното искуство кое е директно поврзано со сите други телесни и когнитивни функции, и кое има клучна улога во носењето одлуки и осмислувањето на себеси и светот. Во дослук со трансдисциплинарното поле на студии на афектите и емоциите, на истите им пристапуваме во ова истражување како израз, рефлексивна, отелотворување и трансформативен капацитет на/за динамичните социјални релации и нееднаквости во рамки на специфичните релациони конфигурации и социјални структури на современиот македонски контекст.

Значи, афектите не се едноставно приватни состојби на умот затворени во главата на индивидуата. Напротив, тие се секогаш посредувани, како од социјалните услови, релации, можности и окружување, и на тој начин претставуваат сензорни и отелотворени индекси на односите на моќ во општеството, така и од когнитивните, вредносните, евалуациските и социо-културно нормирани димензии и означители (коишто во најголем дел од случаите се надвор од свесниот дофат на субјектот), а преку кои субјектите се интерпретираат самите себеси и се ориентираат кон светот околу себе. Во духот на Спиноза, афектите за нас раскажуваат приказни за телата и нивните светови, за начините на коишто отелотворените субјекти се афектирани од и ги афектираат другите и светот, односно како „состојби (афекции) на телото со коишто се зголемува или намалува, потпомога или ограничува моќта за дејствување на телото, а во исто време, и идеите за тие состојби“ (Spinoza 1970: 103). Односно, низ истражувањето сакавме да видиме како афектите низ живеаните искуства на Ром(к)ите, текстилните работнички, геј-мажите, лезбијките и бисексуалците говорат за начините на коишто како отелотворени субјекти се формирани од релации што одат покрај и над нив, како тела со одредени капацитети, потенцијали и диспозиции за дејствување, коишто можат да прават или да не прават одредени работи, да влегуваат или не влегуваат во одредени социјални релации и простори, и да дејствуваат отворено или со ограничувања врз светот околу себе. И на тој начин, како афективниот живот на моќта и нееднаквоста создава услови преку кои се формираат отелотворени субјекти кои во различни и варијабилни нијанси можат да го менуваат и да влијаат врз околниот свет, или пак да учествуваат во социјалната и отелотворена репродукција на нееднаквоста. Како што тврдат едни од најзначајните современи изучувачи на социо-политичката димензија и сила на афектите и емоциите, Слејби и Шеви, преку нив „можеме да ја интерпретираме ситуираноста на актерите како специфичен ‘начин на битствување’ и евалуативна телесна ориентација кон светот. Афектите на овој начин се поврзани со идејата дека се наоѓаме во светот среде сили коишто ги оспособуваат или попречуваат нашите стремежи и нашите капацитети за дејствување. Како комплексна телесна состојба, афективното однесување не е нужно фокусирано само на одреден

објект, туку многу повеќе ја рефлектира целокупната насоченост на субјектот кон светот, во смисла на специфична ‘афективна интенционалност’ (...) и може да биде категоризирано или означено како специфична емоција (...) избегнувајќи каква било дистинкција помеѓу ‘внатре’ и ‘надвор’ (...) како ситуирани и отелотворени концептуализации на светот“ (Scheve and Slaby 2019: 44).

Второто поглавје се однесува на здравјето на маргинализираните кое се разгледува во холистичката парадигма како состојба, а според која не означува отсуство на болест туку вклучува физичко, психичко и социјално здравје и добросостојба. Се анализираат индивидуалните искуства и однос кон личното здравје, поврзаноста со искуствата на дискриминација и нееднаквост, и со третманот, услугите и достапноста во/на институциите. Истражувањето не се обидува да докаже *каузална поврзаност* помеѓу директните искуства на дискриминација со одредена здравствена симптоматологија, туку да ги опише и разбере начините на кои искуствата на дискриминација и нееднаквост се впишани, и се прекршуваат врз телата и животите на претставниците на малцинствата што ги истражуваме. Иако каузалната поврзаност не беше нити цел, нити беше можно согласно опсегот на истражувањето да биде прецизирана, сепак, онаму каде што можеше да се увиди значајна *корелативност*, таа беше посочена и анализирана. Во таа смисла, избегнувањето на строгиот и тесен медицински модел за здравјето, особено менталното здравје, е поради можноста за исчитување на субјективните искуства надвор од дискурсот на болест и дисфункција, туку повеќе како живеани искуства кои се одговор на телото, телесните системи, психичкото функционирање во многу конкретни контекстуално одредени средини и ситуации (Fausto-Sterling 2005, 2008). На искуствата на дискриминација и нееднаквост, на хомофобија, на експлоатација, на класна нееднаквост и расизам во нашето истражување им пристапиме имајќи ги предвид современите трансдисциплинарни истражувања и социјалната епидемиологија (Krieger and Smith 2004; Krieger 2005), кои сведочат дека „сексистичката и расистичка опресија можат да бидат отелотворени буквално во клетките, влакната, мускулите и хемискиот состав на човековото тело. Ефектите на расизмот и сексизмот може да се впишат сè до коските, до ткивата, хормоните и генетските маркери коишто ги конституираат човековите битија. Ефектите на сексизмот и расизмот не се само општествени, политички и економски, туку исто така и физиолошки – што би се рекло и психолошки, афективни, и честопати емоционални. Нивната физиолошка димензија помага да се објасни зошто нивните ефекти се толку интимно лични, покрај тоа што се институционални и глобални, дури и доколку не се честопати свесно почувствувани“ (Sullivan 2015:162). Ваквиот пристап не ја намалува важноста на здравјето туку, напротив, сметаме дека овозможува многу понијансирано да се разберат телесната болка и страдањата, не само како медицински проблем туку како посложен проблем кој ги засега сите други социјални полиња и политики.

Фокусот во поглавјето е на менталното здравје преку следење на искуствата на стрес, анксиозност, депресија и трауматизација. Системската траума се третира како еден од централните извори на стресот, анксиозноста и трауматизацијата за маргинализираните, иако и бројни други индивидуални и средински фактори придонесуваат кон контекст кој е неповолен за нивното севкупно здравје и добросостојба (Cvetkovich 2003). Системската траума се однесува на искуствата во социјален контекст кои ја загрозуваат потребата за сигурност, припаѓање и достоинство и се резултат на повторена злоупотреба, потчинување, лишување преку системски ограничувања, сегрегација, ограничен пристап и сл. (Haines 2019). Пристапот кон релационата и системската траума во нашето истражување се потпира врз значајните феминистички интервенции во психологијата, психоанализата и културните студии и студиите на афектите, а преку кои секојдневните напади врз интегритетот и безбедноста на жените, расните, етничките, класните, и сексуалните малцинства наметнуваат нужна ревизија на доминантните теории за траумата, теории коишто се засновани врз искуствата на доминантните општествени групи, како белите среднокласни западни мажи, и земање предвид на т.н. *прикриена траума*. Прикриената траума сведочи за трауматогените ефекти на опресијата коишто не се секогаш отворени, драматични, еднократни и радикално заканувачки за телесниот опстанок преку некој невообичаен настан, надвор од секојдневието, но сепак, ништо помалку реални и болни, и коишто сведочат за постојаното присуство и закана од трауматизација на малцинските групи како заднински шум во нашата култура и општество. Во оваа насока, нашиот пристап е мотивиран и од клучното прашање на Лора С. Браун, имено:

„Што значи да признаеме дека нашата култура е фабрика за производство на толку многу повредени луѓе?... На какви цели им служиме кога формално го дефинираме трауматскиот стрес како настан надвор од нормалното човечко искуство и, следствено, ги исклучуваме оние настани што се случуваат со доволно висока стапка во животот на одредени групи, со што таквите настани се, всушност, нормативни, 'нормални' во статистичка смисла? Јас би рекла дека таквите параметри функционираат така што ќе создадат социјален дискурс за 'нормалниот' живот кој потоа ја припишува психопатологијата на секојдневниот живот на оние кои не можат да се заштитат од овие настани со висока основна стапка, и кои реагираат на овие настани со показатели за психичка болка. Ваквиот дискурс го дефинира човечкото суштество како суштество кое не е предмет на настани со толку висока основна стапка и удобно нè сместува нас останатите во категоријата на помалку од човек, помалку од заслужни за фер третман“ (Brown 1995: 103).

Третото поглавје е посветено на релациите и системите преку анализа на субјективните искуства на ранливост и отпорност во социјален контекст. Двата аспекта се клучни во одредувањето на капацитетите за справување со неповолните фактори со кои се соочуваат маргинализираните, но исто така и во однос на одредување на општествените и институционалните капацитети до одговорот на предизвикот за овозможување еднакви права и услови за маргинализираните. Системите на поддршка се дел од капацитетите за резилентност, но истовремено и показател за состојбата на општественото ткиво. Во таа смисла, анализата се потпира на согледување на релациите и институциите во кои маргинализираните се чувствуваат ранливо и/или безбедно и имаат доверба. На крајот, фокусот на анализата е ставен на перспективите и капацитетите за политичка имагинација и социјална промена преку следење на визиите и вредностите на испитаниците.

На овој начин, третиот и последен дел од оваа студија се надоврзува на првиот и вториот, како во циклична структура, или во повратни и рекурзивни спреги, на таков начин што импликациите на анализите од првиот и вториот дел се рефлектираат во последниот дел, посветен на релациите и системите во кои учествуваат отелотворените афективни маргинализирани субјекти, но, истовремено, и како овие модуси на отелотворена социјална интеракција влијаат врз можните идни промени, или повторна репродукција на првичните социјални нееднаквости и опресија. Схематски, можеме да кажеме дека истражувањето ја следи линијата на однадвор–навнатре–однатре–нанадвор. Односно, во последниот дел од истражувањето се поврзуваат феноменолошката со социјалната анализа, и ги согледуваме импликациите на она што Бурдје го нарекува хабитус или телесен хексис, а со овој концепт ја изразува „онтолошката комплицитност“ (Bourdieu and Wacquant 1992) и заемното поседување на светот и личноста. Како општествено конституиран и структуриран принцип на општествено структурирање и класификација, хабитусот ја маскира историјата како втора природа, а нужноста како избор, преференца и вкус, односно го засилува митот за „магичниот волунтаризам“ (Smail 2015) на одговорната и автономна индивидуа како одделена од и наспроти комплексот на релации и социјални конфигурации. Хабитусот сведочи за отелотворувањето на општествените структури кое се манифестира во однесувањето, афектите, ориентациите, аспирациите, диспозициите, вкусовите и практичниот ум, а преку коишто се постигнуваат објективни социјални резултати како природни и фиксирани нужности, надвор од свесниот напор, калкулација или интервенција на личноста. Следствено, текстилните работнички, Ром(к)ите, лезбијките, бисексуалците и геј-мажите, како луѓе чиешто отелотворено постоење е делумно оформено и ограничено од отсуството на слобода, неправдата, непризнавањето и експлоатацијата, чијшто стил на битствување е обележан од ограничената можност „да постанат нешто друго од она што го наоѓаат како нужност што мора да бидат“ (Charlesworth

2004: 4), отелотворуваат однесување, однос кон другите, светот и себеси, аспирации, вредности и расположенија кои сведочат за начините на коишто институциите, социјалните структури и услови се втиснуваат во нивните тела и телесни субјективитети и ги моделираат. А таквата форма на корпорален субјективитет овозможува или оневозможува извесни релации, социјални простори и светови, одредени нешта да се појават или да исчезнат од хоризонтот, и да се отворат или повторно затворат неодредените можности за социјалното постоење, себепроектирање во иднината, духовната слободата и животот во заедница.

Ова истражување немаше да биде возможно без несебичната поддршка и посветеноста на Коалиција МАРГИНИ, Мрежата за заштита од дискриминација и Фондацијата Отворено Општество Македонија - ФООМ, како и безрезервниот напор, чувството за правда и трудот на луѓето коишто ги спроведоа сите 60 интервјуа за ова истражување: Кристина Ампева, Љубомир Фаизов и Џенгис Бериша. Најголемата заслуга ја понесуваат сите лица коишто беа интервјуирани во процесот на истражувањето и затоа им упатуваме посебна благодарност, почит и восхитување што имаа храброст да споделат со нас дел од своите животи, животи коишто сведочат за ранетост, истрајност, отпор и социјално страдање.

Методологија

Тема и цели на истражувањето

Цел на истражувањето е да се опишат и анализираат живеаните искуства на дискриминација во контекст на психо-физичкото здравје и благосостојба, различни интерсекциски фактори на лица од маргинализирани заедници (лезбијки, бисексуалци, геј-мажи, Роми/ки, текстилни работнички); потоа како овие искуства ги обликуваат нивните релации, светогледот и социјалната позиција, но исто така како создаваат/одржуваат нееднаквост и општества со ограничени демократски капацитети.

Истражувачки прашања

- Какви искуства на дискриминација доживуваат врз основа на својата припадност (лезбијка/геј/текстилна работничка/Ромка)? Кои се личните наративи за овие искуства?
- Како искуствата на дискриминација се поврзани со други интерсекциски фактори?
- Кои се здравствените проблеми со кои се соочуваат?
- Кои се проблемите поврзани со менталното здравје што ги имале/аат?
- Дали имале достапна професионална помош за проблемите поврзани со здравјето/менталното здравје? Каква помош имале/добиле?
- Како ја поврзуваат својата општа добросостојба со тоа што се лезбијка/геј/ текстилна работничка/Ромка)?
- Дали постои трауматизација? Дали биле во ситуација во која се чувствувале загрошено за сопствениот живот, целосно немоќно или емоционално преплавени?
- Како искуствата на дискриминација влијаеле врз релациите и социјалната позиција?
- Кои се ограничувањата со кои се соочуваат во себе и во средината?

- Кои се системите на поддршка што ги имаат на располагање и како ги користат?
- Какво е искуството од процеси на здружување и застапување?
- Какви се личните и колективните перспективи за иднината?

Методи за прибирање податоци

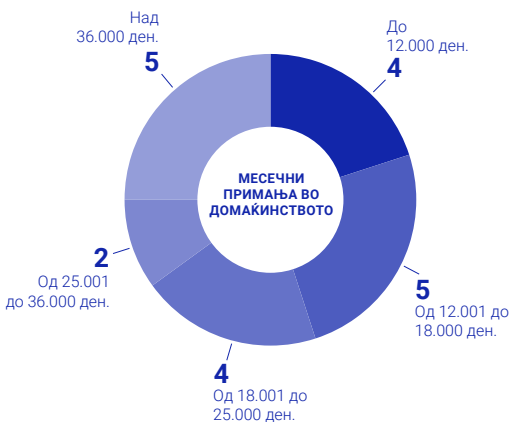
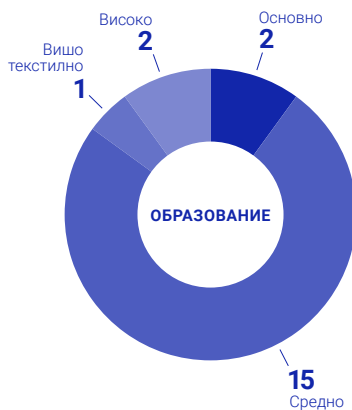
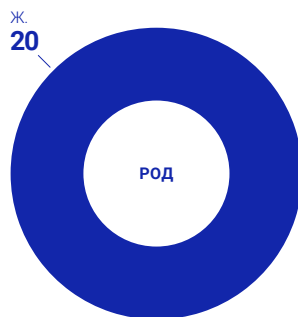
Во истражувањето се користи полуструктурирано интервју како примарен метод за прибирање на податоци. Полуструктурираното интервју обезбедува добивање различен тип на податоци, квалитативни и квантитативни. Квантитативните податоци не се во функција на класично квантитативно истражување за генерализирање на податоците, туку се во функција на квалитативната анализа која има за цел да ја опфати комплексноста на дискриминацијата како што е објаснета претходно во текстот. Полуструктурираното интервју овозможува да се добијат детални податоци за искуствата на дискриминација, како и за менталното здравје. Прашалникот содржи и дел со демографски прашања за да се обезбеди поврзување на различни интерсекциски фактори. Покрај структурата на интервјуте, пристапот кон разговорите е како и со длабинските интервјуа. Односно интервјуирачот го води разговорот на начин што остава доволно простор и поттикнува дообјаснување и раскажување, поставува дополнителни прашања и дозволува разговорот да се прошири во насока во која соговорникот има потреба.

Примерок

Во истражувањето се опфатени по 20 претставници од три целни заедници: лезбијки, геј-мажи и бисексуалци, текстилни работнички и Ром(к)и. Текстилните работнички се избрани како група на жени жртви на повреди на работничките права, изложени на експлоатација како форма на транзициско насилство и жртви на интерсекциски облици на дискриминација во кои се испреплетува родот и класата. Освен по припадност на заедницата, претставниците се бирани и врз основа на други демографски карактеристики (како класа, возраст, место на живеење и етничка припадност), со цел да се обезбеди раслоеност на примерокот. Лезбијките и геј-мажите – во однос на образование, социјален статус, документирано искуство на дискриминација и етничка припадност. Ромите – во однос на род, вработени/невработени и возраст. Текстилните работнички – во однос на етничка припадност, социјален статус и образование.

Целна група Текстилни работнички

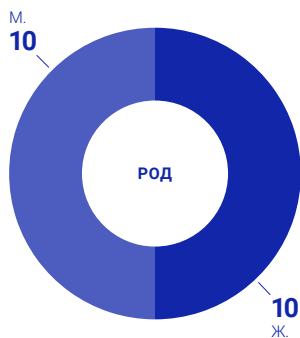
Возраст
35 – 60

Целна група

Роми

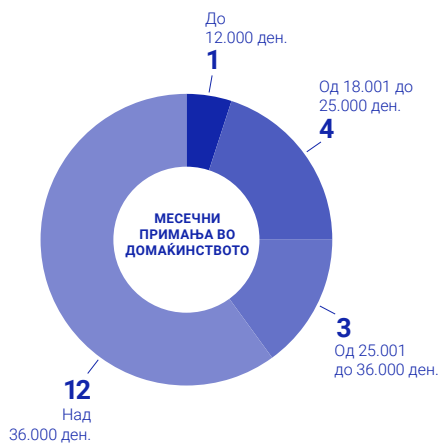
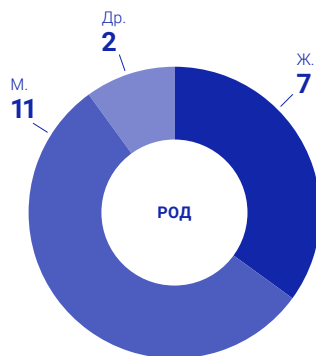
Возраст
18 – 66

Целна група

Лезбијки, геј-мажи и бисексуалци

Возраст
22 – 48

Фази и постапка на истражувањето

Фази на спроведување на истражувањето: создавање на методологија и инструменти; тестирање на инструменти; избор и обучување на интервјуирачи; спроведување на интервјуа и транскрипција; кодирање, анализа и пишување на наодите; издавање и промоција на истражувањето.

Првата фаза беше подготовка на методологијата и инструментите за истражување. Оваа фаза од истражувањето се одвиваше во периодот април – јуни 2021 година. Прашалникот беше развиван според листа на индикатори (прилог 1) што беа поставени според истражувачките прашања, за да може да се обезбеди добиените податоци да дадат одговор на нив. Прашалникот (прилог 3) е ист за сите групи. Инструментот беше тестиран во процесот на обука на интервјуирачите.

Интервјуирачите се избираа преку критериуми кои требаше да обезбедат сензитивност кон областите на истражување, добар контакт, доверба и отвореност кон истражувачите и истражувањето. За секоја целна заедница се ангажираше по едно лице за спроведување на интервјуата, кое е блиско или работи во заедниците. Интервјуирачите беа обучени за спроведување на интервјуата преку објаснување на пристапот и искусвено поминување низ прашалникот. Како дополнителна заштита и етичка грижа за испитаниците беше изработен документ за информирана согласност за секој од испитаниците. Информираната согласност (прилог 2), освен податоци за истражувањето, содржеше и информации за дополнителна заштита и можност за пријава на какви било забелешки и дополнителни потреби во врска со истражувањето и истражувачкиот процес.

По обуката интервјуирачите имаа едно пробно интервју, после кое се разговараше за процесот на интервјуирање и за прашалникот. На тој начин интервјуирачите беа вклучени во процесот на финализирање на инструментот искусвено, но и преку повратна информација за истражувачите. Процесот на теренското истражување се одвиваше во летниот период и траеше од јули до септември 2021 година. Со секоја заедница беа спроведени по 20 интервјуа во траење од 1 до 2 часа. Интервјуата беа снимени со аудиозапис и потоа беа транскрибирани.

Метод на анализа

Методот на анализа се состои од комбинација на феноменолошка и критичка дискурзивна анализа. Двата пристапа овозможуваат прикажување на различните нивоа на поврзување на микро-, мезо- и макрониво преку анализа на личните искуства, релациите и општествената положба и динамика преку поврзување на искуствата на претставници на целните групи. Првата фаза од процесот на анализа беше кодирање во категории што се поврзани со истражувачките индикатори, но исто така што произлегуваат од самиот текстуален материјал. Втората фаза беше анализирање и интерпре-

тација на резултатите, која ги следи различните нивоа на искуство, релации и системски контекст. Во оваа фаза продлабочената анализа се обликуваше користејќи теориски референци, како и деск-анализа за постоечките политики и претходни извештаи и анализи.

Како квалитативен метод за спроведување на истражувањето и анализирање на собраните податоци, покрај критичката дискурзивна анализа, го користевме и тематското кодирање (Saldana, 2009), а воедно и дескриптивна и интерпретативна анализа. Тематското кодирање претставува процес на идентификување и анализирање шеми во дадена база на податоци, како и издвојување на важни теми и проблеми поврзани со истражувачките прашања и цели. Процесот на тематско кодирање беше спроведен во неколку фази, вклучувајќи: а. Детална транскрипција на интервјуата; б. Детално читање и препрочитување на транскрибираните податоци, како начин за запознавање и добивање на првични идеи и заклучоци во врска со базата на податоци, и создавање кодирачка рамка базирана врз конкретни теми и зборови што се повторуваат во податоците, како и врз база на некои теоретски концепти според кои се поставува и методолошката рамка на истражувањето, и за кои се претпоставува дека лежат во основата на различните групи податоци; в. Иницијално кодирање на карактеристиките што ја организираат базата на податоци во значенски групи на основни теми (Attride-Sterling, 2001, Boyatzis, 1998); г. Сортирање на кодовите од базата на податоци во организациски теми; д. Ревизија, рафинирање и именување на финалната листа на организациски теми (Braun and Clark, 2006).

Ограничувања на истражувањето

Ограничувањата на истражувањето произлегуваат од самиот квалитативен пристап и ограниченоста на примерокот и податоците да можат да послужат за поширока генерализација на резултатите и заклучоците во однос на целните групи и пошироко за маргинализираните заедници. Во однос на примерокот ограничувањата се поврзани со тоа што целните групи се покриени во одреден град или регион. На пр. Ромите во истражувањето се сите од Прилеп, потоа текстилните работнички од Штип, Велес односно од источниот регион, додека ЛГБ луѓето во најголема мера се урбана популација и моментално сите живеат и/или работат во Скопје. Покрај тоа што одредени прашања во прашалникот се полуструктурирани, пристапот на водење на интервју е примарно квалитативен и наративен и во таа смисла отсуствува можност за квантитативна обработка и приказ на дел од резултатите, освен за деморафијата. Стилските на водење на отворено и полуструктурирано интервју и различните природни динамики на разговор придонесуваат кон одредени ограничувања на еднаков увид во однос на прашањата од испитаниците од различни групи.

I.

**Сите лица на
опресијата**

Во рамки на првиот дел од прашалникот, и низ интервју-ата спроведени за целите на истражувањето, сакавме да добиеме многуслоен, повеќестран и интегриран приказ и информации за различните форми и искуства на опресија, доминација, нееднаквост и дискриминација меѓу текстилните работнички, Ромите и Ромките, и геј-мажите, лезбијките и бисексуалците. За оваа цел на прашањата за искуствата на неправда и нееднаквост им пристапивме преку интегрираните теории за правда развиени од страна на феминистичките политички филозофи Ненси Фрејзер (Fraser 1997, 2009; Fraser and Honneth 2003) и Ајрис Марион Јанг (Young 1990, 2000, 2011). Овие теории за правда во своите иследувања за социјалната правда ги обединуваат како прашањата за економската доминација, нееднаквата поделба на трудот, маргинализацијата на пазарот на трудот и неправедната распределба, така и прашањата за признавањето/препознавањето (recognition), односно културната, симболичка, идентитетска неправда и нееднаквост којашто резултира со стереотипизација, дехуманизација, бришење од јавниот домен на видливоста, искуства, вредности, културни практики и перспективи на различни маргинализирани групи, како и укинување на почитта и достоинството на различни социјални групи. Суштинското значење на признавањето како витална човечка потреба за теоријата на правда, како и разорните емоционални, социјални, феноменолошки и политички ефекти на непризнавањето, а коишто се исклучително важни за нашето истражување, ги истакнува Аксел Хонет, еден од најзначајните политички филозофи на правдата, аргументирајќи дека:

„Нашиот интегритет го должиме на добивањето одобрување и признавање од другите лица. Негативните концепти (како што се 'навредата' или 'деградацијата') се поврзани со форми на непочитување, со негирањето на признавањето. Тие се употребуваат за да карактеризираат форма на однесување што не претставува неправда само поради тоа што ги ограничува субјектите во нивната слобода за дејствување и им предизвикува штета. Многу повеќе, таквото однесување е повредувачко бидејќи го нарушува позитивното разбирање на себеси кај овие лица – разбирање коешто се стекнува преку интерсубјективни средства“ (Honneth 1992: 189).

Првата група на видови социо-економска неправда, којашто е вкоренета во политичко-економските структури на општеството, ги вклучува *експлоатацијата, маргинализацијата, лишувањето и обезмокувањето*, додека симболичката или културната неправда, којашто својот корен го има во нееднаквите односи на моќ и следствените социјално доминантни форми на претставување и афективна организација на општеството, ги вклучува *културна доминација, односно културниот империјализам, непризнавањето и културна невидливост, неочитувањето и стереотипизацијата*,

како и *насилството*. И покрај извесните разлики и несогласувања меѓу двете филозофки, како во поглед на специфичните типологии на неправдата така и во однос на суштинските нормативни претпоставки за правдата, во нашето иследување ги комбинираме придобивките и класификациите и на двете, со цел да обезбедиме поширок и подетален увид во искуствата на нееднаквост и дискриминација.

Концептот за оп्रेसија е еден од клучните концепти преку кои Јанг ги анализира формите на социјална неправда, упатувајќи со него на структурните и системски феномени преку кои се онеспособуваат, минимизираат и ослабуваат во нивните капацитети и способности различни општествени групи. Односно, оп्रेसијата се состои во „систематски институционални процеси што оневозможуваат одредени луѓе да учат и употребуваат задоволувачки и експанзивни вештини во општествено препознаени околности, или институционализирани општествени процеси коишто ги инхибираат човековите способности за игра и комуникација со другите, или да ги изразат своите чувства и перспективи за општествениот живот, во контексти во коишто другите би слушале“ (Young 1990: 37). Доминацијата е другиот концепт преку кој Јанг ја опишува неправдата, кој ги означува „институционалните услови коишто ги инхибираат или спречуваат луѓето во нивното учество во одредувањето на нивните дејствија или условите на нивните дејствија“, односно кога „други лица или групи можат да ги детерминираат, без реципроцитет, условите на нивните дејствија, или директно или индиректно преку структурните ефекти на нивното дејствување (ibid.).“ Одовде, концепцијата за правдата на која се потпираме е, од една страна, *оспособувачката концепција за правда* на Јанг којашто се однесува еднакво и на прашањата за распределба и на прашањата за социјално-структурните и институционални услови за развој и практикување на индивидуалните капацитети, изразувањето на личните и колективните потреби, чувства и мисли, и развојот и учеството во колективната комуникација, процеси на одлучување и соработка. Од друга страна, имплицитна во оваа концепција, а еднакво важна за разбирање на групите коишто се вклучени во нашето истражување, е правдата разбрана како *партиципациивен партицип* (Fraser 1997, 2009), со што во преден план стојат еднаквото учество во општествениот и културниот живот, и во дискурсите и процесите на јавната демократска сфера. Како пречка на паритетот во партипација повторно се појавуваат во иста мера и економските структури што ги лишуваат луѓето од „ресурсите коишто им се потребни за да учествуваат во интеракцијата со другите како со еднакви“, и „институционализираните хиерархии на културни вредности коишто им го одземаат неопходниот статус“ (Fraser 2009: 20).

За да добиеме слоевит, конкретен и детален увид во различните искуства на неправда, нееднаквост и дискриминација, на нашите испитаници им понудивме серија опции преку коишто можеа да ги изразат и потврдат нивните различни искуства на различ-

ни форми на прекршување на човековите права, дискриминација и нееднаквост, како на микро- така и на мезо- и макросоцијално ниво, вклучувајќи ги: исклучувањето и ограничениот пристап до различни институции, услуги и добра; избегнувањето во приватни и јавни контексти, ситуации и простори; навредата и исмевањето како резултат на нивниот статус или идентитет; дискриминацијата и поинаквиот третман во различни контексти и од различни актери (физички и правни лица); лишувањето од јавни, социјални и културни добра, како и лишувањето од основните материјални и социјално неопходни услови за живот; експлоатацијата и злоупотребата во работни услови и секојдневни интеракции; говорот на омраза, физичкото насилство, малтретирањето и потчинувањето, вознемирувањето и сексуалното вознемирување; и различните форми на микронасилства и микроагресии кои се однесуваат како на микросоцијалните контексти и секојдневни меѓучовечки интеракции така и на минискулните, навидум безначајни, амбивалентни, гестикулациски однесувања, знаци, расположенија и тонови во комуникацијата.

Искусвата на неправда меѓу текстилните работнички коишто ни беа раскажани низ интервјуирачкиот процес сведочат за присуството на застрашувачки, неподносливи и постојани практики на **експлоатација и злоупотреба, прекршување на работничките права, лишување** од основните социјални услови и нужности за достоинствен живот, работа во **нехумани и здравствено-нарушувачки услови, повреда на достоинството** и самопочитта, значително **обезмоќување** и секојдневно подложување на **навреди, понижувања, вознемирувања и неуважување** (invalidation) на нивните страдања, потреби и емоции. Исказите и страдањето на текстилните работнички нужно ја евоцираат Марксовата остра критика и квалификација на капитализмот, односно дека „капиталот е мртов труд којшто како вампир живее единствено преку цицањето на живиот труд, и живее толку повеќе колку што труд ќе исцита. Времето во коешто работникот работи е времето за коешто капиталистот ја конзумира моќта на трудот којашто ја купил од него. Доколку работникот го конзумира расположливото време за самиот себе, тогаш тој го ограбува капиталистот“ (Marx 2013: 162).

Неправедната распределба вкоренета генерално во капиталистичката политичко-економска структура, и болно и парадигматично отелотворена во текстилната индустрија и искуството на текстилните работнички, е доминантно изразена во **експлоатацијата како форма на опресија**, искусена од текстилните работнички, а преку која работодавците, односно сопствениците на средствата за производство, го присвојуваат вишокот производство и вишокот вредност за приватна корист. Односно, работничките ги изразуваат и практикуваат своите капацитети и својот труд под контрола, налог, целисходност и полза на други луѓе, без учество во процесите на одлучување, контрола и регулација на нивниот труд и плодовите

од него, со што нивните моќи, нивната енергија, вештини и труд се трансферирани кон моќта и богатството на други, додека истовремено се намалуваат и континуирано истоштуваат како резултат на материјалното лишување, губењето на контрола и разорената самопочит (Macpherson 1973, Young 1990). Експлоатацијата што секојдневно ја проживуваат нашите испитанички е конкретизирана низ серијата прекршувања на нивните права, а за коишто самите сведочат, како што се: неисплаќање на плата или неоправдано намалување на платата, принудно спогодбено раскинување на договорите за вработување, исплаќање на плати под минимално законски пропишаната или повраток на рака на дел од исплатените плати, исплата на плати на рака, нерегулирани работни односи, односно работа на црно, неисплатени додатоци на плата за работа на празник, неработен ден или ден за неделен одмор, прекувремена работа и нечовечка интензификација на работата под барањата за нормиран учинок, неисплатени придонеси на плата итн. Покрај исказите на нашите испитанички, ваквата континуирана и ретко санкционирана пракса на прекршување на работничките права во текстилната индустрија се документирани и од страна на Хелсиншкиот комитет за човекови права во текот на изминатите неколку години.³

„Ми ветувале повисока плата, а фактички ја добивам истата, со 500 денари повеќе, и кажав, ако не ми ја покачите, јас си одам... не ни плаќаа придонеси... нонстоп останувавме прекувремено, нонстоп. За Голема Богородица ми текнува, до осум часот останавме, па обезбедувањето мораше да нè носи со кола, жена по жена, нели која кај живее, а јас бев дома во дваесет до девет.“
(Марија, 35 години, текстилна работничка)

„Работев за 6.000 денари цел месец, и пат не ми плаќаа, за џабе работев... Непријавена. Јадење демек таа ќе ни даваше, наутро се снаоѓав со превоз, јас си го плаќав. Не ми плаќаше, за 100 евра работев, бев почетник и си мислев, ајде ќе се навикнам, ама како поминуваше време сфатив дека уствари таа нема фустан под 300 евра, а мене ми дава 6.000 денари. И тоа ми ги цепкаше, не ми ги даваше одма, не ми беше исплатено сè навреме...“ (Моника, 30 години, текстилна работничка)

3 Информациите на Хелсиншкиот комитет се достапни на следниве линкови: 1. <https://mhc.org.mk/reports/4-infografik-za-sostojbata-so-rabotnichkite-prava-na-tekstilnite-rabotnichki-i-rabotniczi-januari-dekemvri-2020/>, 2. <https://mhc.org.mk/publicationsanalyzes/analiza-za-obezbedena-pravna-i-parappravna-pomosh-na-tekstilnite-rabotnichki-vo-periodot-2017-2019/>, 3. <https://mhc.org.mk/reports/sostojbata-so-rabotnichkite-prava-polugodishen-izveshtaj-1-noemvri-2020-31-mart-2021/>

„Тоа е 17 години нонстоп така. Ене ја тетратката, запишувам, секој месец нешто не се плаќа, значи празниците не ни ги плаќаат, прекувремените саати не се платени, работиме повеќе... Денес, на пример, ако треба 500 комада, тој не те мотивира ‘ќе ти накачам плата’, туку ‘мораш да ги извадиш, инаку прекувремено ќе останеш!’“ (Ј., 36 години, текстилна работничка)

„(Ме користеле во своја полза), за неплатена работа, да. Газдите го користеле тоа, користеа едно време кога почнавме да работиме во приватните; сме работеле прва, втора, трета, празници сме работеле, недела сме работеле, што било платено? Прекувремена работа сме работеле, што било платено? Ништо не било платено тогаш, како почнавме од 2000-те по приватните да работиме... немаше ни придонеси, во плик ти давал пари, не ти давал на сметка, од каде да знаеме дали се платени придонесите и што е платено? Никој тоа не знае. Ти одиш денес прва смена, а вечер спиеш два-три саати, и одиш вечерта, па утредента втора смена, ти способна ли си? Не си способна за работа, и тоа сè требало да се плати, зошто на пример не плаќал прекувремена работа? Зошто не ги плаќал придонесите како што треба? Зошто не плаќал ништо од тоа што требало?... Е сега, тие имаат и други бизниси, а тебе не можат да ти го дадат она што си заслужил, што си допринел за тој да дојде до тој степен. Тој го немал тоа тогаш, на пример.“ (Г., 62 години, текстилна работничка)

„Три месеци работев, не ми се платени тие три плати. И пред тоа имам работено во истата фирма кај ‘ИКС’, и таму имам три-четири плати, имам доста платени... Плус неплатени придонеси... Мислам дека во нивни раце е власта, во нивна моќ е сè, мора да кутиш и да работиш. И за 10.000 сме работеле, и за 8.000 сум работела, и за сè сум работела и без пари сум работела... не знам како да кажам... со 35 години стаж, сè сум преживеала, и без пари, и за 8.000, и за 4.000 денари имам работено во ‘ИКС’, пред не знам колку години, 2000-ти, 2007-2008, и за 4.000 денари имам работено.“ (З., 60 години, текстилна работничка)

„Да, многу пати (сум осетила дискриминација)... Прво, на социјална основа. Мало место сме, во фабриките беа 95 посто жени, и тие жени што имаа мажи на подобри функции, им се даваше поубава работа, подобар беше со нив односот и поубава плата земаа. А тие што се со мажи со најнормално работно место, или ако не работи, тие беа секогаш дискриминирани, да речеме... Да, полош работен однос, тоа е првата дискриминација. Втора дискриминација, работев со мажи во фабриката, мораше главниот да биде маж, поголема плата да земе за разлика од жената, и без разлика дали е способна. Имаше многу пати дискриминација, да не набројувам сега, ама најбитната беше кога добив дијабетис, и по основа на болест ме дискриминираа како веќе да не си способен, а да кажам

дека секој ден работев по две и пол норми, здрави луѓе не фаќаа ни по една норма. И немаа основ по кој да ме дискриминираат, демек како болен, плус во светски рамки дијабетот се смета за состојба, не за болест.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

Но експлоатацијата за овие жени не завршува со вратите на фабриката, туку продолжува и надвор од фабриките и во домовите, како **неплатен репродуктивен или домашен труд** (Federici 2012), што претставува не само експлоатација туку и уште една форма на дистрибутивна неправда, односно *економска маргинализација* (оптовареноста со нископлатена, односно неплатена работа) којашто е условена и се испресекува со културната доминација, а преку која се воспоставува родовата поделба и нееднакво вреднување на трудот. Не само што родот, историски во овој контекст, ја условува системската поделба на платениот труд помеѓу повисоко платен и валоризиран труд (резервиран за мажите и т.н. машки професии) и нископлатениот и девалоризиран труд и професии (т.н. женска работа, како што е, впрочем, и шиењето и текстилната работа, и други доминантно женски работни позиции и професии), туку родот ја структурира и фундаменталната поделба помеѓу платениот „продуктивен“ и неплатениот „репродуктивен“ труд. И покрај тоа што нашите испитанички во своите искази не ја класифицираа свесно и експлицитно домашната работа, чистењето во домот и неговото одржување, подготовката на храна, емоционалната грижа и воспитувањето, моралната и социјална едукација на своите деца, како и преносот на трансгенерациското знаење, вредности и традиции, како форма на репродуктивен неплатен труд, туку многу повеќе како нужни, саморазбирливи, здраворазумски обврски и должности кои се очекуваат од нив, како и како акти на грижа, љубов и должност кон семејството, кон децата и нивните сопрузи – сепак, речиси во сите интервјуа, текстилните работнички ја истакнуваа дополнителната истоштеност и исцрпување што ги чувствуваат и со кои се соочуваат како резултат на оваа двојна работа (и нископлатениот труд во фабриката, и неплатениот репродуктивен труд во домот).

Неплатениот репродуктивен труд не ја овозможува, единствено и само, репродукцијата и одржувањето на бинарните родови норми, улоги и стереотипи во општеството преку поделбата на трудот во семејството, иако игра клучна улога во конструкцијата на родот (Connel). Репродуктивниот труд, како „скриеното живеалиште на производството“ (Fraser 2014) го одржува, дополнително, и како невидлив трансферот на одговорност од државата и работодавачот кон женското тело и труд без таа да биде наградена, односно платена. Додека притоа се врши трансфер на енергијата, трудот и моќите на жените со коишто се обезбедува социјалната репродукција, креирање вештини, давање нега, пренос на знаења, конституцијата на социјални битија и релација, и одржување и обнова на физичките капацитети на природните отелотворени човечки битија за потре-

бите на пазарот на трудот (за кои капиталистот не плаќа ништо, добивајќи притоа армија работници кои се спремни за работа, кои се чисти, нахранети, послушни, дисциплинирани). Како што аргументира Фрејзер, „социјално-репродуктивната активност е апсолутно неопходна за постоењето на наемната работа, акумулацијата на вишокот вредност и функционирањето на капитализмот како таков. Платениот труд не би можел да постои во отсуство на домашна работа, воспитување деца, школување, афективна грижа и низа други активности кои помагаат да се создадат нови генерации работници и да се обноват постојните, како и да се одржат социјалните врски и заедничкото разбирање. Затоа, слично како ‘оригиналната акумулација’, општествената репродукција е неопходен заднински услов за можноста за капиталистичко производство“ (Fraser 2014: 61). Истовремено, и како краен ефект, вложувањето на енергија, грижа, афективен труд и физичка работа во домот се трансферира за бенефитот, користа, емоционалната стабилност и благосостојба на најблиските членови во семејството, како форма на **афективна експлоатација** (Whitney 2018).

Експлоатацијата и маргинализацијата на репродуктивниот труд станува уште поистрпувачка за женското работно тело доколку земеме предвид дека овој труд вклучува дополнителна **афективна неправда**, видлива во **вишокот емоционален труд којшто овие жени го инвестираат за да можат да ја одржат кревката поделеност помеѓу домот и работата, односно справувањето со вишокот акумулиран стрес, незадоволство и истоштеност од работата**, и понижувачките и деградирачки односи со надредените и во работните услови, а сè со цел да ја прикријат и задржат нивната истоштеност, и да го спречат прелевањето на негативните емоции, вознемиреноста, уморот и стресот во домашниот, односно приватниот простор. Ваквиот дополнителен емоционален труд е проследен со повнатрешнување на негативните емоции, на гневот, бесот, фрустрацијата, срамот, исцрпеноста и огорченоста во име на грижата, нежноста и љубовта, односно настојувањето нивните работни проблеми да не се одразуваат и врз целокупната домашна атмосфера и врз расположението и благосостојбата на нивните деца. Ваквото повнатрешнување на „грдите чувства“ (Ngai 2005), на негативните и „назадни чувства“ (Love 2009), ги води текстилните работнички, како мајки и сопруги, во внатрешни и премолчени циклуси на **срам–стрес–гнев** (како резултат на понижувањата и насобраниот и постојан стрес од секојдневната грижа за иднината)–**вина**, при што последната емоција во овој циклус резултира од автоатрибуција или од самоприпишувањето на одговорноста што ја носат како чинители на репродуктивниот труд во семејството, и грижата кон своите деца. Обврските во домот и грижата за семејството и нивните деца кај овие жени ја прави нужна дисконекцијата од секојдневниот притисок и нејзиното прекривање, со цел да го направат минималновозможен секојдневниот опстанок и одржувањето на интимноста и припаѓањето во домот и општеството, што бара исклучително голем

емоционален труд, кој како таков е непризнаен и порекнат. *Трудој на социјално ојлакување* во услови на „сеприсутна социјална и економска несигурност, каде што егзистенцијата станува сведена на занаетот на преживувањето од ден на ден, и каде што човек треба да направи најмногу што може со тоа што му е достапно, а што е скапоцено малку“ (Wasquant 1993: 156), за текстилните работнички мора да остане неискажан, како за да можат самите да зачуваат трошка сила и надеж како би го продолжиле денот, така и за да ги заштитат најблиските. Пречувствителноста, избувливоста, повлекувањето, чувството на емоционална отапеност, себеобвинувањето итн. се само дел од психолошкиот и афективен товар што текстилните работнички го носат и проживуваат дополнително надвор од вратите на фабриката во внатрешноста на изолираното, отуѓено и истоштено психичко гето.

„Кога остануваме прекувремено, и обично кога имаме камион, дома кога ќе си отидам, немаш волја детето да си го видиш. Си работел по 12 саати, таму нема дете, само комади гледаш пред тебе. Детето ќе ме чека пред врата, се има случувано да го бутнам, па да одам пола саат да плачам у тоалет... Нормално, изморено се осекаш, дома не ти се прави муабет, влијае на децата, на сопругот, и на бракот влијае нашата работа. Ради тоа што си одиме дома, изморени сме, не ни се прави муабет, самата наша појава дома прави негативна енергија, негативна енергија на работници што се преморени, и сета таа негативна енергија ја префрламе на цела фамилија, на деца, на сопруг, и тука доаѓа до кавги, до расправи... и така, значи, сè во круг, тоа е тоа...“ (Ј., 36 години, текстилна работничка)

„Дома зборувам само за работа, како да дојдам до пари, како да заработам некој денар, можеби сум многу опседната... од една страна, значи свесно и трезно кога размислувам, знам дека не треба тоа така, меѓутоа тоа што имам премногу одговорности си го прави своето.“ (Р., 43 години, текстилна работничка)

„Се разочарав зошто така треба да биде, барем денес, затоа што и на мајка ми ѝ се спиеше, и она беше прва смена, стана во 4, ги чуваше децата, а ваму се брза за сите обавези. Ме чекаат, треба да сервирам, да купам она, да купам ова, ја мислам и жената, а јас тула дамла. И вчера, буквално отидов дома како што бев на работа, само сервирав маса и го средив дворот, и почнаа да доаѓаат гостите (за роденден на детето) и си седев... што ќе правиш? Мислам, средив сè, ама некако ми дојде турбулентен цел ден.“ (М., 30 години, текстилна работничка)

„Многу често, ќе си дојдеш дома, немаш волја за работа, немаш чувство за осет, сите ти се криви, се повлекуваш на страна за да не повредиш некој друг што не треба.“ (Мимоза, 51 година, текстилна работничка)

„Значи, можеби сум нервозна и нерасположена, ама до толку за да се извикам на некој ни крив ни должен, дома поготово не... А тоа што сум нервозна, на пример, можеби е полошо, ама си го задржувам за себе, ќе се изнервирам и си го задржувам за себе. Значи, кога ми е тешко не плачам, него сами солзи ми течат, за било што, и нели, ако ме праша некој што ми е, викам ‘не ме чепкај.’ Значи, не ме чепкај затоа што јас моментално повеќе ќе плачам, нема да кажам, него повеќе ќе плачам... Ќе си потечат солзи и готово...“ (В., 51 година, текстилна работничка)

„Јас дома кога ќе си отидам, нервозата ја исфрлам дома, мада нема потреба од тоа, ама ете, имам и многу замерки... многу пати сум имала замерки од маж ми дека не ми е он крив. Уствари јас кога ќе седнам, и ќе си го ставам прстот на глава, и се запрашувам ‘зошто?’, гледам дека нема потреба јас да му се истурам на него за таа нервоза или таа тортура што ја трпам јас на работа.“ (Вики, 55 години, текстилна работничка)

„Дома мораш да се смириш или да го истуриш тоа на некој што не е ни крив ни должен. И после неколку денови тоа ти се врти низ глава, што да направиш, како да направиш, и гледаш дека си немоќен, и остануваш на тоа. Значи завршено е, и продолжуваш понатаму... Обично не разговарам со сите кога имам проблем, гледам тоа да го зачувам во мене, да не влијае на никој околу мене, никој да не осети, и на никој да не влијае. Единствено само на мене. Си имам зацртано во главата дека сакам да им го вратам тоа, на тие што ми го направиле тоа да се чувствувам така обезправено.“ (Виле, 55 години, текстилна работничка)

„Не можеш да се исконтролираш, викаш, се дереш за глупости, и после ти е криво. Мада ќе ти го кажат тоа, и уште покриво ќе ти стане дека си се издрал, твојот бес си го пренел на фамилијата, што не е океј... сето тоа што го кажа го гледам низ призмата на семејството, како јас сакам да бидам добриот и позитивен лик без разлика што се борам со сите тие животни проблеми, односно да речеме проблемите на возрасните, сакам на моите деца да им дадам слика на позитивна личност, односно тоа што тие го гледаат во нас и стануваат после такви луѓе, дека не смееш без разлика на сите проблеми што ги имаш... ти треба да бидеш позитивен, треба да бидеш добар пример на позитивна личност, да се грижиш за своето здравје, ете тоа што спортувам, да не ми

влијае на социјалниот живот тој некој проблем што го имам на работа или ако некој проблем имам во социјалниот живот да не ми влијае на работа, едноставно корелација на тие работи, да претставуваш добра слика на твоето семејство на твоите деца, на твојата иднина.“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

Ваквите „скриени повреди на класата“ (Sennett and Cobb 1970) зад завесата на навидум приватната и лична сфера на „безбедното небо“ на семејниот и интимен живот кај текстилните работнички, афективниот товар на социјалното страдање, социјално и структурно организирана ранливост, и нееднаква распределба на негативните афекти, наложуваат понатамошна елаборација на секојдневните искуства на лишување од основните материјални услови за социјална егзистенција и екстензија, украденото време и иднина, несигурните и прекарни хоризонти на иднината, и проживеаните **искуства на обезмокување, понижување, вознемирување, навреди, микронасилства и чувства на беспомошност** во услови на постојана изложеност на стресори во контекстот на работното место без контрола и автономија во работата. Како форма на неправедна распределба, **обезмоќеноста** е форма на опресија со којашто се изразуваат условите на пасивно трпење на практикувањето на моќ врз текстилните работнички, без притоа тие да имаат можност да практикуваат моќ во реципрочна релација или да учествуваат во процесите на носење одлуки на работното место, и пошироките општествени институции и дискурсите на јавната сфера, односно: да трпат команди и инструкции без самите да ги даваат; да заземаат позиција во поделбата на трудот која овозможува минимални, речиси никакви можности за развој, практикување и изразување на своите капацитети, креативни способности и вештини; и конечно, да бидат подредени и подложни на постојани навреди, непочитување, мобинг и вознемирувања како резултат на нискиот статус во постојната поделба на трудот (Young 1990: 58). Дополнително, ваквите искуства на обезмоќеност во нашиот случај бараат и **интерсекциска перспектива**, а со која нискиот статус и позиција во поделбата на трудот ќе биде комплементарно и коконститутивно поставена **во однос со културната и симболичка доминација на жените, и структурната мизогинија**, видливо преку значителниот број на културно родово кодирани форми и искази на навреда што текстилните работнички ги трпат на секојдневно ниво (*види додолу*). Одовде, обезмокувањето како опресија недвосмислено претставува и форма на дискриминација, односно **вознемирување** како „несакано постапување кон лице или група лица врз дискриминаторски основи што има за цел или последица, повреда на достоинството или создавање на заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практики“ (Закон за СЗД, член 10), при што социјалниот статус, позицијата во поделбата на трудот и родот, во овој случај, ги сметаме за дискриминаторски основи на ваквото постапување. Речиси сите, односно деветнаесет од дваесет

интервјуирани текстилни работнички, биле по повеќепати жртви на вознемирување, односно деградирачки, понижувачки и навредувачки третман на своето работно место, а кај голем дел ова искуство е речиси секојдневно. Само една од интервјуираните текстилни работнички посведочи за отсуство на директно искуство, иако самата била многупати сведок на ваков третман кон нејзините колешки. Што се однесува до другиот аспект на обезмоќеноста како форма на опресија, односно трпењето на команди, наложување на обврски и практикување на моќ без никаков реципроцитет и можност да се учествува во носењето на одлуки, тоа недвосмислено беше потврдено од сите интервјуирани.

„Во конфекција немаш право на одлучување.“ (Виле, 55 години, текстилна работничка)

„Те водат со средно, сите со високо образование ги водат со средно, не те плаќа за со високо, тоа е по некој автоматизам. Тука почнува дискриминацијата на твоето образование, и успат почнува дискриминацијата врз тебе како работник што малце повеќе може да си го уклучи мозокот, да размислува за некои ситуации. Тука те дискриминираат, те исклучуваат од ситуации за да не кажеш свое мислење, за да не се смени работата на добар тек за сите други, за да биде како што тие ќе кажат.“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

„Имало навреди... имало 'простачки'... мислам... зборот 'простачка', 'толку ли си проста, простачко, нели разбираш?! Нели ти работи мозокот? Уклучи го мозокот!' Како на некој начин ти да си ретардирана и не можеш да се справиш со тоа што го работиш, и уште толку те сече... Да, покорно сум се осеќала, а тоа што нели, ајде, секогаш мислиш дека она е над тебе и ти треба да кутиш, она што ќе ти го каже, тоа, а ти треба да кутиш за да не те смени од работно место. Затоа што, нели, секогаш се закануваат со тоа 'ако не, тогаш оди таму мачкај', или што и да е.“ (Вики, 55 години, текстилна работничка)

„Нешто ако згрешиме, неубаво ни е објаснето од страна на мајсторицата, и одма 'Ќе видиш ти, ти си глупава, смотана', и тие работи... Еднаш кога се скаравме со мајсторицата, таа ми рече 'Ќе видиш како ќе те натрупам со работа кога ќе дојде наредната кошула', да, и јас ѝ реков 'Повели, натрупај ме со работа, јас ќе докажам дека можам да работам.“ (К., 34 години, текстилна работничка)

„Неспособна, и камења да ти дадат, и камењата ќе ги сошиеш', и било што да е со такви зборови, не знам...“ (З., 60 години, текстилна работничка)

„Фатена си во рацете, не разбираш ништо, како теле си!... Или ќе ти каже едноставно ‘Собери си ги парталите и излези од кругот на фирмата!’. Па, од тоа поомаловажувачки има ли? Значи, никој не му отишол на некого дома, ти си отишол таму да работиш, и за тоа треба да земеш пари, и да бидеш почитуван на некој начин, за тоа што постигнуваш некаков доход таму, ама такво нешто немаше.“ (Мимоза, 51 година, текстилна работничка)

„Тикви без семки“... или, имало закани, имало ‘мора трета да одите инаку ќе ве избркаме’, тоа е...“ (Л., 58 години, текстилна работничка)

„Да, еве на пример имаше мојот газда, последен кај што работев во конфекција, не знаеше ни еден странски збор, имаше некој преведувач германски кој не беше редовен на работа, стално имавме клиенти од странство доаѓаа, и кога не можеше да се разбере со нив ме викаше по два-три саати да преведувам англиски нели... прво понижување ми беше тоа што ти треба да фатиш некоја норма, а ти си по три саати во канцеларија кај директорот да му преведуваш, а после ти намалуваат од дневница затоа што за тие три саати ти не си заработил доволно, наместо да ти додадат затоа што нели си преведувал. И најболно е тоа што кога ќе доаѓаа клиентите им преведуваш директорот што кажува како што и на крај вика ‘Кажи им дека ти си една глупа текстилка, и нека не се плашат нема да кажеме што кажале’, и онака јас не сфаќам што сакаат да кажат, тука сум само да преведам. Ем не знае јазик, плус му преведуваш, и ти си само глупа текстилка... Таква им беше структурата на фирмата, значи ако сакаат нешто да истераат, на пример нешто нереално, нешто ако треба да се заврши за десет дена, тие сакаат за пет дена да го истераат, тогаш имаш премногу притисок, премногу вреѓања, заплашувања за да работиш многу повеќе часови, за да оставиш сè на страна освен таа работа и тогаш премногу има вреѓање и слични работи, морам да кажам дека во 21 година имав 13 бригадирки, само една беше од тие што не сака да врши притисок врз работниците.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

Но искуствата на понижување и обезмоќеност не завршуваат со експлицитните вознемирувачки и директни односи од страна на надредените, како и со објективната искусена исклученост од процесите на одлучување на работното место, како одлуки кои најдиректно засегаат во условите, можностите и достапните форми на управување со своето време и живот. Понижувачкиот третман и неможноста да се контролира ритамот, динамиката и организацијата на својот труд, како и неговите услови, е видливо во искуствата на текстилните работнички преку нивната изложеност на нехумани, штетни и целосно недостоинствени услови на работа, а

коишто им ја испраќаат, недвосмислено, пораката за нивната безначајност, односно безвредноста на нивниот живот, нивните чувства, нивните потреби, и нивното здравје и благосостојба. Неможноста да ја обезбедат минималната подвижност на сопственото тело; забраната за минимална релаксација на скелетно-мускулниот систем напрегнат над машината за шиене, и приклетен по 8 и повеќе часа за работното столче; одземеното право на дишење воздух неопходен за здраво функционирање на респираторниот систем, како резултат на работа во простори натрупани со прашина, и работа со материјали чијашто обработка ги оптоварува белите дробови; задушувачката иритабилност на неподносливо високите температури на работното место и декапацитација на телесните моќи за работи кои резултираат од нив, како и грчевитото напрегање на телото во услови на незагреани простории во зимските денови; строгата временска дисциплина и оптоварувачкиот интензитет наметнат од барањата за остварување на продуктивна норма во производството; надворешната контрола на сопственото тело и неговите потреби, на неговата жед, хидратација и потреба за кислород и вода... – се само дел од секојдневните прожигеани, материјални и телесно инскрибирани нехумани услови на работа одржувани под строга дисциплина, казна, навреди, закани и уцени, а кои сведочат за изгубената контрола и нереципроцитетност во носењето одлука како за работата, работните услови, така и за сопствената телесност, и живот во крајна линија.

Марксовите описи на работничките услови во 19 век и „дисциплината на бараките“ како модел на новите фабрики, како да ја отсликуваат беспрекорно состојбата и дехуманизацијата на текстилните работнички во 21 век во Северна Македонија (Marx 2013: 160–191, 256–294). „Сите сетилни органи еднакво страдаат од искусствено покачената температура, од воздухот заситен со отпадоци од суровините, од заглущувачката врева итн., а да не гледаме на опасноста за живот меѓу тесно начичканата машинерија... Економисувањето на општествените средства за производство... во рацете на капиталот едновременно станува и систематски грабеж на условите за живот на работникот додека работи, грабеж на просторот, воздухот, светлоста и на заштитата на неговата личност наспроти животните опасности или од опасните околности за здравјето во процесот на производство, а да не ни зборуваме за грабежот на некои направи за удобност на работникот. Зарем не беше во право Фурие кога ја нарече фабриката ‘ублажена зандана’“ (ibid.: 294).

Дополнително, секој обид за искажување на сопствените потреби, на своите чувства и страдање, во исповедите на текстилните работнички во рамки на интервјуата, се пресретнати со одговор на **неуважување** од страна на надредените, што ја репродуцира дополнително афективната неправда, или пак со иронично нудење на можноста за слободен избор („заминете си ако не ви се допаѓаат условите“, „најдете си друга работа“, „изборот е ваш“) во ситуација

во која изборот е невработеност, лишеноост, глад и изложување на своето семејство на дополнително страдање и неизвесна и одземена иднина (особено земајќи предвид дека кај голем број семејства жените се и единствените вработени во домаќинството, или дека дел од текстилните работнички се и самохрани мајки), односно никаков избор. „Камшикот на сопственикот на робови е заменет со книгата на казни на надзорникот“ (ibid.: 293) во фабриката. Сето погоре елаборирано ја прави разбирлива дилемата и прашањето на една бивша сопственичка на дуќан, а сегашна текстилна работничка, во нејзината исповед за Хелсиншкиот комитет:

„Многу пати се прашував каква сорта се овие текстилците, потиштени, безволни, со поглед вперен во празно, безнадежни, апатични. Така седната позади бирото во разладена просторија, без притисок од работата, опуштена, желна да влезе некој во дуќанот за да си направам муабет додека го послужувам, навистина не можев да одговорам на ова често поставувано прашање. Наутро ќе влезеа да купат по некоја баничка или ѓеврече целите омлитавени, со подочници, свиткани во грбот, кога се враќаа од работа (често и по 18 часот) го земаа лебот и просто се влечат одејќи накај дома. Аман де, само тие ли одат на работа – често мислам и навистина не можам да сфатам... Ке се обидам најпластично да доловам како изгледа работата во текстилните фабрики и со што сè се соочуваме во текот на работата. Како прво, нашата работна недела трае најмалку 48 часа, а неретко и до 60. Прекувременото работење, работењето за празник и во недела е нешто што воопшто не изненадува никого. Кога сето тоа би било опционално и платено според закон би било во ред, но ние сме практично принудени затоа што се брза налог (а верувајте, постојано се брза) и ако случајно се спротивставиме на оваа одлука на работодавецот следува санкција, која најчесто е многу софистицирано спакувана – намалување на плата, сменување на вообичаена операција. Можете ли да замислите колку исцрпувачки делува кога треба да се работи и неделата после шест дена напорна работа исполнета со притисок, огромни (невозможни) норми, 1-2 дена прекуремено во тек на неделата, а понеделник не е прв туку осми работен ден... колку е далеку сабота. Тие 13 дена работа без слободен ден, а неретко и по некој прекувремен саат, прават од нас да се чувствуваме како тела без душа – еден од механизмите да го издржиме тој напор... мобингот за нас и не е мобинг туку секојдневие; немаме хранарина па за да го издржиме тој напор, а поевтино да поминеме се тапкаме со тестенини и конзерви или остатоци од вчерашниот ручек, инаку ако заглавиме покасно на работа, а гладни нема да можеме да одработиме по очекуваното; неретко добиваме дел од плата во готовина, пример ако имаме повеќе прекувремени часови; во зима работиме во јакни со капи и ракавици, а во лето бар по 3-4 колешки во денот колабираат бидејќи температурата е и над 38 степени; ... нехигиената, импро-

визираните услови за работа и несоодветните простории каде што работиме се нешто што е правило, со ретки исклучоци.

Доволно е! Сега осознав каква сорта се текстилците и јас сум една од нив.“⁴

Лишувањето од основните материјални и социјални услови за раст и развој, и одржување на биолошкиот и социјален живот, како и можностите за еднаква комуникација и партиципација во општествената комуникација и размена, како посебен вид на дискрибутивна неправда, а коешто нужно произлегува од експлоатацијата и нееднаквата распределба на ресурси, примања и капитал во општеството, е исто така една од најчестите форми на искусена нееднаквост меѓу текстилните работнички, и стожер на понатамошната општествена репродукција на нееднаквоста преку нејзините емоционални и социјални цени и ефекти, како што ќе видиме подолу во истражувањето. Од вкупно 20 интервјуирани текстилни работнички, кај 13 приходите во домаќинството не надминуваат 25.000 денари, додека кај само 3 текстилни работнички приходите во домаќинството се помеѓу 25 и 36.000 денари, а кај 4 над 36.000 денари. Како дополнителна забелешка укажуваме и на тоа дека кај поголем дел од интервјуираните станува збор за проширени домаќинства, а кај дел од интервјуираните сопрузите работат надвор од државата.

Лишувањето кое значителен број на интервјуирани текстилни работнички го имаат проживеано се однесува на: 1) лишување од потребните и минимални примања за вложениот труд, односно финансиски средства, кое е причина за 2) лишувања од базичните инфраструктури и потпори за минимално достоинствен живот неопходни за репродукција на биолошкиот живот, како неможност да се платат сметките за одржување на домаќинство, односно струја, греење, вода, облека, здрава храна, лекови и додатоци во исхраната, годишен одмор и изложување на сонце итн. Или, пак, доколку се во можност да ги покријат овие трошоци, се соочуваат со 3) лишување од основните средства за социјална репродукција, како обезбедување на образование на сопствените деца, интернет, социјализација со пријатели и роднина, учество во семејни и социјални ритуали, како родендени, свадба, прослави, посета на културни настани, набавка на литература и книги за развој на сопствената имагинација и знаење, итн.; 4) лишување од општествено достапното време за сметка на општествено нужното време како времето за стекнување на плата, капитал и стоки, односно времето за слободни активности, одмор, планирање на сопствената иднина, преиспитување на сопствените стремежи и живот, како време нужно за духовна слобода (Хеглунд 2021) и следствено, 5) лишување од време и ресурси за грижа за самите себе, а коешто целосно е посветено на продуктивниот и репродуктивниот труд, и грижата за можностите на своите деца и нивната иднина.

4 <<https://mhc.org.mk/news/kolumna-jas-sum-rabotnik-a-ne-podanik/>>

Дополнително, речиси сите текстилни работнички потврдија дека лишеноста од материјалните добра и основните услови за живот, како и, можеби суштински, **лишеноста од слободно и општествено достапно време, е причина и за лишеност од можностите за естетски и културен развој**, од потенцијалот за слободната игра на имагинацијата, зголемување на нивните сознанија и трансформација на нивните афективни диспозиции, схеми и ориентации, односно од нивниот духовен развој. Приказните што ги раскажуваат овие жени сведочат за тоа дека како работнички, тие „не се ништо повеќе, низ најголем дел од нивниот живот, освен работна сила, на тој начин што целото нивно расположливо време е по природа и закон работно време, посветено на самооплодување на капиталот. Време за образование, за интелектуален развој, за исполнување на општествените функции и општествената комуникација, за слободната игра на нивната телесна и ментална активност, дури и времето за одмор во недела – сето тоа е само трици! Тој го узурпира времето за растење, развивање на телото и неговото одржување во здравје. Тој го краде времето потребно за ползување чист воздух и сончева светлина... Здравиот сон потребен за обнова, закрепнување и освежување на телесните сили е сведен на неколку часа замреност, колку што е неопходно за повторно оживување на апсолутно исцрпениот организам“ (Marx 2013: 183). Посетата на изложби, културни настани и манифестации, читањето книги и литература, следењето на концерти, или учеството во креативни дејности е речиси непостојечко искуство за најголем број од испитаничките. Од една страна, ваквата ситуација на сведеност на преживување и задоволување на општите потреби води кон осиромашување, отуѓување и губење на капацитетите и искуството на моќите на сопствената сензуалност и телесност, својствени за човековото битие, а за кое зборуваше и Маркс.

„Единствено преку објективно раздипленото богатство на човековата природа може да биде култивирана субјективната човекова сензитивност – музикалното уво, око за убавината на формата, или накратко, сетилата способни за човеково задоволување. Бидејќи не само петте сетила, туку и таканаречените духовни сетила, практичните сетила (волјата, љубовта итн.), накратко, човековата сетилност и смисла, човештвото на сетилата – сите овие постојат единствено преку постоењето на нивните објекти, преку хуманизираната природа. Култивацијата на петте сетила е дело на сета претходна историја. Сетилото коешто е затвореник на суровата практична потреба има единствено ограничена смисла. За човекот кој гладува човековата форма на храната не постои, туку единствено нејзината апстрактна форма... Општеството коешто е целосно развиено го создава човекот во сето изобилие на неговото битие, богатиот човек којшто е суштински и изобилно обдарен со сите сетила, како негова постојана реалност“ (Marx 1975: 353).

Од друга страна, односот кон културната продукција и вклучувањето на своето тело во естетски области е исклучиво **инструментален однос**, со тоа што слушањето музика, на пример, претставува единствено средство за релаксација, опуштање и ослободување од стресот од работното место, на сличен начин како што гледањето телевизорија има седативно значење во нивното слободно време, или пак грижата и негата на сопственото тело служи единствено за одржување и регенерација на силите и капацитетите за продолжување на експлоатациониот работен процес и учество во него. Ваквото принудно искуство води кон создавање структурни ефекти за репродукција на естетските диспозиции, дистинкции и вкусови, и продукција на класно специфичен хабитус. Одовде културната и уметничката консумација ја добива својата социјална функција и способност да врши и легитимира социјална диференцијација. Можноста за естетски дистанциран, незаинтересиран, формален, контемплативен и аналитички ангажиран однос кон културната и уметничка продукција останува невозможност за оваа класа граѓани заробени во економската нужност, додека во исто време ја репродуцира илузијата на природноста, спонтаноста, избришаната историја на стекнат културен капитал, и есенцијализирачката релација на класно привилегираните индивидуи, односно на оние коишто се дистанцирани од практичните неопходности на преживувањето, со валоризираните уметнички продукти и естетизмот. Или, со зборовите на Бурдје, вкусот станува „*amor fati*, избор на судбината, но како принуден избор, создаден од услови на егзистенцијата коишто ги исклучуваат сите алтернативи како обично мечтаење и не оставаат никаков друг избор освен вкусот за неопходното“ (Bourdieu 1999: 178). Или, вкусот како „класна култура претворена во природа, односно отелотворена, потпомога да се оформи класното тело. Тој е инкорпориран принцип на класификација којшто понатаму ги регулира сите форми на инкорпорација, избирајќи и модифицирајќи сè што телото внесува, дигестира и асимилира, и физиолошки и психолошки. Следува дека телото е најнедвосмислената материјализација на класниот вкус, што тоа го манифестира на различни начини“ (ibid.: 190).

„Малце пари, не ти стасуваат... ти фали за сметки, за јадење за сè, со 15 илјади не се живее... мораш да скратиш од патувања, од шетање, од луксузи, додуша не сме ни имале такви којзнае какви работи, но мора да скратиш неколку работи за да ги подмириш останатите... Прво сметките, па сè останато. Затоа што никој не те прашува. Телефонот звони на 15-ти... Никој не го интересира дали си земала плата или не, или колку си земала или не си земала. Тоа мораш да си го подмириш... и на крај кога ќе ја видиш истата плата и одиш дома правиш распоред што да платиш, а не ти стасува ни за тоа ни за тоа, а пример јадењето е душло а е најпотребно, значи секој ден пазаруваш, не сме ние како некои што

земаат убави плати па оставаат на каса по 16.000. Ти го ценкаш денарот, кога одиш по рафтовите гледаш кое е поевтино да го земеш, самото тоа ствара голема нервоза, имало случки гледам на каса како оставаат по 15.000-16.000 илјади, а мене толку ми е платата. И тука е тежината, болката, одма ќе ти фифне во главата, сеа си викаш „браво, којзнае каква плата земаат штом остава на каса по 16.000“, две корпи големи полни, а ти со 500 денари највеќе, 1.000 максимум денеска да потрошиш, после за два дена пак ќе одиш и пак собираш-множиш колку фатило или ќе те фати, сега си викаш дали ова да го купам, или ако не ми е толку битно нареден месец.“ (М., 35 години, текстилна работничка)

„Кристина: Како би ги оценила условите за живот што ги имаш во овој момент со твои зборови?

P: Средно жалосно.

Кристина: Недоволни или сосема лоши?

P: Недоволни.

Кристина: Знам дека веќе си била присилена да работиш минимално платена несигурна работа, и работа на црно за да преживееш, и тоа многу. Кои твои потреби не се задоволени со парите што ги имаш на располагање?

P: Сè.

Кристина: Пример?

P: Не можеш да дозволиш еден одмор, пример, не можеш да си дозволиш.... не знам.

Кристина: Еве, едукација имаш, култура имаш, дружба со луѓе имаш, кафулиња, ресторани...

P: Не можеш, тоа ми е на моменти многу трошок, значи јас не можам еднаш неделно да одам во кафана, тоа за мене е луксуз, значи тоа е луксуз ете за мене.“ (P, 43 години, текстилна работничка)

„Не е доволно, не е доволно заради тоа што работиме премногу, се оддаваме на работата со празници и прекувремено, и не е доволно, и греота е, иде први август да не можеме децата да ги однесеме до еден Дојран, а нашите газди да шетаат во Мајами, Бора Бора, Флорида или било каде. Значи не е фер еден работник да работи 6 дена во неделата по 8 саати здрвен на столот, и да не може да си дозволи еден одмор до Дојран децата да ги однесе, постои разлика, сега е само сиромав и богат... 48 дневно да не можеш да си дозволиш основни потреби не е во ред... Не може тоа со таа плата... И сега се ближи први август ние не можеме да одиме на одмор, не можеме заради тоа што... Значи, некогаш детето сака да јаде сладолед, ми се случува да поинам од паркот детето да сака пуканки да си купи, меѓутоа мајката нема

пари, пред плата нема пари, мора да штеди пари за дрва, за зимница, зимница се прави затоа што немаме пари да си купиме од Стокомак, од ваму од онаму затоа што тоа е скапо, ние мора да правиме. Значи ајварот е 70, 80 денари, ти кога ќе го направиш 40, 50 денари е, не заштедуваш многу, ама доволно за да можеш со тие другите пари да му купиш на детето една блуза.“ (Ј., 36 години, текстилна работничка)

„Ми било исклучувано, да, тоа многу одамна кога ми беа децата студенти, 2010 година, доаѓале, не сме имале примања, кога почна од 2003 до 2010 тоа беше катастрофа за нас, затоа што државните фирми се затворија, можеби и пред 2000-та беше... Кога беше приватизацијата, тоа беше катастрофа, мажот остана без работа, јас останав без работа, едниот студент, другиот средношколец, ќерката беше средношколец, синот студент во Бугарија, значи како да опстанеш? Струја не можеш да платиш, не можеш да купиш за најосновните потреби за дома, треба на него да му дадеш за да има, доаѓало и 5 месеци не сум можела... струјата ми била исклучена, после тоа сум работела на село, одиш со автобус работиш, земаш, одиш продаваш, жито, грозје, тие работи одиш да ги продадеш за да пратиш на детето да ги има најоновните работи... За храна, и храната тогаш сум ја скратувала, значи не можам јас да купам нешто да го јадам во изобилие, а детето да нема или оваа за средно школо да нема да учи, каде може тоа да биде... тогаш беше катастрофа... Е сега последните години е малце подобро...“ (Г., 62 години, текстилна работничка)

„Можам само да ти кажам дека на одмор не сум била никогаш... Не дека не можам да си дозволам, секој може да си дозволи два дена да отиде до Охрид или три дена, можда не секој, ама за два-три можам да си дозволам. Може и да е до мене тоа, ама си викаш ајде со тие пари што ќе ги даваш за одмор, ќе си купам нешто.“ (Ж., 48 години, текстилна работничка)

„К.: Знаеш што ми недостасува највеќе? Најмногу ми недостасува одмор затоа што работам цела година, да речеме 12 месеци, и да не можеш да отидеш на еден одмор во хотел 5 дена или 7 дена да поживаш како човек, желни ми се децата желни сме и ние, ако сме повозрасни... сакам да кажам значи... желна сум била и како дете, моите родители на пример работеле и куќа правеле и вложувале само во куќата и во тоа, не сум имала услови да одам на одмор, и сега дојде ред да се омажам мислејќи... затоа и се омажив помала на 18 години... И пак одмор не видов, мислејќи дека ќе ми се остварат желбите нели дека ќе имам некој поубав живот, посреден живот, меѓутоа на жалост сè со мака...“

Кристина: Можеш да си дозволиш дружење во ресторани?

К.: Не, ретко, ретко ако треба некаде на пример некоја годишнина да си прославиме, одиме со мажот и со децата, ќе одиме ќе се почастиме еден ручек и тоа, ама тоа е еднаш во годината... И да ти кажам, извини вака што ќе те прекинам, ова во Берово (на семинар организиран од Гласен текстилец) ми беше како сон од бајките." (К., 40 години, текстилна работничка)

Во ваквите егзистенцијални услови, животот се претвора во *гол живои*, а телата на текстилните работнички се претвораат во *ио-шрошен мајтеријал*, како што и самите посочуваат низ интервјуата. Кога велиме гол живот реферираме на Агамбеновата концептуална конструкција со која ги опишува оние форми на живот кои се лишени од нивната човекова димензија, како димензија на човекот како политичко и социјално животно, односно формите на живот препуштени на безмилосната сила на ударот на био-некро-политичките режими на моќ, кои ги оставаат полека да умираат, отприменувајќи го правото и правната заштита, и на тој начин ги претвораат во потрошен материјал, ги оставаат безмилосно, полека но сигурно да се абат, обезмокуваат, соголуваат и трошат. Но нашиот пристап кон голиот живот како резултат на лишувањето и експлоатацијата на текстилните работнички отстапува од Агамбеновата логика која е насочена исклучително кон прашањето на суверената моќ што се етаблира токму преку продукцијата на гол живот, односно основачката поделба на она што не може да се подели – животот, на *зоѐ* и *bios*, на биолошки, претполитички живот својствен за сите живи суштества и животни, од една страна, и политички квалификуван живот, од друга страна (Agamben 2005, 2006). Функцијата која ѝ е најсвојствена на биополитичката машинерија на суверенитетот, кај Агамбен, е артикулацијата на *зоѐ* во политички квалификуван живот, односно во човек способен за политички живот и вреден да биде дел од полисот, односно животот на заедницата. Симптоматскиот момент во кој се разоткрива влогот на суверенот како биополитички влог е состојбата на исклучок, која сведочи во целост за парадоксалниот статус на суверенитетот. Парадоксот на суверената моќ видлив во *сосѝојбаѝа* на исклучок се објавува преку бидувањето истовремено во и надвор од законот, како и преку насилството својствено за суверената одлука и состојбата на исклучок, а преку која суверенот истовремено го заштитува животот на оние квалификувани како политички граѓани, и со тоа ја исцртува границата на политичката заедница како поле на пријателите, и го расчистува, конституирајќи го, теренот за идна апликација на законот, но и ги изложува, напушта, остава на немилоста на „силата без значење“ оние кои се помалку, или се ништо повеќе од луѓе, од сурово соголен живот.

Животот на лишеност, кој еднакво ги изразува искуствата и на текстилните работнички и на Ромите, е гол живот, или *homo sacer*, несомнено, но не нужно како резултат на драматиката на суверенот и големите настани на одлука, криза и вонредна состојба

или состојба на исклучок. Точно е дека изложеноста на текстилните работнички произлегува во голема мера од напуштањето и отприменувањето на правото и правната рамка за заштита на нивните човекови права, највидливо и преку кафејанските службеници на инспекторски надзор кои не постапуваат по нивните поплаки, пријави и претставки. Оваа ситуација е еднакво драматична и во искуствата на Ромите, особено кај оние Роми коишто немаат пристап до основни лични документи и матичен број, или пак кај коишто искусеното насилство и прекршување на правата не се пресретнати со соодветни санкции и примена на правото. Но соголупањето на нивниот живот се одвива и преку серија други, социо-структурни и политичко-економски услови, а во кои моќта се трансферира кон финансискиот капитал, сопствениците на конфекциите, белите етнички Македонци и поседниците на симболички капитал и институционална моќ. Истовремено, операциите на моќта се постојани, секојдневни, обични, материјални и искусствени, а не нужно драматични и еднократни. Ако постои криза, таквата криза е постојана, обична, секојдневна и егзистенцијална. Животот се протега како **живот во криза** низ чијшто тек и искуства тие се конституираат како **кризни субјекти** (Mbembe and Roitmann 1995) коишто изнаоѓаат, експериментираат, се задолжуваат и се истоштуваат од жонглирање и изнаоѓање на мноштво стратегии, обиди и мрежи за преживување, како на себе така и на најблиските. Ако постои, а несомнено постои, редукција на политички квалификуваниот живот, bios, на голо преживување, односно зоè, оваа редукција се случува преку лишувањето од еднаква поделба на средства, од лишувањето и одземањето на можностите за достоинствен, и социјално вреден и квалификуван начин на живот, за учество во сообраќајот на заедницата, нејзините канали на комуникација и секојдневни ритуали. „И ова се однесува на настаните и појавите како обични и витални... Бидејќи платите“ им овозможуваат „на луѓето да ги набавуваат потребите, па дури и погодностите за живот“ и обезбедуваат „егзистенција за примателите и нивните издржувани лица, дозволувајќи им да се облечат и да се вдомат и да спречат болести и глад, овој прекин ги остава изложени на притисоците на потребата, и на оваа специфична форма на насилство што се состои од недостиг и оскудица“ (ibid.: 347).

Живеењето гол живот, како радикално изложен и распоседнат живот – со оскудни социјални и политички инфраструктури на грижа и поддршка, без институционална и правна поддршка и заштита, со исклученост од партиципативните процеси во заедницата, а особено живеењето во криза и неизвесност, како кризен субјект, на работ на егзистенцијата, лишени од основните материјални ресурси за минимум достоинствен живот, и маргинализација на пазарот на трудот и поделбата на трудот – уште поизразено се појавува во секојдневните искуства на Ромите. Искуствата на Ромите се еднакво вклетштени како во режимите на дистрибутивна неправда така и во режимите на симболичка и културна неправда и империјализам, како нееднаквоста на непризнавањето, и го заземаат статусот на

бивалентен колектив. Бивалентните колективи се „разликуваат врз основа и на политичко-економската структура и на културно-вредносната структура на општеството. Затоа, кога се угнетени или подредени, тие трпат неправди кои можат да се следат и во релација со политичката економија и со културата истовремено. Бивалентните колективи, накратко, може да претрпат и социо-економска погрешна дистрибуција и културно непризнавање во форми каде ниту една од овие неправди не е индиректен ефект на другата, но каде што и двете се примарни и коизворни“ (Fraser 1997: 19).

Лишеноста, како едно од клучните искуства на неправедна дистрибуција што го споделија речиси сите наши испитаници Роми, се однесува на: 1) лишеноста од добра, ресурси и примања неопходни за репродукција на биолошкиот и социјален живот; 2) лишување од основните инфраструктури и потпори за минимално достоинствен живот, како неможност да се платат сметките за одржување на домаќинството, односно струја, греење, вода, облека, здрава храна, лекови и додадоци во исхраната, годишен одмор итн. Или, пак, доколку се во можност да ги покријат овие трошоци, се соочуваат со 3) лишување од основните средства за социјална репродукција, социјални односи и културен и симболички капитал, како обезбедување на образование за сопствените деца, набавка на учебници, интернет, социјализација со пријатели и роднина, јадење во ресторани, посета на културни настани, набавка на литература и книги за развој на сопствената имагинација и знаење, итн.; 4) лишување од достоинствено домување, одржлива урбана инфраструктура и санитизација итн. Важно е да се напомене дека лишеноста не претставува случајна варијабла која го попречува и оневозможува веќе формираниот живот на одредени популации кои се системски, структурно и историски маргинализирани по оската на дистрибуција и признавање/препознавање, или акцеденција на претходно постојната животна моќ и истрајност, или времена несреќа којашто може да биде надмината преку доволна храброст, мотивираност, автономна одлучност и решителност. Туку дека лишеноста, односно недостапноста на социјалната мрежа на помош и поддршка е суштествена воопшто за можноста за живот, за неговата онтолошка реалност и егзистенција. Ако нашиот телесен живот, како ранлив, материјален и смртен, од самиот почеток е изложен на надворешност што е социо-политичка, а која е нужна за неговата можност да биде воопшто живеан како живот, во тој случај меѓузависноста, ранливоста и прекарноста се дефинирачки категории за тоа што е живот. Дополнително, „не постои живот без условите за живот коишто различно го одржуваат животот, и тие услови се социјални, воспоставувајќи не некоја дискретна онтологија на личноста, туку меѓузависност на личностите, вклучувајќи ги повторливите и одржливи социјални односи, како и односите со средината и со нечовечките форми на живот, општо говорејќи... Самата идеја за прекарноста имплицира зависност од општествените мрежи и услови, сугерирајќи притоа дека не постои ‘живот по себе’

туку секогаш и единствено само услови за живот, животот како нешто што подразбира услови за да може воопшто да биде живот што може да се живее“ (Butler 2009: 19-23).

Освен тоа, ваквата лишеност претставува еден од клучните фактори за репродукција на социјалната нееднаквост, дискриминацијата и расизмот чиишто жртви се Ромите, на тој начин што се одржува и зацврстува магичниот круг на опресијата и спрегата меѓу расизмот и социјално-економската нееднаквост. Лишувањето од средства и примања што би биле доволни за набавка на средства за хигиена, на учебници и за овозможување на образование како иден услов за конкурентност на пазарот на трудот и вработување, за обезбедување на облека којашто е еден од клучните елементи за стекнување и репродукција на физичкиот капитал на себепретставување, како и работата на исклучително нископлатени позиции и работата на црно без придонеси, уништгената мотивација и самодоверба како резултат на проживеаната историја на неправда итн. – колку што се условени од структурниот и системски расизам и културен империјализам толку ја условуваат и ја овозможуваат понатамошната репродукцијата на истиот расизам, и стереотипите и придружните телесни и афективни реакции на гадење и абјектен статус, како и на девалвирачкиот бел поглед и дехуманизација. Од вкупно дваесет интервјуирани Роми и Ромки, шестмина потврдија дека месечните примања во домаќинството им се под 12.000 ден., кај осум од испитаниците примањата во домаќинството се во распон од 12 до -18.000 ден., кај тројца од 18 до 25.000 ден., а само кај тројца се над 25.000 ден. Во ваквиот податок нужно мора да ја додадеме и варијаблата дека кај голем дел од нив станува збор за повеќечлени и проширени семејства, па следствено вкупниот износ на примањата претставуваат услов за преживување на повеќе индивидуи, како и за задоволување, односно незадоволување на нивните основни потреби.

„Значи земаме 7.000 ден. социјална помош, и затоа сега имаме мал проблем. За што се работи... многу работи, како прво ќе кажам струја, вода треба да се плати, како млад ми треба исто облека, пред сè храна. Со тие 7.000 ден. не можеш да живееш и останатиот дел... ако немаш услови за школо што би направил? Немаш книга, немаш молив, останатиот дел, немаш облека, и кога ќе дојдеш со останатиот дел те гледаат како да си одделен, а тоа е многу тешко за едно дете. А останатиот дел, што е проблемот на тоа дете, како е чувството на тој родител... ќе речеш, тој му вика да го прати детето во школо. Океј, ќе го прати, ама какво ќе му биде чувството кога ќе му каже 'Еј тато, тие вака ме гледаа, тој јадеше тост, а јас го гледав'. А татко му се труди тоа да го направи, а нема финансиски средства за да му продолжи. И затоа сме ние останати од тој дел за работа во нашата средина... Значи отргнати сме затоа што немаме капитал тоа нешто да го створиме, значи немаме можност...“ (М., 32 години, Ром)

„Тие услови за живот не можам да ги сметам за луксуз, затоа што сега сум со мало дете и некогаш тие пари ми се малце, недостакува, затоа што дете како дете, моето дете е година и пет месеци, но има трошок. Па не дај боже да се разболи, па температури, ова-она, значи сè тоа е трошок, пари, а со тие пари што ја земам минималната плата е тешко нешто што може да се постигне.“ (И., 31 година, Ром)

„Јас мислам дека нивната слика е донекаде реална, затоа што поголем дел од Ромите се такви, но не ги обвинувам само нив. И власта и училиштето ги обвинувам затоа што тие не им даваат можност да се покажат во подобро светло. Ако има некој проблем со Ромите на училиште на пример, со мали деца или со првачиња, одма викаат ‘Тие се Роми, не може ништо од нив’ и едноставно ги бркаат од училиште... Донекаде е и ограничено користењето на средствата што ги заработувам за различни добра и услуги, и од надворешните услови, ама и од домашните. Домашните кога немаат за јадење не можам јас да одам надвор да јадам сендвичи, тостови.“ (Н., 23 години, Ромка)

„Не одам секоја недела, може на месец-два да излезам едно кафе да се напијам.“ (Ц., 30 години, Ромка)

„Кај нас во населеното место постојат еден куп неправилности, хигиена, ова-она... сето тоа го бараме од институциите и не ни овозможуваат ни дел од сето тоа. Како прво, кај мене на улица нема вода за пиење. Одиме кај комшиите, викаме ‘Комши затвори чешмата да влезам да се иштуширам’. Нормално, ние сме луѓе, 21 век, движиме со секаков народ, треба да бидеме педантни, хигиената да ја одржуваме најмногу, пред сè... нема притисок за вода затоа што ние самите си копавме за да донесеме вода, со нормално обично црево. На улицава, како линија, не постои вода. А плаќаме паушал, сите на улицата плаќаат паушал. Ние сакаме да си плаќаме легално, да имаме водомер, да си плаќаме колку што трошиме. Во Водовод ни викаат дека тоа било во фаза или во план, и тоа останува со децении.“ (Д., 24 години, Ром)

„Со една плата што побрзо, дали за вода, за струја или интернет. Дали за јадење, дали за облекување, ама колку што можиме кратиме, битно ни е да платиме струјата и водата, дека без струја и без вода не се живее, ако нема вода нема хигиена, ако нема струја, исто така.“ (А., 28 години, Ромка)

„Ромите е дозволено само слуги и робови да бидат? Ние сме аргати, денес имаме, утре немаме. Кога си аргат командуван си како роб, ги земаш тие пари со валкани раце, со пот, и замисли кога ќе

ги донесеш дома тие пари, што? Масло, шеќер, леб да земеш. А некогаш не сакаш да каснеш овошје, зеленчук, месо? Ама ни тоа право го немаме.“ (А., 52 години, Ромка)

Маргинализацијата и експлоатацијата се другите две најчесто застапени форми на искусена неправда и нееднаквост кај Ромите кои беа интервјуирани, а коишто директно ја условуваат и **лишеноста** како форма на економска и симболичка доминација за која зборувавме погоре. Се разбира, нужно е да се потенцира дека овие форми на неправедна дистрибуција и опресија се во тесен сооднос со историите на расизам и системската дискриминација на ромската популација, на таков начин што, од една страна, девалвацијата, непризнавањето и дехуманизацијата коишто се социјално-структурни, се дел од условите за позиционирањето на Ромите доминантно и диспропорционално на работни позиции што се физички, ‘валкани’, помалку вреднувани, со ‘низок општествен статус’ и мала моќ за одлучување во хиерархиската поделба на трудот. Односно работни позиции што се потешки, помалку платени, привремени и нестабилни, вклучувајќи и домашна и чистачка работа, особено кај Ромките, или пак целосно се исклучени од производниот систем и пазарот на трудот и протерани се како одвишна популација или поткласа. Последново е посебно индикативно ако забележиме дека нити еден од високообразованите Роми/ки во истражувањето не е вработен/а.

Се разбира, обидот за идеолошко приспособување и оправдување на ваквата распределба на работни можности и услови за живот ја затајуваат историската и системска нееднаквост и лишеноста од образование преку либералните и среднокласни категории за способностите и степенот за образование како услов за пристап до одредени работни позиции и исклучувањето од нив. Но една сериозна социолошка анализа со критички осврт кон наталожените социо-структурни нееднаквости, не смее да ги изгуби од вид заднинските услови, односно историите на системски расизам и исклучување на Ромите, како прикриен услов за ваквата неправедна распределба, што беше посведочено и од горенаведените изјави. Според една „општа теорија за економија на праксите“ (Bourdieu 1977), којашто уважувајќи ја релативната автономија на различните социјални полиња и практики истовремено го зема предвид и фактот дека финансискиот, симболичкиот, културниот, социјалниот и физичкиот капитал се заемно обусловени и поставени во цврста спрега, така што лишеноста од еден тип на капитал (а секој капитал е неизбежно имплициран во историите на нееднакви релации на моќ и потчинување) ја оневозможува понатамошната инвестиција и акумулација на другите видови капитал. „Економскиот и симболичкиот капитал се толку нераскинливо испреплетени што прикажувањето на материјалната и симболичката моќ претставена со престижни афини само по себе веројатно ќе донесе материјален профит, во економија со добра верба во која добриот углед ја сочинува најдобрата, ако не

и единствената економска гаранција... Демонстрацијата на симболичкиот капитал (кој секогаш е многу скап во материјална смисла) е еден од механизмите кои (без сомнение универзално) прават капиталот да оди кај капитал“ (Bourdieu 1980: 119-126). Следствено, лишеност од финансискиот капитал, од достоинствени примања и од материјалните и социјални добра како резултат на политичко-економската доминација, доведува до лишеност од социјални врски, мрежи, контакти и поддршка (социјален капитал), до лишеност од знаење, соодветен вкус за уметност и уживање во уметноста (Bourdieu 1984), културна доминација (културен капитал), лишеност од чест, углед, социјален статус (симболички капитал), и лишеност од социјално валоризирана телесна форма, изглед, гестови, изразување и појавност (физички капитал). Притоа, сите тие се нужни за лесна и несвесна репродукција на акумулацијата на финансиски капитал, за можноста да се игра играта без посебен напор, да се има „чувството за игра“ и да се поседува практично знаење, да се инвестира, да се влезе на пазарот на трудот и да се напредува во кариерата. Овој синџир на последици, како што нагласуваме, не е линеарен и предодреден само од една почетна и изворна точка, како, на пример, од финансискиот капитал и политичко-економската доминација (што би било позиција на економскиот детерминизам и вулгарниот марксизам). Многу повеќе станува за збор за динамична, нелинеарна и рекурзивна заемна обусловеност, при што и самата структурна дискриминација и расизам може да бидат еднакво двигател за поврзани ефекти и нивна репродукција, како и да претставуваат релативно автономни полиња со сопствена динамика, механизми на мистификација и стратегии на инвестиција, калкулација, интерес и акумулација. Како што ќе видиме и понатаму во истражувањето, рекурзивноста на нееднаквите социјални структури и нивната репродукција е дополнително, а честопати и клучно условена и од телесниот хабитус, како и од афективните, емоционалните диспозиции и ориентации на опресираната популација, видливи преку постојаните, социјално предизвикани чувства на беспомошност, обезмоќеност, инфериорност, отсуство на самодоверба и мотивација, и негативните онеспособувачки емоции коишто се нееднакво распределени, и ги обележуваат животите на Ромите и другите групи коишто се предмет на ова истражување. Како што убедливо аргументира и материјалистичкиот психолог Дејвид Смеил, „она што прави разлика во начинот на кој сме, она што нè менува или ни дозволува да се промениме, не е доброволната манипулација со внатрешните ресурси (бидејќи не постои „внатрешно“), туку влијанието или пристапот до надворешните ресурси и моќи. Ниту ‘јас’ ниту светот не можат да бидат под влијание или променети со ништо друго освен практикување на моќ“ (Smail 2000: 82).

Дополнително, како што напоменаваме, и во оние случаи помеѓу интервјуираните лица коишто се со високо образование, очигледни беа тешкотиите за добивање на работа како резултат на дискриминацијата и расизмот. Од друга страна, најголемиот

број испитаници, исто така, ја потврдија искусената историја на експлоатација, видлива преку работата на црно, односно непријавената работа, неплатенните придонеси и работа без каква и да е социјална заштита, исклучително ниските примања и надоместоци за вложениот труд, неисплатени плати итн.

„Невработена сум, да. Моментално живеам тука во Прилеп, се обидувам да најдам работа, но некако потешко ми оди, посебно, знаете, за нас Ромите, постојано сме дискриминирани, постојано сме некако отфрлени и од институциите, но не само од нив, туку исто и од приватните фирми. Тешко се наоѓа работа и во приватните компании, не сакаат секогаш да вработуваат луѓе коишто завршиле факултет, но се од ромска целна група.“ (Ј., 36 години, Ромка)

„Сум работела како и сите Роми, аргати како што одат, и тоа е на црно, не е баш за минимална плата, ама се оди навечер и наутро, и се станува многу рано, сепак платата не е баш многу голема.“ (Н., 23 години, Ромка)

„... и аплицирав во неколку фирми, само што ќе видат дека сме Роми, само што ќе не видат, ни да ни кажат нешто, само ќе ни побараат телефонски број, ако има потреба ќе ни се јавеле... Sprema мојот живот, како што гледам јас, значи не сум задоволен затоа што, ете, 32 години имам, и што се вика веќе треба да имам семејство, но многу ми е тешко тоа кога ќе го одговорам, семејството, зошто како прво... за семејство треба да имаш прво работа, но ги немаме тие услови, пред сè човек треба да има работа... Во овој денешен живот како млади не можеме ништо да направиме, куќа, кола, и сè останато... Вистина е тоа што ние Ромите секогаш преживуваме и работиме за евтини пари, и пак не ни е признаено тоа, зошто ќе речеш... Јас како млад работев за 300 денари од 5 до 5 часот, дали се тоа пари? 300 денари! И пак бев понижен од едната страна... Тука, ко што кажавме, секој млад човек сака да си помине као сите останати. Нормално, си имаме другари, си имаме другарки, сакаме да се дружиме, секој еден млад тоа сака да си помине. Но, како што викаме, условите кај нас Ромите ни се многу слаби и затоа значи... тоа нас, тоа не ни го ценат, како дискриминација ни го прават што немаме многу средства, не сме многу јаки, почитувани спрема другите, и така сме останати... Немаме многу финансиски средства па да одлучиме како сите, на пример, да подновиме како некој што подновува, на пример да изградиме, нешто да покажеме како сите останати, не можеме ништо да направиме.“ (М., 32 години, Ром)

„Сум работела, на договор, па како волонтерско. Битно е пари да имаме, нема врска што работиш, може и да чистиш, ама битно е пари да имаш, хигиенарка, не е битна работата, битно е да имаш работа. Ако немаш работа нема живот, како ќе јадеш, како ќе пиеш, сè... сè со пари.“ (А., 28 години, Ромка)

Доминантните форми на опресија и неправда што ги трпат Ромите во нашето истражување, иако се испресекуваат со политичко-економските форми на неправда, поради што и искуствата на неправда ги врамивме како специфични за бивалентен колектив, се **културната и симболичка неправда**, или **културниот империјализам**, и различните форми на **насилство**, како што се вербалното, психолошкото и физичкото насилство, и **психолошката опресија**. Кога станува збор за овие форми на опресија, важно е да нагласиме, како што ќе биде покажано и понатаму, дека покрај тоа што претежно се манифестираат како дискриминација, односно нееднаков третман, и од физички и од правни лица, и индивидуално и институционално, во значителен дел искуствата на Ромите и Ромките сведочат за **структурно-социјален и обичен, или секојдневен расизам** што се манифестира во најголем број случаи како **микроагресии или микронасилства** (Wing Sue and Spanierman 2020), односно како дискриминација, симболичка опресија, навреда, инвалидација, напад и насилство кое се протега низ микросоцијалните интерактивни контексти во различни социјални простори. (Кога велíme микро- подразбираме социјални структури различни од мезо- и макросоцијалните структури и институции, а не микро како мали, нејзначајни, безболни и минорни.) Тоа честопати вклучува амбивалентни пораки, неексплицитни јазични и говорни дејствија, промени во тонот на гласот, телесните однесувања и избегнувачки движења, аверзивни гестови и реакции под радарот на свесното, интенционално дискриминаторско однесување. Ваквите искуства на Ромите се споделени, иако со разлики и поинаква динамика, и од лезбијките, бисексуалците и геј-мажите во ова истражување. Како што го дефинира Јанг, културниот империјализам се состои во тоа што:

„групата е невидлива во исто време како што и е обележана (етикетирана) и стереотипизирана. Културноимперијалистичките групи ги проектираат сопствените вредности, искуство и перспектива како нормативни и универзални. Жртвите на културниот империјализам со тоа се прават невидливи како субјекти, како личности со своја перспектива и искуство, и интереси специфични за групата. Во исто време, тие се означени, замрзнати во суштество означено како Друго, девијантно во однос на доминантната норма. Доминантните групи воопшто не треба да забележат дека нивната група има статус на посебна маркирана група; тие заземаат необележана, неутрална, очигледно универзална позиција.

Но жртвите на културниот империјализам не можат да го забораваат својот групен идентитет, бидејќи однесувањето и реакциите на другите ги враќаат назад кон него... Посебен и клучно важен аспект на угнетувањето на културниот империјализам: групното искуството на бидувањето перципиран од другите со одбивност“ (Young 1990: 123).

Со цел да ја нагласиме специфичноста, во нејзината форма, но и во нејзините ефекти, на оваа форма на опресија, ќе ја означиме и како **психолошка опресија, односно како психолошко отуѓување**. „Да се биде психолошки опресирани значи да се биде натежнат во сопствениот ум; да се биде предмет на тешка доминација практикувана врз твојата самопочит. Психолошки опресирани стануваат и самите свои опресори; тие почнуваат да практикуваат сериозна доминација врз сопствената самопочит. Кажано поинаку, психолошката опресија може да се смета како интернализација на знаците за инфериорност“ (Bartky 1990: 22).

Расниот режим на претставување (Hall 1997) и неговите стереотипи, како основно средство за опресијата на Ромите и доминацијата на „белиот поглед“, се потпира врз натурализација на минорните телесни разлики и нивно конвертирање во севажечки трансисториски фиксирани значења и суштини, поставени во бинарна рамка наспроти која стои белиот етнички Македонец. Клучните аспекти на **стереотипизацијата**, како режим на репрезентација и телесно однесување, ги вклучуваат конструкцијата на ‘другоста’ и нејзиното исклучување, нееднаквите односи на моќ, улогата на фантазијата (Fanon 2008) и фетишизацијата, или фрагментацијата на телото и личноста (Fanon 2008, Hall 1997). Како дополнителен аспект би го додале и разновидниот арсенал на телесни држења, однесувања, позиционирање и афективни реакции кон стереотипизираното тело на другиот (Ahmed 2004). Важно е да нагласиме дека стереотипизирањето се разликува од обичното, релативно политички неутрално типизирање преку кое луѓето прават смисла од светот преку општи и широки категории и класификациски шеми, а преку кои поединечното се разбира преку неговиот ‘вид’/‘тип’, односно улогите коишто ги изведуваат луѓето, припадноста на различни етнички, родови и сексуални општествени групи, типови на личности итн. Односно, типизацијата се потпира на „едноставни, живописни, запаметливи, лесно сфатлива и општопрепознатлива карактеризација во којашто се вградени неколку карактеристики, а промената и ‘развојот’ се сведени на минимум“ (Dyer 1977: 28). За разлика од типизацијата, стереотипизацијата се приклучува за овие малобројни карактеристики и редуцира сè останато што е поврзано со индивидуалниот карактер, однесување и можности на само овие неколку карактеристики, нагласувајќи ги и поедноставувајќи ги, и на тој начин ги фиксира, деисторизира и овековечува како разлика. Ако типизирањето ги подразбира оние што живеат

според правилата на општеството, согласно хегемониските рамки на нормалноста и нормативноста, стереотипизирањето прави поделби помеѓу нормалното и ненормалното, нормативното и ненормативното, вклученото и исклученото, прифатливото и неприфатливото, секојдневното и опасното, чистото и валканото, помеѓу Ние и Тие, инсјадерите и аутсајдерите, и на тој начин ја протерува и исклучува другоста како абјектна, како зазорна разлика (Кристева 2005: 205-235). Стереотипот „симболички ги фиксира границите и го исклучува сето она што не припаѓа. Стереотипизирањето е, со други зборови, дел од одржувањето на социјалниот и симболичкиот поредок“ (Hall 1997: 258). Се подразбира, овие процеси на репрезентација и социјална диференција се појавуваат исклучиво во општеството со испресекувања на векторите на моќ/знаење (Фуко) и нееднаквите релации на моќ помеѓу различни групи и популациски сегменти, и се насочени кон исклучените, опресирани и подредени групи.

„Па види, тоа секогаш било така дека дискриминацијата спрема човекот е точна, секогаш тоа го има, каде и да одиме секогаш чудно нè гледаат луѓето, затоа што сме Роми, и јас тоа не го разбирам, ќе речеш... едноставно кажано, човек сум, и тој како нас, и тој е човек, и јас, бојата не се разликува. Но секогаш сме ние Ромите дискриминирани. Да влезеш во кафич секогаш те гледаат како нешто долно, како да не можеме да го направиме нештото како сите останати.“ (М., 32 години, Ром)

„Не треба само ромската популација да биде синоним за лажење, крадење, лошо, вошки и така натаму, како што често гледаме и во некои приказни и на некои интернет-платформи. Еве, во некои учебници и книги 'Циганчето што лаже, Циганчето што краде, Ромот црн и валкан и немиен, дојди да кажеме како се мијат рачиња' итн. Мислам дека тоа е само еден погрешен филм за Ромите... не може да се глобализираат работите, да се каже дека сто посто Ромите се такви.“ (О., 20 години, Ром)

„Значи и ние сме луѓе од крв и месо, зошто така ме гледаш многу неубаво, очите твои неубаво ме гледаат мене... Ром сум да, океј е, супер, и се гордеам со тоа што сум, ама малце ми е неубаво, безвеза е, се чувствувам растажено, ме разбираш, како усрамено, понизно. Ти не ме гледаш како човек мене, ме гледаш како животно, или што... зошто така ме гледаш? Очите твои така да ме гледаат, за што, што ти направив, што ти згрешив? И јас сум човек бе!“ (Д., 32 години, Ром)

„Знам дека нема правда, за нас Ромите посебно нема правда. И колку и да си интелигентен, и колку и да си јак на уста, што велат, и колку чисто и да зборуваш, тие во очите тебе те гледаат како нечовек.“ (Ш., 32 години, Ром)

„Причината е тоа што многу векови наназад, на почетокот, Ромите се преместувале од место на место за живеење, и секогаш биле како еден вид на просјаци, или работеле како чистачи и така, и сè уште тоа не може да се искорени од психата на Македонците.“ (Т., 22 години, Ром)

„И најчесто шират некоја негативна пропаганда како сега ментално што се случува со ковид, така и за Ромите, дека не се чисти, дека не можат тие ништо да направат, дека не се трудат доволно, постојано има стереотипи и предрасуди насекаде околу нас.“ (Ј., Ромка)

„Секогаш те гледаат со други очи, значи или ќе помислат дека ние немаме доволно пари, или сме ние прости, или тие се понапред од нас, или ќе помислат дека валкани сме, а секогаш младите одат чисти, педантни, ама сето тоа... тие поинаку нè гледаат.“ (И., 35 години, Ромка)

„Прво нешто кога ќе кажат на вестите, еве, Ромите пример, да не набројувам, како просат, Ромите како седат во Скопје пред мостот, Ромите вака, Ромите така. Самата телевизија нè претставува како катастрофа, а после и другите... Ромите собирале шишиња, Ромите проселе, Ромите вакви се такви се. И ние сме како другите, нека нè вработат сегде и секаде во секаква држава, еве ќе кажам на пример во секаква фабрика, во продавница, во болница, да има секаде Роми, да видиме дали така ќе нè декларираат. Ама неубаво е вака само на нас Ромите исто да ни се случува.“ (А., 28 години, Ромка)

Ефектите на стереотипизацијата и насилството на белиот дехуманизирачки поглед се материјализираат во секојдневни индивидуални и институционални практики на дискриминација, вклучувајќи дискриминаторски однос во: 1) работното место преку омаловажувачкиот однос на работодавецот и вознемирувачкото постапување на колегите, 2) Центрите за социјална работа, 3) Пензискиот фонд, 4) полицијата и полициската бруталност, 5) образовниот процес, 6) базените и кафулињата, 7) такси-компаниите, 8) здравствените установи, 9) дискриминацијата на пазарот на трудот и при аплицирање за работа итн. Дискриминаторските практики се појавуваат најчесто во форми на: забранет влез и истерување од кафулињата или базените; нееднаков третман и наметнување на потешки обврски во споредба со другите вработени од страна на работодавците; недавање на потребните услуги од страна на Центарот за социјални работи, или пак одложување и одолговлекување на потребната услуга, како во Пензискиот фонд; расното профилирање и малтретирање од страна на полициски службеници и сообраќајци; зајадливи, навредливи и исмевачки коментари од страна на јавни

службеници во различни институции на системот; дискриминачки содржини во учебниците за основно и средно образование; навредливи и расистички коментари во јавниот простор или на работното место од страна на колеги итн. Дополнителна форма на дискриминација којашто се појави низ интервјуата на неколку Ромки беше и **дискриминацијата врз основа на род**, искусена во семејните односи, конкретно во форма на **семејно и родово насилство**, што дополнително ја става во преден план **интерсекциската перспектива**, и испресекувањето на родот, класата, етницитетот и расата како конститутивни за идентитетот, и **искуствата на опресија кај жените Ромки како квалитативно различни од искуствата на белите жени и мажите Роми**, што е видливо и во **отсуството на моќ во носењето на одлуки во домаќинството и домот, и во поделбата на трудот во семејството**. Исто така, неколку испитанички Ромки посочија и повеќекратни искуства на **сексуално вознемирување** на работно место и во јавниот простор, што укажува на искуства со потешок вид на дискриминација, односно на **повеќекратна и интерсекциска дискриминација**.

„Па почесто ни се има случено на лекар кога одиме, кај матичниот доктор, еве или во банка кога отидов платата да ја извадам, секогаш се случува некој да дојде, редици чекаме секој со својата потреба, чекаме и некој преку ред ќе влезе или матичната ќе излезе ќе преземе друга личност, 'чекај само да прашам или да видам', а сите едноставно оставаме своја работа за да ги збркаме другите работи, секогаш најпоследни, нас Ромите секогаш најпоследни ќе нè остават, 'ај срце уште малце, ај уште малце', и секогаш нас последни нè оставаат за било каде да одиме тоа ни се случува.“ (И., 35 години, Ромка)

„Во една обична кафана одам да нарачам јадење, мене ми вика 'не може, затоа што немаме тоа'. Викам 'во ред, нешто друго', вика 'Не можеме, презафатени сме'. Значи наоѓа начин да те избегне, да те игнорира.“ (Д., 24 години, Ром)

„И пред да седнеме ни кажуваат дека е приватна забава и резервирани се сите маси. А знаеме дека кога се резервирани масите, нормално има дека е резервирано, на масата има ставено дека е резервирано, а не видовме ние ништо резервирано, освен Македонци. И после тоа ни кажаа дека во тој кафич не примаат Роми.“ (Ш., 32 години, Ром)

„Искрено еднаш во животот ме имаат дискриминирано, а тоа е во Арт кафе, бев со една школска, се договоривме со пријателите да излеземе, и нормално Македонци, нема кај нив дискриминација во Х кафе, не помислив дека и мене ќе ме дискриминираат. Вле-

говме слободно и фаќаме маса, во ред, ги послужува другарките, четворица бевме на кафе, и вика 'извини ти', викам 'повели', вика 'што нација си?', викам 'Ромка сум и муслиманка', и ме гледа И. школскиот и ми вика 'а бе зошто кажа?!', му викам 'зошто?', и И. рипна вика 'Таа не личи на Ромка, Македонка е!', демек изгледот ми е на Ромка и зборувањето. И викам на келнерот 'да не има проблем што сум Ромка?' Ми вика 'извини, газдата ќе дојде'... и дојде еден така помлад и вика 'Е.?', му викам 'Да, јас сум, брзо ми го запамтивте името во кафичов'. И. вика 'да не има некаков проблем?' И викаат 'Не, само Ромки не примаме'. И. рипна, вика 'ама таа наша е, видете колку е убава бела'. И како викам сега, ти мене ме дискриминираш, ме бркаш... И вика 'Извинете, масата е зафатена за сите.'" (Е., 21 година, Ромка)

„Исто така има и една друга ситуација што мене ми се случи, бевме на базен со другар ми од Швајцарија, земавме карта за да влеземе и тие викаат 'Извинете, дечки не можеме да ве пуштиме, има приватна забава'... Да, да, приватна забава, журки, такви работи, а едноставно немаше жив човек внатре. И другар ми рече 'Зошто не нè пуштате? Дека сме Роми или како? Во Швајцарија ова го нема'. Рече: 'Така ни е наредено од газдата'. А ние исто таму го праевме тој базенот, и после по некое време му велам на газдата кога работевме во друг објект 'Зошто не ги пуштате Ромите?', и тој почна да се смее: 'Не, не пуштаме Роми'. И јас си реков ај да не се расправам и продолживме да работиме. И од тогаш немам отидено ни во градскиот базен, па ни во тој другиот. Има доста случки, не само јас, им се има случено и на други странци што се дојдени по базени. Исто на еден другар, жена му беше внатре со синот, а тој отиде со брат му и им кажале 'Извинете, дечки приватна забава' и му вика 'Како е приватна забава кога жена ми и синот се внатре?' И овој му рече 'Како тоа?' 'Па така', и овој се јавува на телефон, излегува жена му и му вика 'Не бе, нема приватна забава', и другарчето и жена му си отишле дома." (А., 37 години, Ром)

„Па не еднаш, реално сме се соочиле со дискриминација. Прво можам да издвојам еден пример на претходното работно место каде што работев, мислам, не работев со факултет, туку тоа беше една друга компанија приватна, каде што нудевме различни услуги. Таму директорот реално се однесуваше многу дрско можам да речам, со оглед на тоа што сум плавуша јас, русокоса, често тој знаеше да рече дека на русокосите треба двапати да им се повторува, и фактот што сум Ромка, и што имам потемна боја на кожа допринесуваше уште повеќе да ме дискриминира, понекогаш му се испушташе како ние Ромите... не знам, сме научени да живееме некој живот којшто Македонците не го живеат, дека се расфрламе кога парите ќе ги земеме, веднаш се расфрламе со нив, купуваме глупости и слични такви работи. Но, исто така, и сум се соочила

со дискриминација при барање работа во различни компании и фирми, често и покрај тоа што сум ги задоволувала критериумите не сум била вработена, и покрај тоа што имам завршено високо образование, и имам некое претходно искуство, и сум посетувала исто така и семинари, но никогаш не сакале да ме вработат како другите граѓани коишто се од македонска националност. Често и покрај тоа што тие немале некои други predispozicii, квалификации, ги вработувале пред мене, покрај тоа што сум знаела повеќе.“ (Ј., 36 години, Ромка)

На оваа серија експлицитни дискриминаторски искуства треба да ги додадеме еднакво трауматичните и стресни искуства кои се резултат на затскриени, гестулациски и телесни форми на **микронасилства** и **микронападите**, како што се воспоставувањето на телесна дистанца и грчевити реакции; игнорирањето во социјални и работни контексти; исмевањето за дијалектот и говорот; презривите и понижувачки погледи во мноштво различни контексти и јавни простори; јазичните пораки и коментари со амбивалентна содржина, а кои создаваат исклучително стресни ситуации бидејќи водат кон двоумење, несигурност и емоционално исцрпување, како и кон забуна меѓу „отворената порака и искуствената реалност“, разликувајќи ги личните и професионалните односи и „ги сместува жртвите во незавидна позиција да утврдуваат кога, каде, и како да се спротивстават на опресијата, а кога да се адаптираат на неа“ (Wing Sue and Spanierman 2020: 117); како и многубројните **микроагресии на неуважување и минимизирање на страдањето**, чувствата и повредата на Ромите, како посебен вид на микроагресија.

Овој тип на однесувања не претставуваат уникатна, еднократна, повремени или драматична сцена. Напротив, ваквите суптилни размени се **дневни искуства**, **општи места на расизмот** во македонскиот контекст, а чијашто кумулативна природа, како што ќе видиме понатаму, длабоко влијае врз квалитетот на животот, самопочитта, интернализираната инфериорност и двојната свест, наталожениот стрес и фрустрација, чувствата на беспомошност и развишана самодоверба, исцедувањето на психолошката енергија и појавата на депресивни епизоди и тековна несигурност во различни контексти, односно водат кон „бавна смрт преку илјада засекувања“ (Nadal 2011). Во ваквиот контекст, со овие искуства на расизмот кај Ромите исклучително резонира дефиницијата на Рут Вилсон Гилмор, како „државно санкциониран и екстралегална продукција и експлоатација на групно-диференцираната ранливост на предвремена смрт“ (Gilmore 2007: 28), а во ваквата ранливост нужно мораме да ја вброиме и емоционалната ранливост, осакатување и исцрпеност.

„Игнорирањето се познава од самиот човек, кога ќе ти речам ‘добро утро’ или ‘добар ден’, и ти сега кутиш... разбираш? Од сите тие само мене не ми одговараш... сигурно че препознаам. Кога

и да седнеме да пиеме, да јадеме, сигурно ќе имаме некаква комуникација, а јас и ти немаме никаква комуникација, никаков разговор. Зошто? Затоа што не сака Роми. Во лице ти вика, и нè дискриминира едноставно. Работиме, и почнува да зборува за Шутка, разбираш? Работиме и вика 'а бе оние од Шутка едни измрсулавени, за греота'... А тоа се гледа од лице дека не сака Роми, и едноставно ти кога ќе седнеш да вечераш или ручаш со колегите од работа, одбегнуваш една или две масеи? Или се собираш? Нормално, тука си. А таа одбегнува. Додека јаде каков ѝ е погледот..." (Е., 21 година, Ромка)

„Сум слушнала, бев на женски преглед, на гинеколошки преглед, и пред мене имаше Ромка и жената си е така облечена нема финансии нема ништо, си облекла фустанче и влечки, влечки со камчиња и светки, такво имала такво облекла, болки имала жената не ѝ дошло до мesteње. Кога ќе имаш болки како што ќе најдеш ќе одиш. И ја прегледале и ѝ рекле 'аи види ја Гупката шетајќи ќе го роди бебето', а тука има и полно луѓе. Значи не е убаво понашањето, значи не бев само јас имаше и Македонци, имаше и од друга националност, значи не е убаво, еве на женава дека не ѝ беше прво ѝ беше второ, и не знаеше дека ќе роди и ѝ вика 'види ја Гупката шетајќи ќе го роди бебето', осет немаат, не е убаво понашањето, ај да бев само јас можам да го скријам, ама тука имаше други луѓе што слушаат, неубаво е чувството.“ (А., 28 години, Ромка)

„Имам некои Македонци другари што реално не се такви, навистина, ама има некои од нив што се такви. Сепак, колку и да се дружиш со нив и да излегуваш сепак те гледаат само како Ром, и ми се има случено на училиште да зборуваат за наши Роми, да ги нарекуваат 'Гупци, Цигани', им викам 'зошто така ги нарекувате?' Еднаш ми се има случено тоа, ама ми вика 'тоа не важи за тебе, ние не те гледаме така', а сепак и јас сум дел од таа национална заедница и сепак... штом си дел од тоа значи дека навредата е и за тебе.“ (Д., 19 години, Ром)

„Не, не, газдите ништо не велат, секогаш овие ни префрлаат ако бидеме понапред од нив, па ќе измислат нешто и секогаш сè за Ромите, било што да се случи тие мора некоја тема да отворат за Ромите, не сакаат да нè дружат едноставно, како понижување им е дека заедно работиме и така... Ние каде што работиме моментално идеме на тутун, во случајов работиме две групи, и Македонци и Роми, истата приказна и таму се случува, значи има префрлувања, зборување, гнавење, и сето тоа ти доаѓа до некоја граница, трпиш, но сепак кога некои зборови не ти одговараат, премногу кога ќе почнат да ни префрлаат зборови тогаш и ние реагираме.“ (И., 35 години, Ромка)

„Значи најмногу и директно ми беше на работа, тоа колегите со кои работам многу пати ми рекоа ‘Гуптин’, и претпоставените, сите на работа колегите... мислам, има застој со линијата, сите седат јас работам, и ги прашувам зошто ми викаат, ‘не кажувај многу земи да работиш’, и отидов кај другиот претпоставен значи на повисоко ниво да го кажам сето тоа, не сакаа да ме сослушаат, имале состанок, ‘те молам напушти, следен пат дојди’, пак одам ги барам, ги нема, едноставно ме игнорираат.“ (Д., 24 години, Ром)

„Можеби без да сме свесни ни се случувало сето тоа, често се случува кога одиш на лекар, најчесто ќе влезат другите што се бели да речам, или од друга националност, ние Ромите ќе почекаме, често тоа се случува. Исто така и во образовните институции, кога сме биле ученици секогаш ни поставувале некои чудни прашања. ‘Од која населба доаѓаш ти? Што работат твоите родители?’. Сето тоа било еден вид дискриминација, можеби не по основа на боја на кожа или на раса, ама сепак било некаков вид на дискриминација, и социјална и класна можеби некоја дискриминација, сме почувствувале на разни места, но најчесто во тој период кога сме биле деца или помали не сме биле ни свесни.“ (Ј., 36 години, Ромка)

Континуираните искуства на опресија на Ромите, аналитички врамени преку формите на културниот империјализам и симболичка доминација, а отелотворени преку секојдневните, обичните интеракции, и навидум банални реакции, чувства, и телесни однесувања, говорни тонови и јазични кодови, и афективни ориентации, сведочат за потребата од **проширено разбирање на концептите за еднаквост и правда**, коешто ќе стане еднакво видливо како неопходност кога ќе пристапиме и кон анализа на искуствата на угнетување и на лезбијките, бисексуалците и геј-мажите. Концептите на еднаквост и правда, од една страна, ја поставуваат **социјалната структура како субјект на правдата** којшто ги одредува животните очекувања, можности и надежи (Роулс 2002, Young 2011), а од друга страна, укажуваат дека антидискриминациската легислатива и правните лекови, иако неопходни, се сепак недоволни за општествена трансформација и намалување на социјалното страдање на историски и системски опресираните групи, односно дека се потребни позитивни и трансформативни дејствија, институционални и колективни заложби што ќе се стремат кон **културна револуција и политизација на несвесните и секојдневни гестови**. Како што напоменавме и погоре, **социјалните структури се рекурзивни**, со што сакаме да укажеме на рекурзивната (ре)продукција на структурните и објективни општествени позиции преку, и единствено преку, човековите секојдневни, и не секогаш интенционални, намерни, свесни, принудни и пресметани индивидуални и институционални практики и дејствија. Односно преку отелотвореното изведување на хабитусот како структурирани и структурирачки структури и принципи коишто ги организираат и генерираат практиките,

диспозициите, верувањата, телесните однесувања, афективните тенденции и мотивациски инклинации на општествените актери (Bourdieu 1977). Како што тврди Бурдје, хабитусот „го осигурува активното присуство на минатите искуства коишто, депонирани во секој организам во формата на схеми на перцепција, мислење, и акција, водат кон загарантирана ‘коректност’ на практиките и кон нивната постојаност низ времето, многу сигурно од сите формални правила и експлицитни норми“ (Bourdieu 1990: 54).

Следствено, општествено-структурните процеси не може да ги опфатат единствено институциите, законите и експлицитните државни политики, иако тие се клучни за овие структури. Многу повеќе, мора да ги вклучат и секојдневните навики и дејствија, неформалните забелешки и ‘естетски судови’, како и начините на коишто луѓето се однесуваат едни кон други, како во јавните така и во полујавните и приватните контексти (Young 1990). Бидејќи историите на опресија и нивните схеми на перцепција, верување, чувствување и дејствување се отелотворени во праксите на луѓето, и во нивните „основни безбедносни системи“ и „практична свест“ како конститутивни за субјективитетот, заедно со, вообичаено претпоставена како клучна, свесната и дискурзивна свест (Giddens 1984). Како што аргументира убедливо Јанг, „концепцијата за правда која поаѓа од концептот на опресија мора да прекине со ограничувањето на моралното и политичкото расудување на дискурзивно свесно и намерно дејствување. Ако несвесните реакции, навики и стереотипи го репродуцираат угнетувањето на некои групи, тогаш тие треба да бидат оценети како неправедни и затоа треба да се променат... Ако општествената филозофија претпостави дека намерната и свесна акција е главен фокус на моралното расудување, таа ризикува да игнорира или дури и да оправда некои од најважните извори на опресијата. Само моралното расудување кое се протега на вообичаената интеракција, телесните реакции, неосвестениот говор, чувствата и симболичните асоцијации може да долови многу за таквата опресија“ (Young 1990: 150).

Во корелација со овие согледби, во рамки на истражувањето, а слично како и кај текстилните работнички, и низ интервјуата со Ромите се наметнува уште една клучна и специфична форма на искусена неправда и опресија, а тоа е **афективната неправда**. Афективната неправда се исчитува низ различните ситуации на неуважување на чувствата, страдањето, болката, повредата и гневот на Ромите во интерактивни ситуации на нееднаквост и дискриминација, како и во контексти во кои хуманиот и емпатичен однос се суштествени за пружањето на соодветна нега и здравствени услуги. Афективната неправда, од една страна, ја репродуцира расистичката дехуманизација и стереотипизација на Ромите, на тој начин што нивните загуби, болки и страдање ги прави помалку вредни за жалење, односно ги редуцира на крикови на помалку човечки живот. **Ромското тело не само што е подложно да биде резервоар**

и контејнер за негативните и токсични реакции и празнења на другите околу нив, преку различните микроагресии и дискриминаторски дејствија, туку истите се поимаат и врамуваат како несензитивни, бесчувствителни парчиња месо кои немаат способност да чувствуваат болка и страдање, односно нивната болка и страдање низ погледот на другиот се претвора во слепа точка, загушен збор и неекспресивно придвижување. Или, пак, како скаменети, навикнати на болка и бескрајно издржливи, челични тела, а со тоа и помалку човечки, бидејќи се врамени како неранливи и изземени од онтолошката споделена човечка телесна прекарност и меѓузависност. Ваквата **неинтелигентност, неразбирливост и нечитливост на болката** не само што ги отвора нивните тела кон ударите и интервенциите без никаква одговорност, туку во исто време ја брише и долгата историја на наталожено насилство и траење на расизмот, траење на „горечкото минато“ (Fanon 1952) кое говори многу повеќе од обичната и актуална повреда и страдање, давајќи ѝ тежина којашто бара дополнителна сензитивност, внимание и нега. Како што аргументираше Батлер, „токму поради тоа што живото суштество може да умре е нужно да се грижиме за тоа битие како би можело да живее воопшто. Единствено во услови во коишто губатата би имала значење, вредноста на еден живот може да се појави. Следствено, можноста да биде жален еден живот е претпоставка за животот кој има значење... Без можноста да биде жален животот, не постои живот, или постои нешто друго живо што е поинакво од живот. Наместо живот, ‘постои живот кој никогаш немало да биде проживеан’, кој опстојува без никаква грижа, без сведоштво, и не-обжален тогаш кога ќе биде загубен“ (Butler 2009: 14-15).

„М.: Па види, тука пак дискриминацијата е во здравјето на луѓето, само кога ќе видат дека е Ром одма те гледаат поинаку, иако имаш болка одма те отргнуваат. На пример, еве си имам таков случај. Работевме нешто со железо и во тој случај јас не знаев да сечам со брусалица што се вика, сакав да му помогнам пошо е наш човек ајде си викам ќе му помогнам, и на тој случај ми влезе шпон во окото. Тоа едноставно многу боли, и отидов да побарам помош, е сега што е проблемот тука, океј има луѓе кои имаат термин, ама кога ќе дојде ситуацијата за брза постапка, знам дека еве во европските држави сме биле и знаеме помладата генерација на Ромите како е што е, значи гледа дека е итна состојба, има некој му пуштаат одма пат за да продолжи тој затоа што е итно. А останатиот дел јас имав болка, скоро пола саат седев, пола саат чекам, почнав тука да плачам, но што остана од надлежните докторите тука, ништо не реагираат никако, ни да речат ‘оставете му на дечкото ред затоа што има болка, гледаме дека плаче тука, го боли окото’, едноставно како отфрлен бев, со болката си живеев цело време додека не ми дојдоа тие луѓе што ги пуштаа од страна Македонците, значи цело време си седев со болка од окото, значи никаков пристап не ми дадоа...

Џенгис: После колку време те зеде докторот за интервенција за да ти го среди окото?

М.: Еве да кажеме половина час, и тоа гледа што се случи тука, значи во тој момент сега гледај кај ме врати, докторката замисли не ми стави ни опивка во окото за да не го осетам тоа што ми го извади докторот. Докторот беше од Битола и стана докторот и рече 'зошто вака му правиш на детето? Зошто не му стави поголема анестезија затоа што гледаш ќе направиме поголема штета, можеме да му го оштетиме окото'. Во тој случај тука сфатив колку нас нè ценат, после пола саат ми беше понудена помош за да ми го извадат тоа нешто од окото... Исто така, еве на пример јас се плашам... еве на пример јас имав забелекар, кој во моментот имав платено за анестезија да немам болки во забот, а тој едоставно на живо ми го правеше забот и имав многу болки, и што страв ме фати тука и не сакам да го видам тој доктор и се плашам од тоа нешто, затоа што не размислувал дека болка ми прави...

Џенгис: Што мислиш, намерно ти го правеше тоа или?

М.: Јас мислам дека си плаќам за тоа како и сите останати да има анестезија за да го направам и да не ме боли, ама тој не стави...

Џенгис: Го праша ти докторот зошто не става анестезија?

М.: Па нормално јас го прашав и тој едноставно ми вика 'ајде уште малце истрпи ќе биде'. И за тоа си во право, значи некој од Ромите се плашат за тоа, ќе речат 'овој Ром нема ништо, нема гајле', ама не е тоа, и тој има болка како сите останати, седни ти на столица и јас тоа да го правам ќе речеш 'чекај што ми прави дечково'." (М., 32 години, Ром)

„Д.: Одма викаат 'оди таму, имам доста проблеми, ти за сè бараш ситници', јас им кажувам значи дека е мое право и си барам тоа што ми следува, ни најмал дел од сето тоа што ми следува...

Џенгис: Тебе не сака да те ислуша ни тој што ти е претпоставен ни овие во човечки ресурси што ви се...

Д.: Никој, ако се качам во човечки ресурси ми кажуваат дека само мене нешто ми пречело, дека само мене нешто ми требало, само јас сум бил таму. Јас им кажав дека затоа се таму, идам да побарам директно од вас затоа што ако му кажам на шефот знам дека ништо нема да преземе, знам дека и тие нема да преземат, ама сепак се обидувам со добра намера." (Д., 24 години, Ром)

„Промена нема никаква, на пример и во човечки ресурси се имам качено, им имам објаснето што и како сè, се имам и расплачено, се случи тоа со еден супервизор, ми рече 'со вакво понашање...'. Било што да кажеш тие го сметаат 'вакво понашање'. Не знам тие како нè ценат, како нè гледаат, се имав качено и горе кај другите, им објаснив како што е проблемот и дека јас им реков лично за

нив дека од нас, работниците, сите земаат плата. Човечки ресурси сигурно нема да постои ако нема во производство работници, сето тоа им го објаснив, а тие рекоа во ред ќе преземеме мерки, ќе биде, но сето тоа само моментално, понатаму пак истата песна.“ (И., 35 години, Ромка)

Од друга страна, емоционалните експресији и нивната вкоренетост во социјалните релации на очекувања, валоризирање и трансакции, се лишени од каква и да било смисла, интенционалност и капацитет да создаваат значење и да говорат за состојбата на светот и нејзиното отелотворување и проживување. **Поплаквата, жалбата, болката, тагата, срамот, гневот и револтот, како и чувствата на беспомошност и повреденост кај Ромите, се читаат единствено како голи афекти, како индивидуално чувство, како внатрешен проблем, претерување, или психологизирана параноја која има лични извори и решенија.** Ваквиот неуспех да им се признае и уважи „тежината на интенционалноста на емоциите на членовите на една општествена група“, да им се препознае смислата и нивната когнитивна вредност и значење, односно силата да ни кажат нешто за начините на коишто светот се појавува и осмислува за овие групи, „претставува еден од структурните услови на нивната опресија, и предизвикува специфично афективни видови на неправда“ (Whitney 2018: 489). Како што убедливо тврди Шилоу Витни, афективната неправда „го дезинтегрира ‘распрснувањето’ на афективната сила од смислата, затворајќи го внатре во маргинализираната индивидуа на начини на коишто се создаваат услови за специфични форми на експлоатација и насилство“ *ibid.*: 496).

За дополнителните ефекти на оваа афективна неправда може да се повикаме и на аналитичката категорија и метафори за **афективна тетанизација** на Франц Фанон (Fanon 2008). Имено, афективната тетанизација ја означува инфекцијата со токсични елементи, во овој случај тоа се негативните афекти, кои водат кон спазми и контракции внатре во самиот субјект кој е изложен на расизам (Al-Saji 2021), а којшто не може интенционално и смислено да ги изрази, па тие остануваат залепени на површината на неговото тело. Со страв од дополнителни негативни санкции доколку го изразат својот гнев поради навредата, дискриминацијата, омразата и расизмот, Ромите мораат да ги ампутираат овие афекти од нивната можна материјализација во конкретни објекти, и да ги трпат, долгорочно, како невидливи рани, нивните контракции и сили како проприоцептивни тензии и внатрешни ефекти. Во исто време, **овие токсични афекти ја прават жртвата на расизмот исклучително чувствителна, или пречувствителна, со повнатрешен гнев, вина или напнатост, а за кои не е дозволена надворешната канализација и израз, врзано и со стереотипната слика на мирниот, добар, фин и потчинет Ром.** „Афективната тензија која е преместена од комуникативна циркулација и е затворена во телата“ на Ромите, „се живее како токсичен

експес, како тетанизација: ‘насилство’ коешто е наталожено во телата на овие субјекти како ‘прекумерно ексцитирана афективност’, дури и мобилизирана како деструктивно насилство“ (Whitney 2018: 510) помеѓу самите Роми, односно во односите со нивните најблиски. Важно е да нагласиме во овој контекст дека ваквата отсеченост на афективната интернационалност и дезинтеграцијата на афектот од смислата води кон дополнителна афективна експлоатација, со тоа што **непризнаените емоции и страдања стануваат предмет на исцрпувачки емоционален труд** во ситуациите во кои опресираниите мора да развиваат дополнителни стратегии за да го спречат прелевањето на потиснатите емоции, на неизразениот гнев и на проживеаната тага и болка во сите нивни останати релации, а особено во семејството и интимните односи.

И кај Ромите и кај текстилните работнички исклучително впечатливо беше искуството на **обезможеност** како искуство на нееднаквост и опресија, не само во работниот процес, туку еднакво и **како исклученост од процесите на носење одлуки** со кои се одредуваат колективните акции, политичкото уредување, институционалните аранжмани, инфраструктурните решенија, идентитетските прашања, формите на (со)живот и практичните и емоционални релации помеѓу граѓаните, одлуки со кои се дефинираат и задоволуваат потребите, иднина и распределбата на средства и добра. Речиси нити една од интервјуираните текстилни работнички, и нити еден од интервјуираните Роми/ки нема искуства на учество во политички процеси или во носење одлуки, како на ниво на мезосоцијалните структури така и на институционално, односно макросоцијално ниво, без разлика дали на општинско или државно ниво. Ретките и позитивни случаи и искуства се однесуваат или на учеството во протести, или пак на репрезентација и застапување на нивните права од страна на невладини организации. Оваа форма на нееднаквост дополнително можеме да ја означиме и како трет аспект на правдата, а којшто се однесува на политичката димензија, односно социјалното припаѓање, вклученоста и **исклученоста од политичката репрезентација** (Fraser 2010: 12-23). Дополнително, а поврзано и со културната доминација, она што го забележуваат и текстилните работнички и Ромите е нивната исклученост од јавните дискурси и расправи, односно бришењето на нивниот глас, на нивните барања и потреби, а коишто директно ја засегаат нивната благосостојба, среќа, можности, здравје, услови на работа, образование и живот. На ова обезмокување се надоврзува и нивното исклучување од пристапот до средствата за колективна, групна и идентитетска репрезентација, а со тоа и до можностите за трансформација на доминантните стереотипи и производствени односи. Текстилните работнички оваа нееднаквост ја препознаваат и во нивното **отсуство во медиумските дискурси и дебати**, или пак незначителното присуство на теми за состојбата со човековите права на текстилните работнички во медиумите, а Ромите, на сличен начин, ја забележуваат **медиумската улога во репродукцијата на стереотипите и негативните репрезентации**,

односно претставувања. Како што ќе видиме и понатаму во ова истражување, ваквото искуство на политичка или репрезентативна неправда и обезмокување, има дополнителни ефекти врз здравјето, емоционалниот живот, афективните ориентации и самовербата кај сите три групи, од една страна, и врз доминантно присутната социјална недоверба и недовербата кон институциите на системот. Дополнително, обезмокувањето како опресија ја разорува и довербата на овие маргинализирани групи во претставничката демократија и изборните процеси, а на кои нашите испитаници честопати гледаат единствено како на манипулативни процеси преку коишто нивните потреби и нивниот глас се слушаат периодично, и тоа за целите на стекнување политичка моќ на изборните кандидати, по што следува повторно фаза на разочарување.

Како и кај Ромите во ова истражување, искуствата на **лезбијките, геј-мажите и бисексуалците (ЛГБ)** сведочат за **културна и симболичка доминација, односно културен империјализам, и за насилство**, како физичко така и вербално и психолошко насилство, како клучни форми на опресија што ги жигосуваат нивните животи. Продукцијата, циркулацијата, репродукцијата и секојдневната практика на **стереотипизација**, како и социо-структурното производство и одржување на нееднакви односи на моќ видливи во циркулацијата на **атрибутите на стигма**, како „атрибути што се длабоко деградирани“ и со кои се означува „мана на индивидуалниот карактер“ (Goffman 1963: 13), се клучните алатки на хетеронормативниот сексуален и родов режим и матрица на омаловажување. Речиси без исклучок сите интервјуирани лезбијки, геј-мажи и бисексуалци покажаа висока **свесност за постојните стереотипи и стигматизирачки претставувања на ЛГБТ луѓето во јавните дискурси**, вклучително во образованието, медиумите, религијата, социјалните медиуми, културните институции, уметничките практики и политичките дискурси, и ги посочија како клучни извори на нивната опресија и нееднаквост. Дел од стереотипите и стигматизирачки прикажувања што нашите испитаници ги посочија се однесуваат на сликите и претставите во кои: геј-мажите се прекумерно сексуализирани или редуцирани исклучиво на нивната сексуалност, означена како перверзна, неприродна, ненормална, настрана итн.; ЛГБ луѓето се патологизираат, додека хетеросексуалноста се претставува како единствено легитимна, природна и социјално призната форма на интимност и љубов; неказнето циркулира говор на омраза врз основа на сексуална ориентација и родов идентитет; или пак целосно отсуствува прикажувањето и социјалното и онтолошко признавање на ЛГБТ љубовта, сексуалноста и културно-социјалната продукција, со што ваквата форма на хетеронормативно незнаење или агнотологија станува еднакво продуктивна стратегија на опресија, токму преку конституцијата на нехетеросексуалноста како неизговорлива

и неинтелегибилна надворешност, одредувачка за претпоставената нормалност и универзалност на хетеросексуалноста; отсуствува гласот на ЛГБТ луѓето во дебати кои директно или индиректно ги засегаат и нивните животи, а кога се присутни, се забележува претпоставката за универзално и хомогено искуство на сите ЛГБТ луѓе; негирање на хетеросексизмот и неговата долга социо-политичка и културна историја; бинарната и исклучувачка родова рамка, и нормативните претпоставки за машкоста и женскоста ги предодредуваат различните културни, социјални и политички слики и практики претставени во различните сфери итн.

Стереотипизацијата и стигмата со коишто се обележани ЛГБ животите претставуваат, и во овој случај, посебни форми на **психолошка опресија и отуѓување**, а со кои деградирачките, де-хуманизирачки и извртени слики за ЛГБ луѓето се рефлектирани низ целокупниот приватен и јавен живот на патријархалната и хетеронормативна култура, додека истовремено активностите, себедефиницијата, самопочитта, потрагата по среќа и задоволства, знаењето и разбирањето за себеси, и личната автономија и соодветното функционирање на себството се украдени и ставени под контрола на другите, предизвикувајќи „отуѓување во производството на сопствената личност“ (Bartky 1990: 32). **Стигмата, дискриминацијата, шокот на навредата, вознемирувањето, секојдневните микронасилства и булингот** се клучните модалитети на материјализација на опресијата врз ЛГБ луѓето. Како редовни трауматски настани во секојдневното искуство, кои остануваат длабоко втиснати во меморијата и телата на ЛГБ луѓето, ги формираат „релациите што тие ги имаат со светот и другите, и одовде ја формираат и личноста, и субјективитетот, самото битие на индивидуата за која станува збор“ (Eribon 2004: 16). Бившиот француски монах Марсел Жуандо, во неговата автобиографија од 1939, илустративно го објаснува искуството и болниот засек на навредата и стигмата, што ги одразува во голем дел и искуството на нашите испитаници, иако во друг контекст, речиси еден век подоцна:

„какво откритие да се биде навреден, да се биде јавно презрен... Ние не сме повеќе личноста која дотогаш ја знаевме, туку онаа личност којашто другите мислат дека ја познаваат, којашто мислат дека е ова или она. Ако некој друг може да го мисли тоа за мене, тогаш на некој начин тоа и мора да е точно. Првин, се преправаме дека тоа не е точно, дека е само маска, костим за претстава во којшто некој нè облекол и којшто можеме да го соблечеме. Но, тие. Овие руби се прилепуваат толку цврсто што веќе стануваат твоје лице, твоје тело. Нивното отфрлање станува еднакво на распуравање на твоето битие.“ (Jouhandeau 1939, во Eribon 2004: 16)

Повредената, ранетата свест и себство коешто се конституира во моментот на дискриминирачкиот акт на навредливата и стигматизирачка интерпелација како перформативен лингвистички акт (Austin 1977; Butler 1990, 1993) сведочи и за конститутивната и репродуктивна улога на перформативниот акт, односно за (ре)креацијата на границата на „нормалното“ и „ненормалното“, на „нормалните“ и „стигматизираниите“, на „привилегираните“ и „дискредитираните“, на „човечкото“ и „помалку човечкото“, на „нормата“ и „отстапката од неа“, препишувајќи му посебно место во светот на оној/онаа на кој/а се однесува, додека истовремено ја транспонира оваа граница во самата индивидуа којашто е предмет на навредата. Времето на дискриминацискиот говорен чин нужно нè принудува да гледаме и да инсистираме на историја којашто му претходи, време коешто не е времето на дискурзивниот акт, а коешто истовремено го прави возможен, односно ја конституира моќта на навредувачкиот чин како ефект на истории на повторување (итерации, како што би рекол Дерида), на истории на нееднаквост и опресија во коишто доменот на човечкото и интелегибилното е врамен во матрицата на хетеронормативноста и бинарната родова експресија и идентификација. Тежината на навредата, на овој начин, носи многу поголем товар од индивидуалниот акт на дискриминација и унижување. Таа евоцира една цела прикриена историја, во иста мера колку што и ја потврдува моќта и ја остварува претпоставената нормалност на вршителот на навредата над оние кон коишто е таа упатена, односно ја репродуцира фундаменталната нееднаквост што говори за социјалните структури и систематската, и политичка историја, на опресијата (Young 2005: 20). Дополнително, времето на дискриминацискиот акт и перформативот на навредата не е само времето на моментот на повреда, туку се отвора кон и поплочува траектории на времето кое доаѓа, односно на една иднина. Како што ќе видиме и понатаму во истражувањето, навредливата интерпелација вградува повнатрешни инфериоризирачки структури, двојна свест, и кумулативни емоции и афективни ориентации, диспозиции, секојдневни стратегии и рутини, модели на (де)социјализација, автоперцепции, релации со светот и другите, отелотворени верувања и навики, коишто не само што го организираат субјективитетот на ЛГБ луѓето туку водат и кон прикриена, неинтенционална, и честопати несвесна и невидлива репродукција на социјалната нееднаквост.

„Прво исмејување и омаловажување, пораката сега во моментот... ќе се сетам на некои зборови ама како... не сум доволно жена, грда сум, како лезбијка нели, 'Ха-ха-ха Марија Шерифовиќ е грда, па и ти', нели, 'Такви сте'. Ми се има случувано сама навечер машки коишто на пример ме прашале каде работам, и кога сум им кажала сум била под ризик од насилство, на пример онака ми се доближувале, ми зборувале 'Зошто ги браниш нив? Каква си ти? И ти си таква како нив?', така нели одблизу и каде што ми било реално

страв, на интернет секакви погрдни зборови, од 'Курво, ороспијо', до 'Гнаса', дека не требало да постојам, од тоа дека ако ме најделе ќе ме закопале. Имав еден многу болен коментар, затоа што ме пресече како нож, знам кога го организиравме првиот прајд, ми стигна некоја огромна порака од некојси момак, и нешто беше од типот на вреѓање 'Какви сте вие изроди, морони' итн., неверници нели, и нешто имаше во стилот напишано 'Семето на татко ти какво било што те створило тебе?', татко ми е починат, и ме погаѓа некогаш нели, особено семејството кога е во прашање, и тоа баш ме пресече. И оваа година исто добивав грозни коментари во пораки, јавни коментари, имам добивано исто коментари од луѓе... на пример, дебатирам со некои од заедницата за интернализирана хомофобија, мене паралелно од нивни пријатели ми стигнуваат пораки 'Прекини, доста се занесуваш, немој да пишуваш затоа што знаеш што те чека', јас не одговарам на тие пораки затоа што... нели, меѓутоа такви, 'Гнаса си, не треба да постоиш', 'Како може вакво суштество да оди по земјата?', такви коментари." (Е., 38 години, лезбијка)

„Педер, женче, изрод, двоцевка, обратен, секташ, дека Хитлер требало да се врати и да се погрижи за мене, ништо креативно реално.“ (Ј., 27 години, геј)

„Да, секако, тоа ми е на дневна база, живеам во Чаир и секогаш кога се враќам дома слушам коментари 'педер, педер'. Тажно е што и малите деца што не знаат што значат овие навредливи зборови ги користат према мене, а не знаат што значат, тоа веќе ми е на дневна база, ама затоа што само е збор не го земам толку лично и знам дека имам големо его и не дозволувам да влезат во мене тие зборови, е некогаш се закануваат дека еден ден ќе ме убиеле или нешто така, ама сепак...“ (Дамјан, 25 години, геј)

„Да, постојано, низ цел живот, мислам пак ова ќе се надоврзам и на детство и на школо почнувајќи од 1 одделение па понатака и во средно училиште бидејќи мислам дека бев единствено геј-момче секогаш во класовите, секогаш бев пикиран како нели... оние стандардни навреди од типот на женско петле, педерче. Постојано секогаш сум ги добивал, и од моите соученици и од другите деца во школото на коишто можеби не сум им бил лично толку близок. Таму и после и како возрасен ми се случувало онака, и на улица ми се случувало да ги добијам овие навреди без разлика дали сум сам, со поголемо женско друштво или подоцна кога имав и геј-друштво, сум ги добивал овие исмевања, физички никогаш не сум бил нападнат, меѓутоа исмевања и навреди, да.“ (С., 32 години, геј)

Дополнително, имајќи ги предвид исказите на интервјуираните ЛГБ во рамки на истражувањето, мора да нагласиме дека и покрај тоа што различните форми на насилство, најчесто отелотворени во вербално насилство и агресија на навредата, претставуваат недвосмислена форма на дискриминација и вознемирување со кои се врши „повреда на достоинството“, се создава „заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практика“, и се „поттикнува и охрабрува“ извршување на „дискриминација врз дискриминаторска основа“ што има за резултат спречување, ограничување и непризнавање на правата, еднаквоста и достоинството на ЛГБ луѓето (ЗСЗД, чл. 5, 6, 10), сепак формите на симболичка, епистемолошка, психолошка и културна опресија што ја проживуваат овие луѓе не може целосно да се разберат, нити пак да се опфатат доколку се вратат исклучиво во оваа легалистичка рамка. Навредата, на пример, во различните микро-, мезо и макросоцијални контексти во коишто се појавува, претставува само екстремна и експлицитна точка во целиот спектар и континуум на лингвистички, културни, отелотворени и хабитуирани, и симболички форми на опресија, а коишто вклучуваат мноштво гестови, форми на озборување, навредливи погледи, двосмислени промени во интонацијата на гласот, вицееви и шеги, зајадливи прашања и коментари, премолчувања и тишини, игнорирања и одбивање да се знае и слушне, помалку или повеќе експлицитни претпоставки и здраворазумски вистини, и дисциплинарни секојдневни ритуали преку кои се воспоставува и одржува хетеронормативноста и родовата нормативност.

„Не, ама сум осетила дека сум им била чудна на луѓето, и дека се буцкале, се прашувале дали сум машко или женско, не е тоа дискриминација ама тоа ми се дешавало.“ (Пана, 31 година, лезбијка)

„Не сум имал момент каде било чиста дискриминација, можеби имало, но јас... од што цело време си под пресија и се учиш со некоја ситуација, па мислиш дека тоа е нормално, но имало, имало доста кога се зборувало против ЛГБТИ, и во школо, и наставници, имало други деца што ‘педер’ им беше узречица... за многу работи, и кога сум направил нешто погрешно да ми се обраќаат со педер или нешто слично, така да... и во школо... добро, во маало тоа сè уште се случува, има и деца што кога ќе поминам негде ќе ми се дерат или нешто слично, ‘Педер!’ најчесто го употребуваат, или некоја пцовка после тоа, или ‘Дали ќе ми го пушиш?’ или нешто слично... Претежно биле машки, памтам дека скоро четири години во училиште бев напаѓан цело време од една иста личност, доаѓал, ме фаќал за цицки или нешто слично и ми зборувал глупости... Па биле повеќе како другари на друштвото, затоа што јас имам мал круг на друштво и ми се случувало да бидам заедно со нивното друштво некаде и сум имал моменти кога сум слушнал како оговараат, како гледаат, или нешто слично.“ (Н., 27 години, геј)

„Па, од мојата возраст, од 9 до 12 години беше претежно педерче и женче, од 12 до 14 беше педерче и трансцица, и од 14 докај 16/17 беше наркоман, педер, секта и така натаму, сега не се случуваат тие работи, јас мислам дискриминацијата на геј-луѓето почува од рана возраст на почеток, сега па и да не ми се случува... кога бев помал, се случувало многу често луѓе да не зборуваат со мене за да не мислат другите дека и тие би биле possible gay people... тоа ми се случуваше цело средно, машките мислеа дека се над gay people, и тоа не било само за мене, имав и другар кој цело време... те сметаат за препасивен, премногу submissive, 'Ајде сега ти тоа да го направиш', затоа што јас не можам... и такви ситуации сум имал од типот на 'Ај сега бидете мирни, полека со хомофобија затоа што педерот дојде.'" (X., 21 година, геј)

„Не мора ни да е директно кон мене, ама да е насочено кон мене, на пример ќе влезам и 'Еве ја, дојде лезбијката' ти текнува? Нешто такво, да, имало, имало доста такви коментари.“ (Т., 22 години, лезбијка)

„Па во школо учителките до 4 одделение ми беа ужасни жени, кои задојуваа такво однесување дискриминаторско, буквално сите тие што беа од понизок социјален сталеж беа отфрлени настрана, сите од различни етнички заедници беа отфрлени настрана, да не зборуваме за сексуална ориентација, за тоа воопшто не стануваше збор. Мислам, секој кој изгледа малце како мажествено или женствено во тој период одма се праќаше на спорт за корективно да се реши тој проблем со кој доаѓа детето, никогаш отворено не се зборуваше за тоа, ама го гледавме сите.“ (2233, 33 години, бисексуалка)

„Имам доживеано вербално вознемирување, на улица, значи ме вреѓале нели онака, имам кратка коса, се движам, ме вреѓале од типот 'Ха-ха-ха' некои тинејџери, 'Марија Шерифовиќ еве ја' и се смеат. На интернет сум била со закани и така натаму, меѓутоа тоа е и затоа што сум активистка отворена, експонирана и мислам не е таква типична директна дискриминација, нити па директно како по дефиниција, индиректна дискриминација значи тоа било... Ми се случило, луѓе не сакале да одат со мене на кафе заради тоа што знаат дека сум лезбијка, заради тоа што биле од заедницата и им било страв со мене да прошетаат на Широк сокак, за мене тоа е многу болно... на пример, еве, во соработка со институциите, или со општини или општинари коишто пред мене кажуваат едно, а зад мене мислат друго, сум се осетила што овие луѓе мислат воопшто, не е во ред затоа што пред мене сè е преубаво, ова-она, а позади мене се ствара нешто друго. Или, на пример, некој кога ќе ти се обрати 'Добро вие сега таму...', кои сме ние?... Исто сум како тебе, и на нас ни треба нешто или на тие што им треба нешто од

нашата заедница, тогаш се чувствувам многу непријатно, меѓутоа знам да возвратам, некогаш не знам, некогаш си прекутувам и терам затоа што знам какви се, меѓутоа се трудам колку можам соодветно на убав начин да изреагирам за да им дадам до знаење дека ги разбираам што порака сакаат да ми пратат, а дека тоа често се случува да ме вознемирува – ме вознемирува, нормално, затоа што ме деградира.“ (Е., 38 години, лезбијка)

„Па особено во другите буџи кафичи или ресторани сум добивал чуден третман од келнерите врз база на мојот изглед, многу ладно и незаинтересирано, одма правам разлика кога гледам некој друг нормален цис човек како е третиран и споредувам како се однесуваат со мене, тоа е некаков вид на... не дискриминација, само што е многу непријатно и сум се осетил дека не припаѓам во тој кафич или ресторан... Во средно, јас не можев да се идентификувам како геј, и секогаш сум глумел дека сум стрејт или нешто, ама не можам да одам против себе, и често сум осеќал дека популарните групи во школо не сакаат да седат со мене, и ми дофрлаа некакви коментари, дека сум педер и дека не сум добар музичар, така што сум растел на некој начин со такви коментари додека не дојдов до моментот кога станав отпорен на тоа, почнав да не ги земам толку лично, но сепак тоа е заебано затоа што на крај на денот рефлектирам.“ (Дамјан, 25 години, геј)

„Веројатно од детство, почнувајќи уште од детство, најрани сеќавања на исклучување од ваков тип на дискриминација ми се од училиште, тука зборувам за некакви си детски игри, најчесто тоа било во случај кога момчињата ме исклучувале од нивните заеднички игри, тука конкретно најчесто мислам на спорт или на некои активности или типови на дружење што се веројатно дефинирани повеќе како машки. Сум бил во ситуација во која што ете можеби не ме поканиле на роденден, бидејќи... Зборувам како дете во училиште, бидејќи не сум бил дел од одредено друштво заради тоа што ме сметале соучениците за феминизиран и слично, понатака... Еве сега ќе се префрлам малце на адолесценција во раните 20-ти години кога бев запишан на... отидов да спортувам, вежбав кросфит, и бев во група само со мажи, немаше ниту една жена таму, и таа цела една година уствари прекинав да идам на тој кросфит, една од причините за тоа беше што се чувствував како да не припаѓам таму затоа што имаше постојано некакво си заедништво во коешто јас искрено цела таа година не се чувствував дека припаѓам, имаше постојано чудни погледи, никој не сакаше да ги прави вежбите заедно со мене најверојатно, чувствував дека зборуваат сигурно за мене, ме гледаа како поинаков ради мојата сексуална ориентација, никогаш не сум искусил директно тоа да ми го каже или да добијам некаква навреда, но во секој случај се чувствувам како да сум исклучен од целата група, зборувам и за оние заедно со кои сум вежбал, а исто така и од оние што ни беа тренери, тие што ја водеа групата, тоа ми е едно вака посвежо

сеќавање коешто се има случено не толку одамна. Друг пример еве може да споделам за времето додека студирав, додека бев на факултет, надвор од наставата секогаш имаше нели групи за учење, каде што сме се спремале заеднички за испити и сме вежбале задачи, никогаш не успеав да влезам во тие групи каде што мажите стрејт заедно вежбаат и учат, некако повеќе ми доаѓаше со девојчињата секогаш да учам, со женските колешки, не знам, во однос на исклучување тоа е она што ми текнува сега во моментов... Извини, извини ми текна многу добар пример за ова, во средно школо на матурската екскурзија во 4 година средно требаше во хотелот каде што стигнавме каде што бевме на екскурзија да се распределиме по парови како ќе спиеме во соби, јас иако очекував останав последен да немам со кого да ја деламам собата на екскурзија затоа што момчињата веќе како другари се споија, никој не сакаше да биде со мене во соба и завршив да бидам со еден соученик којшто по скроз друга основа беше дискриминиран изминатите 4 години во школо, така што можеби тоа е пример за исклучување, да, е сега следното прашање..." (С., 32 години, геј)

„Па ми дојде прво на ум со една професорка, значи на почетокот сè беше океј и после тоа.... претпоставувам, не знам точно, но претпоставувам според начинот беше како ‘Зошто немаш бебе?’ ‘Зошто немаш дете?’ така некако како... Јас искрено онака, некако не се почувствував баш убаво затоа што не беше ни муабетот за тоа, значи не зборевме за тоа, и сега некој како да ти наметнува нешто што треба да направиш во животот, така некако ми испаѓаше, и јас ништо, прекутив, и така некако ме погледна како настрана, и после тоа почна некој однос поладен, по така... на дистанца, такви некои работи, па наводно таа жена мисли дека ако човек не одговори на тоа прашање или ако не сака да има дете или ако не може да има дете или не е тој тип на човек, дека... не знам, не спаѓа во нејзината група на разговор, тоа го забележав... според тоа што ме праша беше како ‘Па што не родиш?’, нели, како демек ти си жена нели, најверојатно претпоставувам тоа било контрапрашање, колку да знае дали сум. Можеби чула, па сега ајде да видиме дали сум, па ајде ќе речам нешто такво да видам што мисли за тоа, буквално така. Значи немаше никаков повод за да се зборува за тоа буквално, значи не реков јас дека сакам да имам дете па нешто да ми рече, немаше никав повод за тоа да го зборува и после тоа настанаа такви некои односи ладни, само ме критикува нешто, каде што стварно нема потреба, или попреку ме гледа, како..." (Школка, 29 години, лезбијка)

Како што сведочи последната цитирана изјава, но и голем дел од другите изјави, опресивните искуства на значаен дел од ЛГБ луѓето може да се анализираат и преку интерпретативната рамка на *родова и сексуална дисциплина* (Фуко 2017; Foucault 1991), како состав

од претпоставки, норми и техники преку кои луѓето ги интерпретираат, разбираат, врамуваат и насочуваат своите однесувања, тела и субјективитети, како и оние на другите, низ призмата на родот и сексуалноста, односно „родовите технологии“ (de Lauretis 1991). Дисциплината, односно што се потврдува и во нашето истражување, „ги утврдува процесите на постепена дресура и постојана контрола и, конечно, тргнувајќи од тоа, таа ја воспоставува поделбата меѓу оние што ќе бидат сметани за неуспешни, неспособни, и другите. Тоа значи дека токму од оваа точка дисциплината ја прави поделбата на нормално и ненормално. Дисциплинската нормализација се состои прво во поставување модел, што е оптимален и изграден во функција на одреден резултат, а потоа операцијата на дисциплинска нормализација се обидува луѓето, однесувањата и активностите да ги направи хармонични со тој модел, при што нормално е токму тоа што е способно да се приспособи на таа норма, додека ненормално е она што не е способно да го направи тоа“ (Фуко, 2017: 73). Најголемиот дел од учесниците во ова истражување имаат искуство на присилно изведување на родовите норми, вербално или психолошко насилство поради прекршувањето на нормата, а во неколку случаи и физичко насилство. Се разбира, согласно тврдењата на Фуко во „Дисциплина и казна“ (1991), крајната точка на аплицирање на различните технологии на дисциплинарна моќ се телата на ЛГБ лицата, начинот на којшто се движат, начинот на кој ги покриваат, односно облекуваат своите тела и означителите што ги користат за таа цел, релациите со другите во кои учествуваат преку практичниот ангажман на своите тела (Мерло-Понти), просторите во кои се движат, социјалните ритуали и игри во кои учествуваат согласно претпоставките за родово соодветни практики итн. Родовата и сексуалната дисциплина, „по дефиниција, регулира сè. Дисциплината не остава ништо да побегне. Не само што не остава работите да си одат по свој тек туку нејзиниот принцип е дека дури ни најмалите нешта не треба да бидат препуштени сами на себе. И на најмалото кршење на дисциплината треба да се одговори со толку повеќе грижа колку што е мало“ (Фуко 2017: 58). Кај најголемиот број испитаници родовата и сексуалната дисциплина се првиот склоп на казни, корекции, навреди и насилства што ги добиваат уште пред да биде освестен лично, или пак изразен јавно и социјално самиот сексуален идентитет, односно нивните идентификации и препознавања како геј, лезбијки или бисексуалци. Но имајќи ја предвид долгата историја на продукција на знаења и хомофобични дискурси според кои хомосексуалноста се поима како родова инверзија и пречекорување на границата за родовиот биморфизам, како и дека дека перформативноста на родот во нашата култура ја имплицира, конститутивно, и строгата корелација помеѓу родовиот/половиот идентитет и сексуалната желба/ориентација (да се биде жена/маж подразбира нормативно да се посакуваат лица од „спротивниот пол“, и обратно) (Butler 1991), ваквите практики стануваат многу појасни. Родовата полиција и нејзините корективни механизми, во нашето

истражување, се особено видливи и насилни кај оние испитаници/чки кај коишто отстапката од родовата норма е поизразена, и кај коишто „проаѓањето“, како стратегија на сокривање, менаџирање и бришење на стигматизирачките и деградирачки атрибути, е помалку успешно.

Просторите на дисциплинарните технологии на родот и сексуалноста се распространети низ различни сегменти на општественото поле, почнувајќи од а) навидум приватниот простор на семејството, б) училиштата, како дисциплинарно уредена архитектура согласно дисциплинарните нормативи, во која просторите на социјализација и методите на односот наставник–ученик и ученик–ученик се организирани согласно бинарната родова рамка и сегрегација, хомосоцијалното насилство и покажувањето на машкост, и нормативната хетеросексуална желба, в) улицата и јавниот простор каде што секој станува надзорник секому, а погледот, довикувањето, понижувањето се средства за казнување и корекција, г) поширокото семејство загрижено за „нормалната“ репродукција на потомството и наследството, како и за репродукција на веќе востановените траектории и линии за среќен и нормален живот, сè до д) пријателите и познајниците, при што нормативното прикажување на родот е услов за репродукција и на хетеросексуалниот свет, и услов за припадност и признавање.

„Не знам ова дали може да се рачуна, но е повреда на... некоја емотивна повреда да речам, често исмејувана заради мојот изглед, да речеме затоа што... и често поставувани прашања, на пример дали сум машко или дали сум женско, па јас треба да одлучам и на некого да му дадам отчет за тоа што носам во моите гаќи, се има случено и исфрлување, порано кога бев во средно моите другарки развиваа стратегија како да ме седнат и да ми направат муабет дека нешто е поинакво кај мене и дека е различно бидејќи јас многу време поминувам со една друга другарка којашто не е од друштвото, иако тоа беше стварно едно дружење, најреално и најискрено, и просто сакав да поминувам време со таа особа, ми годеше, тоа беше многу платонски, ама никогаш и од двете страни никаква потреба за тоа да се изгради телесно да речеме, него станато платонски да речеме, преубава дружба, и на некој начин не бев приморана него поради таа затвореност и поради средината во којашто имаме растено јас морав да завршам, бев присилена да завршам прекрасни другарства што сум ги имала со луѓе само заради стравот дека ќе бидам идентификувана поинаку или дека моето пријателство ќе биде преведено како сексуално или било каква друга врска... Ама други роднини се дрзнуваат да те прашуваат за твојот статус за мажена или немажена, а порано беше уште повеќе проблематично, затоа што денес и да ти кажат гајле ти е, ама порано, на пример, особено за мојот имиџ, за мојот изглед, дека се облекувам како машко и 'Што е ова, на што личи?'

и чувствата коишто ги будат кај тебе се чувства на несигурност, дека си помалку вреден, дека си исклучително различен и тоа е погрешно да се биде различен од другите, омаловажено, повредено, неразбрано, и на крајот на сè најтажно на свет, така што тоа е... тоа може и малце каприциозно да се доживее, ама сум била секогаш лишена од стварите коишто сум ги сакала заради тоа што сум женско а не машко, сум сакал да си играм со колички, никогаш не ги добивав, сакав различни ствари коишто се доминантна играчка за машкиот пол и сè уште повремено знам да си ги задоволам тие апетити, да пројдам и да си купам мала количка и да кажам fuck you all, си имам количка.“ (Кобно, 35 години, лезбијка)

„Сум доживувал дискриминација во текот на развојниот период, претшколска возраст дефинитивно, заради елементи на феминизираност, од другарчињата сигурно имало зборови како ‘женче’, можеби заради тоа што повеќе сум се дружел со девојчињата, нивните игри ми биле поинтересни, машките другарчиња имале такви коментари. После, во тек на основно, сигурно имало коментари, повторно е тоа ‘женче’, ама од соученици, понатаму од средно секогаш сум бил поразличен, сум бил со друштво кое јас не сум го избирал сам, ми било дадено, дали е тоа од школо или од маало, така да на почетокот друштвото не го бирав и во тие кругови дефинитивно имало коментари и дискриминација. Тогаш не сум имал механизми и не сум имал како да се справувам со нив, имало лошо искуство на излегување, повторно имало некоја феминизираност, па заради тоа некој се исмевал...“ (Паладиум, 42 години, геј)

„Па да, не конкретно да не сака да седи до мене, ама многу често мене ми се случува да коментираат зад мој грб и најчесто коментарите се ‘Машко ли е, женско ли е’, ги слушам разговорите и траат, се расправаат, едниот вика ‘Не бе, женско е, види има гради’, другиот вика ‘Не бе, машко е, види како оди’, непријатна ситуација.“ (Пели, 40 години, небинарна лезбијка)

„Можеби не сум многу исфеминизиран, апсолутно не сум, не е тоа да се заштитам јас од хејт, може да, настанало поради тоа кај мене, но како дете паметам дека сум бил малце повеќе фем и дека не сум бил исклучен, ама... пак имало коментари ‘Педер’, ова-она што... пак се многу наивни и не сум бил свесен за себе, не сум бил свесен за околината, уште можеби не сум сакал да ја прифатам својата сексуалност за да би кажал дали е тоа дискриминација или е само нормално булинг.“ (Сеедно, 22 години, бисексуалец)

Цената што дел од испитаниците треба да ја платат за неповинувањето на родовите норми, ненормативното родово изразување, и јавното изразување на сопствената сексуална ориентација е и **физичкото насилство**, односно делата од омраза врз основа на сексуалната ориентација или родовото изразување. Физичкото насилство на кое биле изложени дел од нашите испитаници се протегат како во домот, особено во ситуации во коишто тие ја откриваат својата сексуална ориентација, така и на улицата, во јавните простори, и во училиштата. Во дел од случаите физичкото насилство се појавува како реакција на јавно изразената интимност помеѓу партнер/ки, или пак во групен контекст, на настани за промоција на правата на ЛГБТИ заедницата или настани за социјализација на ЛГБТИ луѓето.

„Пред околу 5-6 години, баш седевме со една тогашна девојка во чаршија, доцна навечер беше тоа, после еден или два навечер, разменувавме нежности некои, и дојдоа група машини, околу 4 до 5 машини помлади, во 20-ти години, и почнаа со навреди, нè терат да станеме да се тргнеме од местото, да го напуштиме местото, и после во еден момент почнаа и да тегнат, да станеме, физички да нè оттрнат од местото, и тој другиот се закани, имаше шише во раката, и се закани дека ќе нè удри по глава, и станавме доброволно се тргнавме, да, тоа е една посериозна таква ситуација...“ (ГА, 28 години, лезбијка)

„Да, имав психички напади почесто, сите на улица, помалите деца што учеа со мене беа како ‘Океј, ти си педер, ти си педер, сега доаѓа педерчето’, се имаше случено исто така физичка дискриминација кога еден ден решив да одам на фризер и решив да имам розова коса, и бев нападат на улица затоа што сум имал розова коса, зошто сум бил геј и такви други останати ствари, и мојата одбрана беше ‘Извини, дечко ама тебе тоа нема што да ти е гајле’, и продолжија да ме туркаат... тоа беше на улица рандом, има уше многу други такви случки, од кои исто така можам да одвојам една случка кога ученик од гимназија доаѓа во моето училиште во кое учев, стручно училиште, дечкото седеше на час, ме чекаше да завршам за да ме истепа, околу таа ситуација беше преземено законско право и тужба, арно ама...“ (Х., 21 година, геј)

„Овие два напади во Центарот (ЛГБТИ Центарот за поддршка) ги сметам, кога бевме нападнати 40 луѓе, можеби јас директно физички не бев повредена, ама тоа беше дефинитивно физичко насилство врз нас... Првиот пат беше на отварање на Неделата на гордоста во ЛГБТИ Центарот и бевме 40 луѓе внатре кога центарот беше каменуван, јас бев најблиску до стаклото кога почна нападот, уште го памтам првиот човек со портокалова маица. Вториот пат беше кога славевме роденден на Центарче во Дамар,

исто се сеќавам бев најблиску до вратата и уште една колешка, и исто се сеќавам кога напаѓачите прво поминаа и онака јас и таа престанавме да зборуваме и ги видовме нив и ни се заледи крвта и продолжија да одат, и во рок од 30 секунди се вратија едно 30 луѓе и тоа беа рафали од шишиња стаклени, предолго траеше тој напад, не бев директно повредена ама беше престрашен напад.“ (Пели., 40 години, лезбијка)

Значајно е да нагласиме дека различните форми на опресија и дискриминација кај ЛГБ добиваат уште поголема и потешка форма доколку ја земеме интерсекцијата на родот и сексуалноста, особено кај лезбијките и бисексуалните жени вклучени во ова истражување, а кај коишто, речиси без исклучок, беа забележани и различни **форми на родово засновано насилство, сексуално вознемирување и сексуална објектификација**. Додека првите две од наброените форми претставуваат форма на дискриминација, сексуалната објектификација претставува посебен вид на психолошка опресија во рамки на патријархалниот и сексистички систем; со неа женското тело, односно „сексуални делови или сексуални функции се одделуваат од остатокот на нејзината личност и се редуцираат на статус на обични инструменти или како да можат да ја претстават целосно жената“ (Bartky 1990: 26). Во ваквите ситуации женското тело не само што е целосно сексуализирано и сведено на предмет и објект преку кој се проектираат машките фантазии и сексуална доминација, туку во исто време, таа станува тело-за-другиот, предмет на постојана проценка, валоризација, критика, ревизија, коментирање, потсмевање и забелешки, а во согласност со културно воспоставените опресивни слики и норми за женската убавина, изглед, тежина и сексуалност. Дополнително, во испресекувањето на родот и сексуалноста, едно од честите искуства што го споменуваат нашите испитанички е **искуството на обезмоќување**, во различни микросоцијални контексти, или пак на работните места и во домот, при што нивниот глас, нивното мислење, или изразувањето на нивниот став е целосно обезвредено како резултат на нивниот род, односно како резултат на систематското обезмоќување на жените и нивното историско исклучување од јавните и политички процеси на носење одлуки и учество. Кај три од испитаничките беше утврдено и искуството на сексуално насилство, кое поради тешката трауматска природа испитаничките не сакаа да го опишуваат или да споделат повеќе информации за него.

„Тогаш бев покрупна, подебелка, и знам дека за тоа ме замараа во основно, често, така што некако на база на физички изглед, тогаш ја немав таа нормативна женственост како што имаа други девојчиња, слаба тенка со долга плава коса или што и да е, во таа смисла тогаш бев повеќе исклучена, точно.“ (ГА, 28 години, лезбијка)

„На пример, во друштво кога си, со машини, и сега на пример нешто сум кажала и тој цело време го негира, и после пак јас ќе кажам некој став за нешто и пак го негира, 'Не си во право', јас знам, не ми кажувај ти, јас знам тоа, да, сум почувствувала апсолутно.“ (Школка, 29 години, лезбијка)

„Во Амстердам се изгубов, прашав еден... не знам ни дали беше полнолетен, 'Каде сум, помогни ми да се вратам натаму треба да идам'. 'Ако ме бацеш ќе ти кажам', и почна да ми се приближува, а јас бев толку нервозна оти немав мрежа два саати и му реков 'Ако не се тргнеш и ако не ме оставиш на раат ќе те убијам', и се свести изгледа и ме остави на раат. Тоа ми е највизуелно, последно, а довикувања, луѓе на кеј се допирале, милјарда ситуации, не постои жена мислам на која не ѝ се десило тоа.“ (Пана, 31 година, лезбијка)

„Сум имала гласни ситуации во основно, каде што мажите, машките деца нè фаќаа за газ и за гради, и такви ситуации, и тоа траеше до некој извесен период додека бевме во пубертет... Секако дека имало, особено во толпа каде има повеќе луѓе, сум сведочела каде што биле навредувани луѓе во мојата близина кога не сум била тоа јас, и секако и кон мене, од типот на не се валидира трудот или капацитетите само поради тоа што сум женско и како машките можат и повеќе и подобро, коментари од типот на лезбачи, ваму таму, и сексуализирање на таа улога нормално, како 'Многу ми е секси кога ќе видам две жени како се лапаат'...“ (2233, 33 години, бисексуалка)

„Еднаш, ми застапа еден и ме демнеше, во 2 по полноќ кога бев сама и никој не реагираше таму каде што купував јадење, па после во два по полноќ морав да кружам низ зграда за да не види како одам накај дома. Тоа ми се десило. Сексуално насилство како дете имам преживеано, меѓутоа тогаш бев мала, мало девојче, така да... да... се чувствував како паничен напад да добив од сите тие различни луѓе заради тоа што одамна не одам по места... сакам квир журки јас, не сакам каде што сите се стрејт и јас се чувствувам недоволно добро облечена, нели тоа интернализираната мизогинија ми работи, затоа што нели немам таква шминка, немам такви алишта и на пример мене никој не ми се удварал, и некогаш на пример ми паѓало тешко тоа, онака 'Еј, не сум јас доволно привлечна', ме мачи некогаш таа мисла, можеби било чувство само на желба за внимание или нешто, ама онака 'Еј, па јас не припаѓам тука, мене нема кој да ми посвети внимание', не само да ми посветува внимание туку не припаѓам тука, не се... супер ми е музиката и сè, играм, ама кичмата ми е забетонирана, а пред 15 минути јас бев најсреќна на свет, такви, или на пример еве кога сме оделе во ова долу како се викаше...“ (Е., 38 години, лезбијка)

Другата интерсекција значајна во искуствата на културна и симболичка опресија кај ЛГБ луѓето којашто беше увидена во интервјуата е **интерсекцијата на класата со сексуалноста**. Од една страна, дел од испитаниците ја идентификуваа класната припадност, односно социјалната позиција на класна привилегираност како извор и на привилегии во однос на сексуалната опресија, на тој начин што поседувањето на финансиски, симболички и социјален капитал е причина за поголема толеранција врз основа на сексуална ориентација. Лезбијките и геј-луѓето, како што тврдат дел од интервјуираните, коишто имаат значително поголеми финансиски и социјални ресурси на располагање, особено во контекстот на образование и училиштето, се помалку предмет на навреди, исмевање и дискриминација од наставниците и професорите.

Од друга страна, лезбијките, геј-мажите и бисексуалците коишто имаат понизок социјален статус и потекнуваат од сиромашни семејства, или пак се веќе жртви на економска доминација, покрај културната опресија се соочуваат и со **искуства на експлоатација**, и со искуства на **лишување** од основните материјални добра и инфраструктури за достоинствен живот. Истовремено се и жртви на симболичка и културна опресија, со тоа што се подложни на **понижување, исмевање и исклучување како резултат на нивниот социјален статус**.

Последната форма на опресија којашто ја идентификувавме помеѓу лезбијките, геј-мажите и бисексуалците е **афективната неправда**, којашто беше искусена и помеѓу текстилните работнички и помеѓу Ромите во ова истражување. Но, со оглед на спецификите на искуствата на неправда, воопшто, помеѓу ЛГБ, и овој тип на неправда произлегува од различни и посебни услови, и има диференцијални ефекти во однос на другите групи. Првото ниво на коешто афективната неправда е искусена помеѓу ЛГБ е **неуважувањето на нивните интимни, афективни, еротски и љубовни животи, на нивните врски и релации, како и непризнавањето и непрепознавањето на љубовните страдања и загуби**. Дополнително, голем дел од овие интимни и емоционални страдања се предизвикани токму од хетеронормативната забрана, и делегитимација на хомосексуалната љубов како човечки неинтелегибилна и невредна. Другото ниво на афективна неправда се исчитува во **афективната експлоатација на ЛГБ, односно во нивното континуирано, истоштувачко и прекумерно емоционално инвестирање и трошење на психичка енергија за одржувањето на емоционалната удобност и привилегиите на хетеронормативниот живот**. Ваквата афективна експлоатација е најпарадигматично читлива во **прекумерната претпазливост и развивањето на своевидна драматуршка вештина за анализа и декодирање на секојдневните интерактивни ситуации и можни места на конфликт**, а со цел справување и контролирање на информациите што може да бидат носители на знаци за стигматизираност и можат да го откријат нивниот сексуален идентитет, кој мора да остане скриен и неискажан. Но криењето и постојаното испробу-

вање стратегии за криење на информации во врска со сопствената сексуална ориентација не служи само како заштитен механизам од можни насилства, засрамување, навреди и непризнавање. Во исто време, ваквиот молк, и скриените афекти и желби, овозможуваат да се одржи немаркираната позиција на универзалност, и привилегијата на хетеросексуалноста како единствена легитимна и јавно препознаена и вредна сексуалност. Парадоксот и веројатно емоционално најисцрпувачката ситуација во овој контекст произлегува од таканаречената „**епистемологија на плакарот**“ или „**претставата на плакарот**“ (Sedgwick 1990). Со оваа синтагма квир-теоретичарите ја означуваат интензивната несигурност и сомнеж што го обележува „бидувањето во плакарот“, а како резултат на неизвесната и никогаш потврдена, меѓутоа постојано присутна опасност од изложеност на јавниот поглед на она што треба да остане, и за што се вложува исклучителна емоционална енергија да остане скриено или неизречено. Геј-мажите, лезбијките и бисексуалците коишто се присилени, или пак самите „избираат“ да го кријат својот идентитет и сексуалност, никогаш во целост не можат да бидат сигурни дали оние од коишто ја кријат не знаат, или пак знаат и се однесуваат како да не знаат, додека во исто време ја задржуваат привилегијата да озборуваат, споделуваат скришум информации, да исмеваат и воопшто да коментираат за хомосексуалноста, или пак за сексуалноста на конкретното лице во ваквата незавидна ситуација. Овие навредливи коментари, или амбивалентно насочени кон навредата, повредуваат преку нејзиниот капацитет да генерализира и колективизира, додека во исто време и партикуларизира, адресирајќи го индиректно и лицето коешто само сведочи за дискриминаторскиот говор.

ЛГБ луѓето на овој начин, преку епистемолошката надмоќ на другите и сопствената епистемолошка несигурност, се ставени во „ситуација на инфериорност бидејќи може да бидат предмет на дискурсот на другите, коишто може да си поигруваат со нив и да извлечат полза од привилегијата што ја стекнуваат, не само од она што го знаат туку и од знаењето дека лицето на коешто се однесува таквото знаење верува дека тие не знаат ништо, и се плаши дека тие може да го дознаат она што всушност веќе и го знаат“ (Eribon 2004: 53). Парадоксалната ситуација доаѓа особено до израз во оние ситуации во кои ЛГБ ќе одлучат да го споделат својот сексуален идентитет, и на тој начин да се стекнат со минимална надмоќ и контрола над протоколот на информации и знаење за нив самите, додека хетеросексуалците повторно ја задржуваат својата привилегија, но овој пат зад превезот на незнаење, или одбивањето да се знае, да се слуша, и барањето од ЛГБ да ја задржат и понатаму својата „дискретност“ и скриеност во плакарот. Сеџвик за оваа ситуација за незаинтересираност ја користи пригодната фраза „привилегија на незнаењето“ (1990). Привилегија која што им овозможува на хетеросексуалците и понатаму да не мислат за самите себеси како за посебен, како партикуларен идентитет со сопствена социо-политичка историја и услови, односно да ја одржат удобноста на немаркираност и универзалност.

Оваа ситуација на отуѓување од условите и можностите за автономија и генерирање на знаење и интерпретации за сопствениот живот, идентитет и сексуалност, тврди Ерибон, води кон „ненадминлив парадокс: геј-мажот кој одлучува отворено да зборува се отвора и за иронични забелешки или презир, или понекогаш за отфрлање, додека геј-мажот којшто преферира да премолчи се наоѓа себеси во нелагодна, невозможна ситуација. На првиот му се држат лекции, а на вториот му се потсмеваат... Оваа дисиметрија е секогаш во игра. Хетеросексуалецот одлучува каков став да заземе, какво значење да им даде на зборовите и гестовите на геј-мажот.“ (Eribon 2004: 54)

Дополнително, а повторно во линија на овој парадокс на тајната и отвореноста, афективната неправда се материјализира и во чувствата на вина коишто ги проследуваат чувствата на срам како резултат на навредувачките, насилни и дискриминаторски гестови на хомофобичното општество, со што ЛГБ луѓето не само што се предмет на политиките на срам и непризнавање тука понесувајќи го товарот на бидувањето, стануваат и агенти на одговорност, обвинувајќи се самите себеси за недоволно храброст и за проживениот срам. Сведени на предмет на туѓиот девалвирачки поглед и ранувачки навреди, тие го понесуваат и емоционалниот товар и очекувањата за хероизам, во ситуации што априорно го прават невозможен и неизводлив. Одделен од својата социјална вкотвеност и интенционална смисла, срамот се претвора во индивидуализирачки кошмар, и мобилизира циклуси на вина и повторен срам.

Емоционалниот товар се намножува и во ситуациите во коишто ЛГБ луѓето се отворени социјално за сопствениот сексуален идентитет, но во овој случај наметната одговорност и емоционална инвестиција и вина се создава како резултат на **преземената одговорност за страдањето на своите ближни** (кои стануваат жртви на дискриминација по асоцијација), или пак на одговорност да се биде извор на туѓата несреќа бидејќи не се следат веќе етаблираните линии на среќен живот и очекувањето од родителите. Но и одговорноста за своите партнер/ки коишто не се отворени за сопствениот сексуален идентитет, а коишто поради нивната „недискретност“ може да бидат изложени на стигма, дискриминација и хомофобично исклучување. Конечно, непропорционалниот емоционален товар што отворените ЛГБ го носат е **товарот да бидат секогаш и секаде претставници на сопствениот идентитет и група**, единствените говорници за сексуалната неправда и дежурни борци во сите социјални контексти. Односно препознаени единствено и само како тоа, како различните кои сведочат за толерантноста на пријателите, како геј, како лезбијка, како бисексуалец. На пример, во една приказна што ни ја раскажа една од интервјуираните девојки, при бракоразводната парница на нејзината сестра, како резултат на продолжена историја на психичко и физичко насилство во бракот, во судскиот процес:

„Она што за мене беше проблематично е тоа што бидејќи нели, единствен адут којшто на нив им остана во нивната глава релевантен, да речеме, беше тоа што сестрата на мајката е припадник на ЛГБТИ заедницата, и судијката затоа што исто беше под притисок, политички пристисок, се правеа сериозни опструкции, тој процес многу долго траеше, и јас морам да побарам од некаде поддршка за да може некако да го разрешиме целиот тој случај... и за конечно после двегодишна агонија судијката да констатира дека не смее сексуалната ориентација на сестрата да биде предмет на дискусија... и сестра ми конечно го доби детето на своја страна и тоа е една ситуација да речеме кога... еден потрес, кој бил доста силен и во врска со мојата сексуална определба.“ (Кобно, 35 години, лезбијка)

Следуваат и други изјави коишто сведочат за овие различни искуства на афективна неправда:

„Јас сум благословена да живеам во еден бабл каде што со какви различности да сум доаѓала некако било прифатено дури и величано, нормално тоа значело некогаш да биде и токенизам, да бидам шетана наоколу како човекот кој е различен, ‘Ете ние толку сме отворени што имаме некој што е различен’, што ме нервира. Да, спротивно од дискриминација, ама на некаков начин ме истакнувало како различна од средината, независно дали е поради мојот етникум, независно дали е поради сексуалната ориентација, не било она лошото искуство со коешто... те потиснува и ти прави да имаш неубави трауматични искуства, ама за мене секако било непријатно затоа што сум била истакнувана како различната...“

Па секогаш сум имала недоумици дали нешто се случува во историјата или не, ама после некое време сум ги бркала тие мисли во насока на тоа дека сум измислувала, дека можеби не се однесува на мене, дека само сум се појавила во некој чуден...“ (2233, 33 години, бисексуалка)

„Стануваш некој вид објект а не субјект, ти си одредена слика од телевизија а не вистински човек, плус мислам дека она што најмногу влијаеше и за со некој со кој сум развил добар однос и сум имал врска е што јас бев too much, едноставно не можеш да правиш најобични работи, не можеш да отидеш во кино, сите ќе гледаат во нас, не е секој спремен, односно многу малце луѓе се спремни тоа да го преживеат. Кој може со тебе да живее кога знае дека каде и да се појавиш во нас ќе гледаат? Кој би го поминавал тоа со тебе?“ (К., 49 години, геј)

„Изминатите неколку години тоа често ми се случувало, и на пример одлучив да не одам на одредени места, со одредени луѓе да не седнувам, одредени луѓе ја злоупотребиле мојата сексуална ориентација да се пофалат пред другарите колку се фини и колку тие прифаќаат хомосексуалци, цел товар ми го ставаат, 10 души кафана мене ме прашуваат ‘Добро, вие што правите сега?’, или ми викале ‘Дојди во овој кафич да видиш овие двете дали се лезбејки една ми се свиѓа’, и онака јас меѓу 10 души сум центар на внимание, и повикана, ни посакана нити па сакам да разговарам, сакам да се релаксирам...

...Сфаќам дека не припаѓам тука веќе, многу кругови сум напуштила поради што некогаш ми е криво, нели, драги луѓе ми биле и се, меѓутоа јас со нив не можам да имам таква размена на чувства, на емоции, на... како да кажам, мојот живот е како по настрана, значи тие сега веќе дел имаат семејства, деца, а јас немам такви општествени очекувања коишто сум ги применила во животот и сега на пример јас се чувствувам како позагрозена заради тоа што не се разговара за мојот живот јас како што сакам, туку се разговара само за нивниот живот и се очекува дали ќе им купам подароци на децата...

...И мене ми се случува девојка да ме бакнува на сред јавен простор каде што седиме на маса надвор во кафич, и јас сум онака значи, ги кревам рацете и викам ‘Немој’, а од друга страна сум активистка, јас со сила го правам тоа само за да не речат нели дека... ‘За што Е. ти се залагаш ако ти не го правиш тоа?’, и тоа ми беше еден од најбаналните настани во животот, ништо не се деси сега, ама вака во мене мислам дека беше покољ од такви ствари, страв, непријатност, ненавикната да имам афекти во јавна средина, значи бев во паника, наредниот ден станувам и си викам што луѓето ќе мислат за мене... замисли до кој степен тешки чувства сум имала, и после тоа разговарав со некои луѓе, кога им кажав ми викаат ‘Е., опушти се, тоа е нормално’, во смисла не морам да го правам ако сум во тоа и не мора вакво... меѓутоа ете, тие ми биле такви, буквално сум се тресела од страв, онака земјотрес било во мене од страв што се случува...

...Меѓутоа овие работи ми се проблем дома, болката мене ми е семејството, некогаш го игнорирам некогаш не, меѓутоа тоа е останато во потсвеста, на свесно ниво некогаш не ми делува меѓутоа секако нарушено здравје имам заради дел од тие работи, стресови, психотерапија многу ми помогна, баш за овие односи, и секако сексуалната ориентација ми е нешто коешто ми се провејува заради таа нецелосна храброст јас да се аутирам, и се осеќам крива дека не можам тоа да го направам, дека чувствувам некој срам и страв којшто го имам и некако уште го немам направено тоа, таа грижа на совест мене ме убива во поим, онака има денови каде што станувам и се будам со тоа.“ (Е., 38 години, лезбијка)

„И тоа се случува, суптилно ми зборуваат за брак, се дрзнуваат да ме прашуваат до каде сум јас во љубовниот живот само и исклучиво во моменти кога знам и сум сигурна, имам извори дека до нив стигнува информација дека јас сум припадник на ЛГБТИ заедницата.“ (Кобно, 35 години, лезбијка)

„Јас дознав дека брат ми знае за мене, и тоа некако остана помеѓу нас двајцата цел живот како премолчено нешто, ама чувствував од негова страна дека тој ја чува мојата тајна и дека ако во некои моменти не исполнувам некои негови очекувања или барања дека можеби ќе ме издаде на сите во семејството. Тоа не важи сега веќе кога сме возрасни, но додека бевме тинејџери во пубертет многу пати сум го почувствувал тоа, дури еднаш ми има кажано и ми се има закането дека ако нешто не направам за него, ќе ме издаде на родителите за мојата тајна.“ (С., 32 години, геј)

„Со мајка ми имам некој вид анксиозност кога сум околу неа, со неа живеам, и сепак не сакам да знае за моите лични проблеми или што ми се случува во животот, така да многу често ја избегнувам мајка ми if I get personal with her. За да не ја оптеретувам и неа и себеси. Сепак осеќам дека ќе имам guilt trip од мајка ми, и ќе ми каже дека заради тоа што правам ми се случува ова, и ќе се осеќам виновно за начинот на кој живеам, и затоа ја избегнувам.“ (Дам, 25 години, геј)

II.

Здравје

Ментално здравје

Во истражувањето се потпираме на холистичкиот пристап кон здравјето, онака како што е дефинирано од Светската здравствена организација дека **„здравјето е состојба на целосна физичка, ментална и социјална добросостојба, а не само отсуство на болест“**. (СЗО) Понатаму, здравјето се третира како едно од фундаменталните права на секое човечко суштество и како неопходен фактор за мир и безбедност кој зависи од соработката на индивидуите и државите. Фокусот во истражувањето е ставен на неговата социјална димензија, односно поставувањето на здравјето во сооднос со социјалната положба и искуствата на дискриминација, нееднаквост и насилство. Ваквиот пристап се користи од две причини, првата затоа што целта на истражувањето е да ги поврзе овие две димензии и да понуди податоци за тоа како искуствата на нееднаквост, дискриминација и насилство се поврзани и влијаат врз здравјето. Втората причина е заради епистемолошката позиција и појдовните основи во истражувањето кои индивидуата ја третираат како неразделен дел од социјалната динамика и поширокиот системски и општествен контекст. Затоа во податоците и анализата за здравјето се вклучени прашањата за личните искуства со здравствените институции и третманот на институциите како составен дел од грижата за здравјето и квалитетот на животот, односно добросостојбата.

Податоците од истражувањето што се однесуваат на здравјето се анализираат без притоа да има намера да се извлечат каузални заклучоци и поврзаност на дискриминацијата, нееднаквоста и насилството врз здравјето. Податоците се обработувани преку квалитативна феноменолошка и дискурзивна анализа која овозможува да согледаме како искуствата се одразуваат врз здравјето и како по-

широкиот контекст гради систем на поддршка во однос на грижата за здравјето. Факторите што влијаат врз здравјето се многубројни и во многу комплексна заемна поврзаност во нивните влијанија, затоа важно е да укажеме на фокусот и со тоа на ограничувањата на методолошкиот пристап во однос на изведувањето заклучоци и нивна генерализација.

Во овој дел од анализата се застапени прашања кои се однесуваат на реакциите од искуствата на дискриминација, неправда и експлоатација, здравствените тегоби што произлегуваат од специфичните социјални животни искуства, идентитетски и интерсекциски фактори, потоа за односот и грижата за здравјето на испитаниците, услугите и односот што го имаат со здравствените институции и лекарите, односно довербата, третманот, достапноста на услугите и сл. Особено внимание во овој дел е посветено на менталното здравје, односно на искуствата што го нарушуваат психичкото функционирање. Прашањето на менталното здравје е опфатено преку полуструктурирано прашање кое содржи и листа на искуства или симптоми, поврзани со најчестите психолошки тегоби кои произлегуваат од искуствата на дискриминација – психосоматски тегоби, анксиозните, депресивните искуства и други симптоми кои најчесто се поврзани со искуството на траума. Целта на истражувањето не е да ги патологизира искуствата на маргинализираните и да даде прецизна клиничка слика и дијагностика, туку овозможува повеќе разбирање на искуствата. Делот за ментално здравје содржи податоци за искуството или потребата и отвореноста за посетување на психолог/психијатар/психотерапевт, односно стручна помош за искуствата што го нарушуваат нивното секојдневно психичко функционирање.

Исто така, податоците се анализираат и преку дискурзивно поврзување со прашањата опфатени во претходната тема за искуствата и реакциите на дискриминација, како и контекстот на нееднаквост – учество и репрезентација, за да се постигне една од главните цели. Квалитативната феноменолошка и дискурзивна анализа овозможуваат да се прикаже искуствената димензија на прашањата поврзани со здравјето во поширокиот социјален контекст, што може да биде од големо значење за препознавање на социјалните услови и искуства како клучни во креирањето политики – здравствени, социјални, образовни и економски.

Здравствените проблеми на луѓето вклучени во истражувањето можат лесно да се поврзат со искуствата на дискриминацијата, експлоатацијата, неправдата и насилството. Тоа ни го овозможуваат досегашните истражувања на оваа тема. Метаанализата на 293 истражувања и 333 научни трудови објавени во периодот 1983 – 2013 година, покажува дека во САД расизмот е поврзан со послабо општо здравје и послабо ментално здравје кое вклучува депресија, анксиозност, психолошки стрес и др. тешкотии (Paradies et.al 2015). Бројни истражувања, исто така, потврдуваат дека лезбијките, би-

сексуалците и геј-мажите имаат поголема шанса да се соочат со депресија, анксиозност, суицидалност и злоупотреба на супстанции во однос на хетеросексуалната популација. Како ризици се издвојува социјалниот стрес од искуствата на малцинството, произлезен од социјалната стигматизација, предрасудите и дискриминацијата кои се поврзани со повнатрешното чувство на лоша слика за себе, и очекувања за отфрлање (Gilmour 2019). Исто така, се покажува дека здравјето на работниците е поврзано со зголемени ризици од болести поврзани со стресот, кардиоваскуларни болести, мускулно-скелетни деформитети и нарушувања, како и психолошки проблеми поради зголемена изложеност на насилство и лоши работни услови и односи, покрај останатите загрозувачи на здравјето на работното место (Quesada et.al. 2011). Друг значаен фактор е родовата димензија на експлоатацијата на трудот, како и стресот и ризиците што произлегуваат од лошите услови за живеење, исцрпеноста, лошиот третман од институциите, недоволната поддршка во семејството и сл. (Inhorn 2006) Затоа искуствата на испитаниците во однос на здравствените проблеми може да се читаат како еден вид на социјален симптом, односно како неразделни од искуствата на дискриминација, експлоатација и насилство.

За жал, има сериозно отсуство на податоци за здравствената состојба на маргинализираните социјални групи во Македонија. Центарот за јавно здравје, како единствена институција која ја има обврската за обработка на податоците од другите здравствени институции, речиси и нема објавено податоци и анализи што се однесуваат на целните групи вклучени во истражувањето. Менталното здравје е регулирано со Законот за ментално здравје, во кој целосно отсуствува превентивна димензија и на никаков начин не ја одразува холистичката парадигма на здравјето. Имено, Законот целосно припаѓа на застарениот медицински модел за менталното здравје и се однесува исклучиво на „правата и обврските на лицата со ментална болест, правата и обврските на здравствените установи и здравствените работници и соработници“ (член 1, Закон за ментално здравје, 2005). Иако во Националната стратегија за унапредување на менталното здравје во Република Македонија 2018 – 2025 е предвидена измена на Законот, ниту Стратегијата целосно не излегува од доминантниот медицински модел, па психолозите, а особено психотерапевтите, се изоставени. (Стратегија за ментално здравје)⁵

Од малкуте податоци за Ромите се потврдува претпоставката дека имаат понеповолна здравствена состојба, со висока стапка на појава на хронични заболувања, како и пократок животен век за 10 години од останатото население. Податоците од истражувањата предочуваат сериозни предизвици за Ромите во пристапот до здрав-

5 Стратегијата за ментално здравје 2018-2025 е достапна на: <http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2020/05/strategija-za-MZ-2018-2025-170718-pf-1.pdf> Пристапено на 20.12.2021г.

ствените услуги, кои се засноваат врз дискриминација во третманот на пациентите, недоволната покриеност со здравствена заштита, неможност за плаќање на потребните здравствени услуги, немање адекватен пристап до здравствените установи, недоволни информации во однос на здравствените права и сл.⁶ Единствен извор на податоци за сексуалните малцинства е извештајот „Нееднаквости во здравјето и правата на ЛГБТ-младите на 13 и 15 години во Северна Македонија“ со податоци од „Студијата – Однесувања поврзани со здравјето кај децата на училишна возраст (11, 13 и 15 год.)“ (НВSCM), 2018, на Светската здравствена организација (Костарова Унковска 2019). Во ова истражување заклучокот е дека има „...алармантни наоди за невидливите трауматски животни искуства на голем број ЛГБТ деца и млади, во отсуство на семејна и институционална поддршка, слаба ефикасност и отсуство на социјални вештини и компетенции за нивно надминување“ (Костарова Унковска 2019, 51).

Како и претходните истражувања, и искуствата на нашите соговорници зборуваат за преовладувачки умор и исцрпеност, за проблеми со срцето и други циркулаторни заболувања, за проблеми со скелетно-мускулниот систем – коски, зглобови и мускули, имунолошки проблеми како што се алергиите и бројни психосоматски симптоми и нарушувања на менталното здравје.

„Да, притисок имам, ледам притисок моментално, заморот исто така, да тргнам до продавница се заморувам, можеби и од дебелина, може и од... жешко, од, од сè. Многу ми отекуваат нозете, отоци имам по нозете, така да...“ (К., 40 години, текстилна работничка)

„Да ти кажам, последните пет години што ги изработив таму, тромбозата највеќе од таму ми дојде и нервозата, од таму боли, што мислиш ти, кога ќе ги наредам на раката роби и палта по дваесет комада јас таа тежина да ја имам секојдневно нагоре-надолу и плус...“ (П., 61 години, текстилна работничка)

„Не, имам проблеми со долгото седење, затоа што нели конфекциски работници знаеме дека седиме по осум саати, ајде нека не се осум нека се седум. Имам искривување на кичмата, уочување, до пред една година одев на терапии и на такви работи, сега скоро ми се уочи скроз раката не можев ни да ја кревам. Притисок имам многу висок, 180, 190 ми е веќе нормален станат, така да веќе не го ни сеќавам.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

6 Повеќе за здравјето и позицијата на Ромите може да прочитате на следниот линк на ЕСЕ - Здружението за еманципација, солидарност и еднаквост на жените: <http://www.esem.org.mk/index.php/10-voved/88-zdravjeto-na-romite.html> Пристапено на 15.12.2021г.

„Па поради работа, нозете од што ми се? Од онфекцијата, проблем ми било и рака и сè, одиш докторот ти вика од седење ти е, 8 саати ти да седиш на стол... некогаш и повеќе, и само 20 минути имаш пауза, ова, вика, сè ти е поврзано. Јас осум саати сум работела, мислам дека сум копала нива, кога ќе дојдам дома се осекаш изморено, а треба да се движиш да ти циркулира и крв и ова и она, од тоа ти се качува и притисок, од тоа ти доаѓаат и други некои главоболки, од што ми се намалил видот? Наочари 3-ка носам, така иглата ја гледаш за да шиеш, тоа е тоа. (Г., 62 години, текстилна работничка)

Целосната слика ја овозможуваат другите показатели, односно симптоматологијата поврзана со искуства на нарушено ментално здравје. Во листата на симптоми за сите три групи доминира психосоматската слика, најчести тегоби кои го попречуваат секојдневното функционирање на испитаниците е исцрпеноста, главоболките, а потоа се и анксиозноста и депресивните доживувања.

Кај текстилните работнички, покрај гореспоменатите, се издвојуваат искуствата на емоционална дерегулација – односно неможност да ги контролираат емоциите, чувството на беспомошност и промени во исхраната. Кај Ромите се најзастапени главоболките, депресивноста и анксиозноста. Меѓутоа, тоа што е навистина впечатливо е невнимавањето на здравјето и телесната димензија воопшто. Прашање е дали е ваквото дефлектирање (необрнувањето внимание и грижа) е резултат на десензитизираноста или, пак, на отсуството на свесносен контакт со себе во смисла на препознавање и уважување на телесните доживувања, особено емоционалните. Кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците има многу посложена слика за менталното здравје. За нив се карактеристични искуствата на изолација, намалено либидо, постојаната анксиозност и чувство дека ќе се случи нешто лошо и ризичните однесувања.

Испитаниците одговараа на прашање поврзано со нивното субјективно толкување на проблемите со здравјето, односно како ги објаснуваат негативните влијанија врз здравјето, што сметаат дека е главна причина за нарушувањето на нивната здравствена состојба. Во субјективните врамувања можеме да ги прочитаеме и сите клучни фактори што може да се најдат во кој било научен текст за влијанијата врз здравјето, особено тие што се однесуваат на срединските влијанија.

Податоците покажуваат дека стресот е најширока категорија од негативните влијанија што луѓето ги чувствуваат врз здравјето. „А што е сè од живојош што носи со шек на времето“ (В., 55 години, текстилна работничка). Исчитувањето на искуствата покажува дека стресот има многу извори и лица. Стресот е многу често поврзан со стравувањата околку финансиите, што потоа се прелева на односите

со блиските и семејството и на тој начин од финансиски станува и релациски, односно ги опфаќа најважните сфери на живеењето – опстанокот и квалитетот на односите. Сиромаштијата се огледа и во квалитетот на исхраната, а исхраната директно влијае врз здравјето. Многу често за текстилните работнички стресот примарно настанува од исцрпеност и од напнатоста од работа. Дополнително, родовиот репродуктивен и афективен товар, односно обврските во домот и грижата за членовите во семејството се во голема мера извор за нивниот секојдневен стрес. Потоа тука се и условите за работа, мали паузи, мобинг, слаба исхрана, што директно наштетуваат на здравјето. За Ромите тоа е постојаната дискриминација со која се соочуваат. Од третманот на работното место, т. е. од токсичната атмосфера и мобингот што се преживува. За геј-мажите, лезбијките и бисексуалците тоа е постојаниот притисок и разочарување од себе дека нема да ги исполнат очекувањата на родителите и средината. Поради тоа што немаат дозвола да бидат тоа што се, со што се оневозможени да бидат целосно свои и опуштени во односите со родителите. Во однос на релациската траума во семејните системи се зборува во следното поглавје од анализата.

„Тоа е сè од животот, ти го носи текот на времето затоа што си имал проблеми, и секојдневно се трупаат проблемите, не сме реагирале на време да си преземеме мерки за здравјето и затоа доаѓа од тоа, до таа ситуација, затоа што ние малце сме запоставани овде кај нас со овие прашања, да идеш кај нас на психолог или психијатар е срамота, а тоа најмногу треба за да не дојдеме до тие големи проблеми, меѓутоа... тоа е. Нервозен човек од сè се нервира, и од ситници.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

„К.: Мислам дека сè е од нервозата, неконтролирана нервоза, кај мене постои неконтролирана нервоза што некогаш, на пример, можам и да излудам, можам и... удар да добиеш од што не се контролираш кога ќе се изнервираш.

Кристина: А за што се нервираш најчесто?

К.: Па некогаш може да се деси за ситница да се изнервираш, нервозен човек може и за ситница да се изнервира.“ (К., 40 години, текстилна работничка)

„Д.: Најмногу од стрес.

Џенгис: Од што имаш стрес најмногу? Од дома, од работа, од каде?

Д.: На работа, дома, ќе излезеш гледаш како е, значи животот е малце ... многу потешок, најмногу сето тоа влијае околку финансиската криза, најмногу. Едни од главните проблеми во денешницата се парите, и заради тоа се појавуваат стресот и депресијата кај луѓето, заради парични средства можеш да се искараш и со... да имаш фамилијарен проблем, па почнуваш да имаш главоболки. Мислам дека финансиите и семејните проблеми се едни од најлошите и затоа тоа така влијае кај луѓето.“ (Д., 24 години, Ром)

„Причина повеќе на работа што јадеме зачинета храна, мрсна храна, замастен џигер малку повеќе, ритамот на срцето е малце заслабен, и тоа е. А другото е сè нормално.“ (И., 30 години, Ром)

„В.: Секогаш тоа ми било на работен план, на професионален план, значи кога сум била во фабриката... сè ми се случувало таму, ми бил оптеретен мозокот и сè ми се случувало таму, и сите тие работи ми се случувале таму, и нервозна и депресивна и емотивна, сè ми се случувало од тоа.

Кристина: Така, овој замор, исцрпеност, коски, едно-друго тоа е веќе со работа поврзано, не си стара, да се разбереме.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

„Работа, на работа изморен, доаѓаш дома имаш обврски, ама јас се трудам прво ако имам луфта, прво да си легнам да се одморам.“ (В., 51 година, текстилна работничка)

„Астмата ја имам од прехлада, јас тогаш работев, тогаш немаше такси како сега што има, Џенгис, пешки одевме, јас каде што работев кај жени, бев до тука во вода, и додека да стигнам во тој студ... е од тоа ја добив астмата, од прехлада. Тоа го добив од прехлада, а очниот притисок го добив од нервози и секирации.“ (Н., 67 години, Ромка)

„Од нечиста вода, и знаеш што е со бубрезите, и докторот тоа ми го кажа, бубрезите ми е кога работев, се докажував, и мислев дека ништо нема да биде, седев по осум саати не одев до тоалет... значи шиев и на паузи за да бидам во првите за да бидам пофалена, а уствари пофалбата ништо не значела.“ (С., 51 година, текстилна работничка)

„Најчесто сите кажуваме дека е од пари, и тоа е точно, но се чувствува еве повеќе можеш да фатиш депресија и нервоза ако на работно место се нервираш, некој те малтретира, сетоа тоа влијае, тоа си се собира.“ (И., 35 години, Ромка)

„Мислам дека од бившиот начин на живот, од тоа дека 23 години бев газена и омаловажувана, од тоа што дозволив ете така што случајно е бригадир да те гази и да те прави дека си немоќен, и премногу. премногу семејни проблеми од претходниот брак.“ (Р., 43 години, текстилна работничка)

„Да, да, уствари тоа можеби потекнува од муабетите како ‘Ќе се жениш, нема да се жениш?’, таквите прашања, после такви разговори ако имаме, да речеме се прават еднаш до двапати годишно каде што тие притискаат малце повеќе, и знае дома да избие таква подраматична ситуација, и тука знаеш... кога ќе почне едно и други работи еден куп и... после имам некој таков период каде што... не знам, не ми се океј односите со нив, и можеби потекнуваат од таму, не можеби туку најверојатно.

...Па генерално ете, ако земеме анксиозност, да речеме или некаква грижа, или тие несониците што привремено можат да се појават, некаков стрес, може да се генерално... не сум сигурен, ама можеби се од тоа што ете пред моите родители воглавно не се осеќам дека сум јас јас, дека еден дел од мене не знаат, и можеби тоа низ годините се таложело и еве сега преминува во, не знам како да...“ (А., 37 години, геј)

„Мислам дека е второто, проблеми со дискриминација и со тоа што ќе кажат другите, па ние паѓаме болни заради тоа, си имаме проблеми во умот сами со себе, не можеме да се справиме и излегува тоа што излегува, одиме на психијатар.“ (Н., 23 години, Ромка)

Долготрајниот стрес често се манифестира преку анксиозност, односно едно генерализирано чувство на постојано стравување кое не е директно поврзано со конкретна и препознатлива закана. Анксиозноста најчесто се смета како придружен феномен на современото живеење во високостресни услови и околина. Освен постојано чувство на вознемиреност анксиозноста е поврзана и со други психосоматски болести особено на кардиоваскуларниот систем, ендокриниот и нервниот систем. Феноменолошки анксиозноста може да биде манифестирана на различни начини како што е немирот и постојано стравување дека нешто лошо ќе се случи, иритабилност, проблеми со концентрација и внимание, мускулна тензија, преплашеност од емоции, проблеми со спиење и сл. Сите овие манифестации се најчестите симптоми кај претставниците на групите вклучени во истражувањето. Кога реалните услови на несигурност, постојана потенцијална закана за опстанокот и лишеноста се присутни тие се дополнителни фактори кои ја зголемуваат постојаната анксиозност на маргинализираните.

Психосоматската симптоматологија упатува на подолготрајна изложеност на стрес и на истрошеност на капацитетите за справување со стресот. Ако погледнеме подлабоко, кај голем дел од испитаниците се појавува изразена емоционална дерегулација, односно неможност да се носат и справуваат со емоциите. Емоционална (де)регулација претставува (не)адекватен емоционален и бихевиорален одговор во одредена ситуација како резултат на искуство на рана траума, повреда на мозокот или искуства на хронично малтрети-

рање, злоупотреба, запоставување или институционално лишување и изживување. Емоционалната регулација е релациски феномен, според невропсихологот Алан Шор (ALLAN N. SCHORE), и преку неа се создаваат примарните врзувања, односно основата на социјалното функционирање и градењето на сликата за себе. Оттаму, ниту капацитетите за справување со стресот не се однесуваат на индивидуални ниту само на системски аспекти на функционирање туку се постојано во спрега со комплексната социјална динамика, односи, услови и контекст. Дополнително значајна во контекст на здравјето на маргинализираните заедници е претпоставката за нарушената емоционална регулација која е резултат на изложеност на искуства на трауматизација. Односно, ниту реакциите на секојдневниот стрес не може да се разгледуваат надвор од искуствата на релациска и/или системска траума.

При анализа на депресивните искуства ќе излеземе од медицинскиот модел и ќе ја прикажеме поврзаноста на депресивното/меланхоличното искуство низ една социјална динамика, односно динамиката на моќ. Депресијата е поврзана со искуство на загуба. Во есејот „Тагување и меланхолија“ Фројд ги дискутира разликите меѓу процесот на тагување при загуба на сакана личност и меланхолијата. Тагувањето е вообичаен начин на реакција при загуба на саканата личност или загуба на некоја апстракција која зазема место на некоја личност или земја, слобода итн. Во процесот на тагување не се доведува во прашање чувството за себе. Меланхолијата, од друга страна, Фројд ја третира како патолошки процес на тагување, кој од тагувањето се разликува во менталниот израз: намалување на чувството за себе. Фројд вели: „Во процесот на тагување светот станува празен и беден, додека кај меланхолијата тоа се случува со егото“ (Freud 1917: 246). Другите феноменолошки карактеристики на меланхолијата се длабока потиштеност, губење интерес за надворешниот свет, губење на способноста за саќање, безволност, кои се заеднички и својствени за двата процеса, и за тагувањето и за меланхолијата (Freud 1917).

Депресивноста, од друга страна, ќе ја разгледаме преку теориското истражување на Џудит Батлер (Judith Butler), која во своето дело „Психичкиот живот на моќта: теории во потчинетост“ ги разгледува психичките аспекти на моќта, потчинетоста и меланхолијата, како и можностите за нивно трансформирање (Butler 1997).

Поаѓајќи од Фукоовата анализа на моќта и Фројдовата анализа на меланхолијата и субјективноста, Батлер се обидува да ги анализира процесите низ кои моќта учествува во процесот на субјективизација и меланхолија преку анализа на меланхоличниот род и политичките ефекти и можности на ваквата позиција. Моќта, според Фуко, учествува во создавањето на субјектот и тоа на некој начин го надминува поимањето на моќта како надворешна сила која го притиска субјектот и го потчинува во одреден поредок. Ако моќта учествува во создавањето на субјектот, смета Батлер, тогаш

таа на некој начин е неопходна, од неа зависи нашето постоење (Butler 1997: 2). Таа вели дека потчинувањето (subjecting) подразбира истовремено процес на субординација на моќта, како и процес на постанување субјект. Во таа смисла, таа ја разгледува психоаналитичката ситуација на родителската доминација врз детето како услов за неговото преживување и грижа, и го поставува прашањето дали во оваа релација е можно политичкото и дали постои страсна поврзаност, приврзаност заснована врз доверба и љубов во првите релации на потчинување (Butler 1997: 7). Дејствувањето (agency), според Батлер, се појавува како ефект на субординацијата. Како Батлер ја објаснува оваа навидум парадоксална ситуација во која спротивставувањето, отпорот се јавува во ситуација на нужно потчинување? Ако ги погледнеме исказите за депресивните искуства, освен феноменологијата на искуството, за која нема можеби доволна свесност и рефлексивност, ќе видиме дека во голема мера постои свесност за поврзаноста на искуството на загуба со потчинувањето. Потчинувањето означува и обезмоќување и неуважување. Како што може да се види во првиот дел од анализата обезмоќувањето и неуважувањето се присутни како постојани искуства на неправдата што ја живеат маргинализираните. Афективната димензија на потчинувањето и обезмоќеноста е директно вклучена во креирањето на депресивното искуство. Подолу во анализата на делот за реакциите при директна изложеност на дискриминација ќе може дополнително да се прочита на кој начин оневозможувањето на спротивставувањето на неправдата креира ситуација на трауматизација. А тоа е директно поврзано со обезмоќувањето и депресивноста. Имено, преку неуважувањето и постојаната фрустрација на лутината, бесот кои се најзначајни и целосно легитимни афективни реакции во ситуација на дискриминација и потчинување, снажната сила на емоциите се трансформира во генерално чувство на немоќ, безизлез што се изразува преку длабока тага, која во оваа ситуација е одраз на губењето на својата моќ. Во афективната динамика многу често фрустрираните, недозволени или осуетени лутина и бес, преку потчинувањето можат да се трансформираат во автодеструктивни емоции и однесување преку поврзување со вината, односно себеобвинувањето. Вината што ја чувствуваат маргинализираните заради својата немоќ да се спротивстават или да ги задоволат и исполнат општествените очекувања дополнително ја продлабочува меланхоличната позиција и депресивниот репертоар на искуства. Затоа, депресивната симптоматологија е многу комплексно искуство кое во себе содржи сложена афективна динамика што ја апсорбира речиси целата расположлива емоционална енергија, и на крајот ја манифестира преку целосна апатија и немоќ. На тој начин потчинувањето станува живеано искуство на загуба и немоќ.

„Како да не ти се живее. Се дешавало на моменти и такво нешто, да ти кажам. Само не знам како би се соземала, тогаш кога почнав прв пат да го пијам хелексот, тогаш кога ми се деси такви нешто, ама среќа брат ми упадна и не направив.“ (К., 40 години, текстилна работничка)

„Тресење, вознемирување, нервозна, за нештото што ќе се случеше јас нервозна бев, повеќе бев во депресија, спиење немав, мислев... депресивно, ме разбираш? Депресијата те тера да плачеш, навечер не можеш да спиеш, денски не можеш да спиеш, не можеш да се помириш со тоа што си го имала и што треба да го доживееш.“ (Е., 21 година, Ромка)

„Па јас ќе тргнам од самата себе кога сум се соочила со таква некоја дискриминаторска ситуација, најчесто тоа делува на менталното здравје и на тоа како се чувствуваш како личност и колку после тоа се чувствуваш омаловажено и навредено и покрај тоа што никој не го зема тоа предвид, мисли дека сето тоа е само шега. Но секако дека влијае и понатаму и ми ја намалува општата самодоверба за понатамошното барање на работа или, не знам, во образование, кога треба некаде да посетиш нешто или во здравствен дом кога одиш, сето тоа ти ја намалува самодовербата и не знаеш како да се однесуваш.“ (Ј., 36 години, Ромка)

„Па моментално се чувствувам осамено и дека на никој не му е гајле за мене, мада знам дека на блиските луѓе им е многу гајле за мене, ама тие знаат дека сум јас таква чувствителна па нема да ми го покажат тоа, подобро ќе се однесуваат како ништо да не е за да не се чувствувам дополнително така.“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

„Јас како прв пат не знаев дека имам депресија, наеднаш само ми се плачеше, тука вака ми рипаше.“ (Џ., 30 години, Ромка)

„Јас сум депресивна, нервозна, само здравјето ми е битно, кога некој ќе падне во здравство како потрошен материјал, не можеш да го спасиш, водиш војни со сите, е тогаш сум немоќна, заморена, депресивна, ама сум борец, наоѓам решение, го средувам тоа и после...“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

Погледнати во целина, густината на увидите на испитаниците и нивните искуства го носат целиот товар на неправдата, дискриминацијата, маргинализацијата. Во однос на здравјето, и особено менталното здравје, нема поголема закана од постојаното стравување за егзистенцијата во физичка, односно економска смисла, искуството на сиромаштија, неприфаќањето, оспорувањето на личноста поради одредена идентитетско обележје или потчинувањето на личноста во систем на хиерархиска опресија. Овие искуства се нај-

директно поврзани со основните човечки потреби кои се клучни за добро здравје, и физичко и ментално. Особено за менталното здравје најважни се основните потреби – безбедност, прифаќање, припаѓање, вреднување или, со јазикот на социологијата, т.н. трансакциски потреби. Сиромаштијата директно го загрозува квалитетот на живот, стравувањето влијае врз постојаното загрозување на сигурноста, неприфаќањето врз потребата од прифаќање и припаѓање, а (не) потчинувањето, (не)уважувањето врз сликата за себе.

Затоа основниот концепт што се издвојува со дискурзивната и феноменолошката анализа, и преку кој понатаму се конструира анализата за менталното здравје во ова поглавје, е траумата, со фокус на системската траума. Системската траума во овој случај се дефинира како искуство или искуства во социјален контекст кои ја компромитираат потребата за сигурност, припаѓање и достоинство. Односно искуства на повторена, постојана злоупотреба, потчинување, лишување на групи луѓе преку системски ограничувања, сегрегација, достапност до сигурност, слобода, ресурси, достоинство, прифаќање и припаѓање. (Haines, 2019) Траумата се пројавува преку уверувања и однесувања како што е повлекувањето, изолацијата, срамот и чувството дека не сме доволно добри. Една од главните феноменолошки карактеристики на траумата е отпечатокот што го остава во телата, сеќавањата и однесувањето. Смрзувањето на искуствата и врежувањето во севкупното телесно и ментално функционирање нужно го менува и однесувањето на луѓето, но се одразува врз доживувањето и на себе и на стварноста. Така, трауматизацијата создава постојано чувство на отсуство, на отклон, на чудност, на неситуираност или доживувања кои се поврзани со феноменот на дисоцијација. Дисоцијацијата, или расцепот во внатрешното доживување, се случува заради заштита од директната повреда во ситуации на трауматизација. Дисоцијацијата има многу различни аспекти и пројавувања, од чувство на неадекватност до сериозни личностни дисоцијации – подвојување на личноста. Во овој текст ќе се опфатат искуствата на т.н. непатолошка или **функционална дисоцијација како заштитен механизам во ситуација на директно изложување на дискриминација, злоупотреба или исклучување**. Пример за афективна дисоцијација е кога не се чувствува директно емоцијата на лутина или гнев и целата енергија на лутината се „собира“ во телото, а се доживува рамнодушност или затапеност. Двојната свесност е, исто така, феномен на дисоцијација, препознатлив во постојано надгледување на себе и приспособување во ситуации во кои е присутно постојаното чувство на неадекватност.

Десензитизацијата е, исто така, карактеристична манифестација на трауматското искуство во кое се огледа повторно психо-телесната повреда, преку дисторзија на сетилата и затапување на сетилните искуства, односно неможноста да се доживее светот, дразбите, релациите, во неговата полнота и разновидност. Тоа директно влијае врз контактирањето, основниот процес преку кој се

поврзуваме со себе и светот. Десензитизацијата влијае врз можноста да се доживее задоволство и ја пасивизира животната енергија или либидните текови. Десензитизацијата има и афективна компонента, таа оневозможува динамично пулсирање на афективната енергија соодветно на промената на ситуациите. Наспроти тоа, внесува анестезирана, замрзната или врзана, заочена инертност на афективните доживувања. Неадекватната афективна динамика може да придонесе дополнително кон општото чувство на несигурност, отсуство, отуѓеност, отфрленост, невклопеност, чудност. Влијае врз способноста за контактирање и поврзување, а со тоа и врз можноста преку добрите односи да се создава соодветна потпора за заздравување. Трауматското искуство влијае и врз доживувањето и сликата за себе, односно врз процесот на субјективизација или директно врз идентитетот.

Уште една важна димензија на траумата, што е неопходна за да се разбере начинот на кој трауматското искуство ја менува личноста, односите и средината е ретрауматизацијата. Поради трајниот отпечаток што траумата го создава во личноста и телото, секоја асоцијација, знак, доживување, насетување на можна слична закана или повреда, го активира севкупното преживување на трауматското искуство. Односно, независно колку актуелната ситуација е различна од претходните, доживувањето, односно интензитетот на искуството се исти како и во ситуациите кога настанала првичната трауматизација. Интензитетот на искуството најчесто се согледува преку афективната димензија, доживувањето на силни емоции и чувство на преплашеност најчесто од страв, срам или неподнослива нелагодност, или преку искуство на десензитизација или дисоцијација.

Првичната емоционална/психолошка реакција во ситуација на дискриминација, потчинување и неправда се разгледува во однос на реакција на страв и закана, според вообичаените телесни и емоционални манифестации: бегство/повлекување, борење/спротивставување, замрзнување и понизност/угодување. Основните реакции на ситуација на страв и закана се земени затоа што често претставуваат основа за откривање на трауматизација, но исто така даваат основа за следење на капацитетите за справување со стресот, и следење на афективната природа на социјалните релации. Односно, преку следење и анализа на доживувањата во телесно-емоционална смисла, може да се види на кој начин искуствата на дискриминација, потчинување и неправда ја создаваат психо-социјалната динамика на односите на моќ, и каков ефект тоа има врз емоционалното здравје. Во овој дел феноменолошката анализа ги следи типичните реакции, но и специфичните стилови на реагирање преку поткатегории на типичните манифестации – замрзнување, спротивставување, повлекување и понизност.

Замрзнувањето е реакција која најчесто се случува во ситуација на животнаоѓрозувачка траума или во континуирани, интензивни и комплексни ситуации на преплавувачка траума. Во ситуација на моментална повреда можно е замрзнувањето да биде првична реакција, а потоа да следува друга. Ваквата промена е значајна, тоа значи дека постојат добри капацитети за справување со ситуацијата, кога репертоарот на реакција не се сведува на замрзнување. **Замрзнувањето најмногу се среќава кај ЛГБТИ луѓето и помалку кај Ромите, а многу малку кај текстилните работнички.**

„Јас секогаш се парализирам и збунето се чувствувам, затоа што не можам да разберам во тој прв момент од каде доаѓа реакцијата, и откако ќе си дојдам малце на себе дури тоа е моментот кога возвраќам, кога ја повикувам мојата внатрешна енергија да се спротивставам на неправдата, заканата, коментарите и слично, инаку првиот инстинкт ми е да се парализирам комплетно и да стојам збунето и да трепкам во неизвесност бидејќи не сум свесна од каде доаѓа заканата.“ (2233, 33 години, бисексуалка)

Најчестата реакција кај Ромите и геј-мажите, лезбијките и бисексуалците е повлекувањето, додека борбата, односно спротивставувањето е најчеста реакција кај текстилните работнички. Соодветно, најдоминантни чувства кај текстилните работнички се лутината и гневот, како и чувствата на обесправеност, а потоа чувството на фрустрација и понижување. Кај Ромите доминираат чувствата на фрустрација, понижување и обесправеност, проследени со немоќ и срам.

Кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците доминира чувството на тага, потоа фрустрација, лутина и немоќ, чувство на пониска вредност, беспомошност, срам, осаменост, обесправеност и затапеност. Искуствата на дискриминација им влијаат врз секојдневното функционирање – не можат да се концентрираат и да ги извршуваат секојдневните обврски, се чувствуваат безволно и не можат да почувствуваат задоволство.

Борбата и спротивставувањето се адекватни реакции на ситуација на закана и страв. Ваквата реакција најчесто е резултат на проценка дека има простор за спротивставување, макар тоа било во една многу дипломатска, преговарачка позиција. Клучно во реакцијата на спротивставување е чувството на лична моќ и сила. И во ситуација на нееднаква моќ на позициите, значи дека системите на поддршка за личноста функционираат доволно силно и постои здраво развиена отпорност и/или дека има проценка на ситуацијата во која може да се очекува намалување на штетата или некаква придобивка.

Големiot капацитет и поддршка на спротивставувањето се темели на јасното препознавање на сопствените сили и граници. Достоинството и вреднувањето на сопствениот труд се чести во искуствата на текстилните работнички и изгледаат мошне силно и непоколебливо. Границите се место каде што не се дозволува неправдата да ја наруши сликата за себе и сопствената вредност. Затоа границите имаат таква симболична вредност, да ги редефинираат односите на моќ, односно и од подредена позиција да се постави јасно позиционирање од коешто нема поместување. Ваквите искуства на омоќување се одличен приказ за тоа колку зајакнати личностни капацитети може да придонесат кон редефинирањето на социјалните односи, но и сочувувањето на сликата за себе. Сликата за себе во овие односи треба да биде доволно зајакната за да може да остане како бедем на одбраната. Во ситуации, односно во релации каде сликата за себе, и воопшто поддршката на поставувањето на границите, е загрошена уште во развојниот период, овој механизам на одбрана, на реакција не е достапен. Така, кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците, како и кај Ромите, каде сликата за себе во своите идентитети е отсекогаш проблематизирана и има слаби поддршки за јакнење на границите, многу ретко може да сретне ваквата реакција и одбрана.

„Не се замрзнувам во моментот, затоа сум сменила три фирми, затоа што можеш некои работи да ги трпиш со граница, ако на пример се некои ситни ситуации што не се чести секојдневни, ама доколку се повторуваат во секојдневието или некоја поголема ситуација во којашто стварно веќе осеќаш дека те угнетуваат... не ти даваат да бидеш тоа што си, тоа што треба да бидеш, во тој случај дефинитивно војна.“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

„А не, јас не се плашам, лута да, ама исплашена не, додека имам грб за работа, не се плашам.“ (Ж., 42 години, текстилна работничка)

„Јас никогаш не попуштав, секогаш реагирав, секогаш кога ќе нè понижееа можев да реагирам и никогаш не се плашев за работното место, иако на пример дојде до случај да ме избркаат, тоа не го дозволував затоа што ние луѓе сме како нив, тие ништо не можат да бидат подобри од нас, како што тие живеат треба и ние да живееме. И секогаш реагирав на тоа и тие ќе прекинеа, но ако ти замолчиш тие можат понатаму да те исмејуваат, еднаш, двапати, трипати ако му попуштиш тие секојдневно ќе те гњават, јас на тоа никогаш не попуштав, секогаш реагирав.“ (И., 35 години, Ромка)

Искуствата на потчинување и маргинализација се клучни во солидаризирањето и во развивањето на свесност за важноста од учество и редефинирање на динамиката и односите на моќ преку спротивставување. Препознавањето на таа димензија може да биде основа за градење на колективни и солидарни позиции и отпор.

„Не сум бил пасивен кога се случувале такви работи, секогаш сум зборувал, секогаш сум се карал, секогаш сум бил гласен, секогаш сите сум ги нервирал, сè со цел тоа што го мислам, што мислам дека е правилно, кога ќе бидам во некоја ситуација сакам да земам дел од тоа, дали сум вмешан или не, сакам да бидам дел од тоа, сакам да помогнам на некој што не може, и сум помагал често.“ (С., 22 години, бисексуалец)

„М.: Не, не, не, не, никако понизна, нема шанси да бидам понизна, едноставно бесна и сакам да го решам случајот, ако може со дијалог, да се разговара за да може да се најде заедничка средина...

Кристина: Има ли дијалог? Може ли да се разговара?

М.: Па ние пробуваме и имаме дијалог, ама многу ретко во позитивна смисла.“ (М., 51 година, текстилна работничка)

„Сум се спротивставувала таму каде што сум сметала дека има простор за било каков муабет, а да речеме со поблиска фамилија со повозрасни вујковци, чичковци, такви работи... едноставно кога се правело муабет ‘Педери! Што им е на нив? Јас мислам дека не е нормално двајца мажи да спијат, ти им помагаш со работата на нив’, вака-така, тогаш едноставно ќе пробаш смирено да објасниш да аргументираш две-три работи, гледаш дека не иде затоа што се повикува тука на Адам и на Ева и на не знам што и така во принцип.“ (Л., 36 години, лезбијка)

Некогаш спротивставувањето е импулсивна реакција до која може да дојде поради наталожувањето на незадоволството и потиснатите и проголтани неправди, односно од претходни искуства на повлекување или други стратегии што останале фрустрирачки. Во тој случај можно е последиците од импулсивната реакција да имаат посложени ефекти. Од една страна, постои чувство на лична сила дека се способни да се одбранат, а од друга страна, дополнително се ранливи поради можните последици што би им нанеле посериозна штета.

„Во тие моменти значи јас сум многу нервозна, мене ми е таков карактерот, значи во моментите кога почнувам да се карам ми течат солзи од очите, не знам, мислам дека срцев удар ќе добијам ако во моментот не се расплачам, таков ми е карактерот, значи се тресам целата, каде и да отидам... не дека се плашам од таа што ќе излезе пред мене, него едноставно... таква сум, тресулајка.“ (К., 40 години, текстилна работничка)

„Се расправам и дојде до ситуација кога... точно не можам веќе да ги... почнав и јас да се расправам и да ги вреѓам кога веќе доаѓа до тој степен, меѓутоа јас сум малце осетлива и почнувам да плачам, значи пред да заплачам гледам да го искористам тој момент и да избегам надвор, завршувам со вреѓањето и излегувам.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

„Во моментот реагирам можеби поимпулсивно отколку што треба, мислам отколку што треба... прашувам само зошто, се повлекувам, си плачам така една ноќ за наредниот ден да сум по куп идеи како да продолжам понатаму.“ (Р., 43 години, текстилна работничка)

Токму ваквата позиција е многу фрустрирачка и е силен стресоген фактор кој влијае врз создавањето на анксиозности и различни психосоматски реакции – главоболки, нарушување на сонот и исхраната и сл. Особено важен фактор во ситуацијата е целата динамиката која произлегува од односот на поддршката и последиците. Односно, колку поддршка постои за спротивставување, самодоверба, солидарност од блиските, присутните и колегите. Доколку отсуствува, тогаш многу поретко или помалку веројатно е дека ќе има спротивставување, а доколку постои важно е дали е отворено или прикриено споделена. **Доколку спротивставувањето не го постигне ефектот, односно промена на ситуацијата на фрустрација или неправда, тогаш тоа изгледа залудно.** Тоа е основната динамика на отпорот во услови на системи што почиваат врз доминација. Во систем на доминација еден од начините да се обесмисли отпорот е целосно да се игнорира секој обид за спротивставување. Кога не се прифаќа доделената улога на потчинет, отпорот може да биде многу моќен, како што моќно звучат зборовите: „Што имаш ти, што немам јас!“ Но отпорот може да биде и залуден во услови на силно воспоставен расистички поредок – „не е проблемот да се искарваме, лом да се направиме, кога пак ти ќе бидеш одвратен кога ќе ме видиш, и може бетер да ми изнаречеш тогаш“. Во тој случај енергијата и ризикот вложени во давањето отпор се претвора во меланхолична, односно пасивна енергија што може да обесмислува и други аспекти во животот. Оттаму и постоењето на чувство на осаменост, изолација.

„Имам реагирано општо, вака во чаршија шетаме, имам изреагирано, се имам искарано доста... не знам како да опишам, не знам зошто така реагираат, можеби и нашите така реагираат, ама си кажувам од мој аспект. 'Аи, еве ги Ѓупците, еј види ги шо прават, види сега проблем ќе направат', разбираш? И им се имам онадено: 'еј Ѓупке', ти мене ме нарекуваш Ѓупка? Ти што си каурин, не знаеш само ти да навредуваш, и јас знам да навредувам, ама зошто ме вреѓаш ти мене? Значи се имам искарано, и тука не ме интересира дали ти ме слушаш или било кој... Не е проблемот да се скараш, не

е проблемот да се искараме, лом да се направиме кога пак ти ќе бидеш одвратен кога ќе ме видиш, и може бетер да ми изноречеш тогаш. Ова ич неубаво однесување имаше вчера, разбираш? Ама можам и да им укажам дека се во грешка, можам да го прашам зошто ме нарекуваш Ѓупка? Што имаш ти што немам јас, јас сум покултурна и од тебе, еве ја културата твоја.“ (Е., 21 година, Ромка)

„Не, не, не, воопшто, одма во тој момент избувнувам и враќам и кажувам ‘Зошто да дојдам јас утре на работа кога е државен празник?’, тие само поминуваат, ништо на тоа не ми одговараат.“ (Г., 62 години, текстилна работничка)

„Па мојата реакција, ќе почнеме со една колешка да си правиме муабет ‘леле сега како ќе дојдеме утре, зошто да дојдеме?’, меѓутоа се случувало да се бунат работниците јавно, да дојде газдата и да се побунат, а тие што ќе се побуниме знаеме што следува, патот назад, отказно решение, ‘од каде дошла таму да си оди’.“ (Ј., 36 години, текстилна работничка)

Освен тоа, доколку како резултат на спротивставувањето следува казна, се создава ситуација во која се преиспитуваат вредносните позиции, дали вреди да се спротивставуваш во ситуација што е така поставена што секогаш се знае кој губи, кој е повреден и кој е понижен. Во таков случај силите за спротивставување се поткопуваат и може, освен со дополнителна фрустрација, повторно да резултираат со меланхолична позиција. Неизоставен декор на системите на доминација и обесмислување на отпорот е надзорот. Надзорот се користи во функција на дисциплинирање и зачувување на поредокот. Исто така, во искуствата на текстилните работнички може да се сретне уште една стратегија која го обесмислува отпорот, тоа е манипулативната стратегија на первертирање на моќта. На пример, во следниот извадок, кога директорот е „жртва“ на бунтовните работнички што одбиле да работат во недела. Казната е секако неизбежна во ситуацијата на манипулација во вакви ситуации, односно „оштетениот“ ќе биде многу лесно компензиран со воведување дополнителни работни часови во денот.

„Да, така беше, ‘женички, сакате ли во недела да работиме?’ ни вика шефицата и сите ‘не’, еден ден ни е во неделата што по прво, не можеме да дојдеме во недела, и тој револт беше и демек лут бил директорот зошто не сме го послушале да дојдеме во недела, и на смеа рече шефицата ‘спремете се за од понеделник по некој саат ќе одработуваме’...“

...Сакам да кажам сабајле во 6 и девет минути се појавува на вратата и вика ‘струја да не немаат машините?’, а ние картони пишувавме, ни бараат и картони да пополнуваме, и лут, револтиран,

и утрото така ни почна малце тмурно и нервозно, тогаш осетив нервоза, малце и како страв, од каде да знам на што е спремен човекот, можеби ќе дојде над машина и ќе ти виси тука цел ден, и цело време кога си заминува смената во 3 и 10 еве го иде, и шета по погонот и посматра кој што работи и си кути тогаш.“ (М., 30 години, текстилна работничка)

Отпорот и спротивставувањето во ситуација на доминација може да бидат и многу пасивно придушени преку едноставно неуважување, како што покажува и претходната анализа. Нема свесност за двојната неправда, најчесто експлоатацијата и потчинувањето се одржуваат токму со ваква леснотија која произлегува од комозијата на системот што ги воспоставува. Иако никаде експлицитно не се запишани и пропишани, шефовите, мајсториците и човечките ресурси ги применуваат по напишаните правила и со леснотија, за да си го олеснат секојдневието од товарот на поплаките и незадоволството.

Д.: Одма викаат ‘оди таму, имам доста проблеми, ти за сè бараш ситници’, јас им кажувам значи дека е мое право и си барам тоа што ми следува, ни најмал дел од сето тоа што ми следува...

Џенгис: Тебе не сака да те ислуша ни тој што ти е претпоставен ни овие во човечки ресурси што ви се...

Д.: Никој, ако се качам во човечки ресурси ми кажуваат дека само мене нешто ми пречело, дека само мене нешто ми требало, само јас сум бил таму. Јас им кажав дека затоа се таму, идам да побарам директно од вас затоа што ако му кажам на шефот, знам дека ништо нема да преземе, знам дека и тие нема да преземат, ама сепак се обидувам со добра намера.

Џенгис: Сега тие на некој начин ти викаат да го прифатиш тоа како нормално и кути си ако сакаш да имаш работа... јас така го разбираам.

Д.: Во право си, да, така.“ (Д., 24 години, Ром)

Искуствата особено на текстилните работнички посочуваат дека постојат генерациски разлики. Помладите генерации се побунтовни. Условите во однос на доминација, експлоатација и дисциплинирање не се сменети, но вредносните и патријархалните граници се поместени. Тоа создава поголем простор и поддршка за отпор. Наместо синдикати, сега граѓанските организации овозможуваат платформа за искажување и застапување на правата на работничките.

З.: Ние постарите пак имавме почит значи... ние во 'Македонка' што сме работеле кога отидовме во конфекциите значи ние имавме малку почит спрема надлежните... а на пример, младите деца со мене што работеа јас им давав рака на нив, викав блазеси им, тие си кажуваа што мислеа, а ние се тргавме, ние постарите се повлекувавме, разбираш? Па ти тоа си го доживеала, ако си ја фатила, значи знаеш...

Кристина: Па мене постарите колешки ми викаа 'ајде, ајде кути, ќе се навикнеш, кути, кути не се бунтувај, ќе се навикнеш', не можеш да се навикнеш некој постојано да ти писка над глава, не можеш да се навикнеш секој празник да го работиш." (З., 60 години, текстилна работничка)

Повлекувањето е типична реакција во ситуација на закана и страв. **Повлекувањето во ситуации на преживеана дискриминација, односно повреда на личноста/идентитетот, достоинството, интегритетот/телото придонесува кон помал интензитет на провокација и има за цел да придонесе кон побрзо завршување на болната ситуација.** Да се излезе од неа со минимална повреда или повредата да трае најкратко што е можно. Да се направи проценка на нивото на заканата и на ефектот од спротивставувањето или повлекувањето.

„Зависи, зависи, на пример, ако тоа се случува на улица не ги знам, не реагирам затоа што не знам што може да се случи, кога се случува од луѓе што ги знам или врсници, сум реагирал и сум кажувал мој став или што сум имал да кажам да рече, но да, зависи, кога се случува од луѓе што не ги познавам и не знам што може да се случи, цело време сум... се повлекувам.“ (Н., 26 години, геј)

„Џенгис: Добро, прво кажи ми што направивте во тој момент, еве резервирано било, вие го прифаќате и веднаш се повлекувате или?... Затоа што еве во ситуацијата влегуваат и други, седнуваат, каква е реакцијата? Тоа ме интересира.

Д.: Малце ја погледнавме неубаво келнерката, ама сепак си заминавме за да не се случи некој инцидент. Ама ние бевме свесни дека сме дискриминирани од нивна страна, а не дека всушност беше резервирана масата.

Џенгис: И често се прифаќа така?

Д.: Па немаме друг избор, затоа што на крај ние може да испаднеме виновни, можат да направат дека стварно била резервирана масата и да се снајдат и ние пак ќе бидеме криви. А ние свесно знаеме дека сме дискриминирани.“ (Д., 24 години, Ром)

Најчесто ваков одговор во ситуацијата има кога постои недоволно развиени поддршки и кога има нееднаква моќ, односно кога нема можност, услови за спротивставување и тоа да придонесе кон разрешување на ситуацијата на поволен начин за тој што бил нападател и оштетен.

„Не... си ќутам, ние не сме така воспитани да се расправаме.“ (Л., 58 г., текстилна работничка)

Традиционално, жените се воспитувани да молчат. **Потчинетите се научени да молчат затоа што немаат поддршка ниту услови да се спротивстават, и затоа што искуството ги поучило дека спротивставувањето може да им донесе повеќе штета отколку полза.**

Дополнителни чувари на самиот систем на потчинување се воспоставуваат помеѓу самите вработени, па се одржува културата на премолчување, во име на сочувување на мирот и редот, но најважно од сè, на работата.

„Сите, па тие ме подучуваа, ми рекоа дека мора да поќутам, инаку можев и јас првиот пат да реагирам неубаво со неа, ама тие ми рекоа ‘ако со неа се караш... таа нè држи сите нас тука’, како ќе рече таа така, викаат, мора да и се ќути, и така.... Таму како прво не ми беше убаво, ама додека навикнав морав да поќутам затоа што мене ми требаше таа работа.“ (Ц., 30 години, Ромка)

„Џенгис: Сега мене ме интересира дали луѓето некако реагираат или ја прифаќаат таа појава? Пример, свесно знаеш дека некој те манипулира или дека го искористува твојот труд, и мораш да молчиш?

Н.: Сепак ќутиш, да. Се случува тоа, мене ми се има случено да бидам незадоволен од парите и морав да ќутам за да не го изгубам и тоа што го имам.“ (Н., 35 години, Ром)

Повлекувањето како одговор на интернализираната опресија – премолчувањето во извадокот подолу, оди во функција на опресијата. Желба да се докаже дека не сум лош/а, не сум како што ме гледаш и како што мислиш за мене. Расистичкото исклучување и маргинализација во оваа ситуација се гледа како интернализиран судија што постојано ги вреднува постапките на жената Ромка. Во следниот извадок интернализираната опресија е во функција на модификација на гневот. Иако гневот е легитимен.

„Џенгис: Кога се чувствуваш неубаво, еве пример ваму каде што идеше да чистиш нели неубаво ти беше, еве и овде со болницата исто, што правиш, како реагираш или си кúтиш?

Н.: Си кúтам.

Џенгис: Зошто си кúтиш?

Н.: Знаеш зошто? Не сакам да ја правам големата, ќе речат ‘еве ги, се научија сега Ѓупците да се караат, да се расправаат’ и затоа јас прекутувам. Дека имам едни тука што работат во болницата, тие се главни, ќе слушнат и ќе речат ‘па Н. досега нема направено проблем, па сега да прави’.

Џенгис: Аха, ти одиш според тоа ‘да си покутам за да не не слушнат другите, ќе речат’...

Н.: Е така, Џенгис, гледаш убаво ти кажувам, те сакаат, те почитуваат и кога ќе видат така да не речат ‘па Н. ептен претера, зошто вака прави’, а кога ќе им докажеш тогаш не се во право.“ (Н., 67 години, Ромка)

„Џенгис: Ромите коишто се омаловажени, не знам, нешто да реагираат во моментот...

С.: Реагираат брутално, некултурно, па тоа сакав да ти кажам, тие не знаат на мирен начин да ја прифатат провокацијата, да речат ‘добро, важи’, да речат ‘фала ви што сте така одвратни кон нас’, не, одма тука почнува она нашето.

Џенгис: На пример?

С.: Не знам, ‘ау, дека сме Ѓупци нè враќате? Ќе видите што ќе ви направам, ќе го искршам ова, ќе видиш, она-ова’.

Џенгис: Со закани одма.

С.: Да, одма, така сме... не знам.“ (С., 25 години, Ромка)

Одржувањето на поредокот има своја естетика, отпорот е неубав и не треба да биде изразен. Неубавото е потоа насочено навнатре, во сопствениот кафез, каде што целата естетика е мрачна и теобна. Естетиката на опресијата има две димензии – визуелната, отелотворената/афективната и вредносната која произлегува од неубавиот однос. Интересен аспект на естетиката на повлекувањето е гордоста. Како да има некаква моќ во тоа да се остави болката само за себе. На тој начин не се дозволува да се покаже ранливоста, повредата, и таа останува позната само за себе. Исто така, и повикувањето на неизречената солидарност од колешките, повеќе како споделена позиција отколку како реално покажан отпор.

„И.: Да, како што влеговме видовме слободна маса и тој ‘Се извинуваме, дечки резервирано е, треба да дојдат луѓе, слободно може да напуштите’. Само се погледнавме другарите и ништо,

нервозно беше тоа, но нема што да правиш, мораш да станеш да одиш, за да нема грубо однесување, за да не се случи некоја катастрофа во тој момент.

Џенгис: Како се почувствува тогаш? Имаше внатре луѓе? Немаше?

И.: Имаше, за да не биде неубаво, за да не биде лоша глетката, ние заминавме.

Џенгис: Значи, вие за да не направите некој скандал, да се степате и да се скарате...

И.: Да, мораше да замине. Не е убаво.“ (И., 31 година, Ром)

„Јас не се расправам, значи ќе одам дома ќе плачам, можеби ќе станам и пак ќе плачам, ама не се расправам, и да ме згази тој момент јас не се расправам, а после кога ќе помине време... Значи јас не сум проста, немој да мислиш да ме правиш проста или тоа... ние сме такви воспитани, ама другпат им викам 'пази се, пази како разговараш'.“ (Л., 58 години, текстилна работничка)

„Да, јас сум била 21 година во конфекција, тоа ми било како втор дом, сум ја сфатила таа средина и сите негативни работи сум ги игнорирала, додека се дерат додека ова, додека она, јас се повлекувам, во мислите ми е дека сите колешки околу мене ме поддржуваат, само што се плашливи да станат со мене заедно, и не придавам важност на такви работи, а онака понижена и што викаш осамено деградирана и не знам што, така секогаш сум се осекала кога сум одела во јавни институции. Ти да однесеш една потврда, да влезеш културно 'добар ден, се извинувам може да дадам потврда?' и некој да ти се дере 15 минути да те вреѓа...“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

Сарказмот и хуморот спаѓаат во функционални стратегии на повлекување, затоа што придонесуваат кон трансгресирање и воспоставување поинакви односи на моќ. Преку иронијата се возвраќа на загубената позиција при потчинувањето, иако тоа не го намалува целосно ударот на понижувањето. Преку хуморот се остварува двојна функција, се растоварува напнатоста во односите, но истовремено и се избегнува спротивставување. Хуморот влијае и врз редефинирање на позициите на моќ на начин што создава привидна еднаквост. Хуморот може да биде прилично горчлив, затоа што наидува на непробоен сид на расна поделба. Но хуморот не поминува кога се работи за јасно исцртување на расните линии.

„Н.: Еве, ќе ти кажам еден пример. 250 работници, седам на машина, некој згрешил нешто, тој некој бил многу бурен и шефицата не смеела на него да му вика, и доаѓа кај мене, дека ме знае, ми се дере 20 минути, вреѓа, не знам што... 'вие какви сте!', во смисла

‘вие’, демек јас не сум згрешила друг згрешил, ама ‘вие’, мене да ми се издра, се дереше 20 минути, сите ги изгасија машините, кутат и слушаат, да беше на тој што згрешил тој ќе ѝ се свртеше ќе ѝ се дереше, јас кутев, кутев и на крајот кога она се издува, кога престана, ѝ реков ‘Ти олесна ли? Барем нешто добро и за тебе да направам’. И она се повлече и сите беа многу изненадени, другите викаат ‘ние да бевме за коса ќе ја фатевме’, ова-она.

Кристина: Ама ти не се караш...

Н.: Викам ‘Јас можда се изнервирав, можда истрпив, ама па направив денес едно добро, на тебе ти олеснив’. Значи избегнувам да се карам, избегнувам и вербално и било каков конфликт, по тоа сум позната, а си стојам на моето кога сум во право.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

„Се смеам, баш на колешки им викам ‘күтете, ќе ме кара шефицата’, јас се зафркавам, шефицата пред мене седи на машината, викам ‘имам нова колешка’, како на зафрканција, ама сакам да се чувствувам... без разлика што ми е претпоставен, сакам и таа да биде како мене, да прифати шала, кога се шалиме се шалиме, не секогаш да бидеме ладни, и тогаш кога се нервирам не ми оди работата.“ (М., 30 години, текстилна работничка)

„А.: Тој го сфати... а јас му велам на шала, ама не како шала туку апла му реков ‘Зошто не ги пуштате Ромите?’

Џенгис: Ти му кажуваш дека има проблем, а тој...

А.: Тој ми вика ‘Не, не пуштаме од вашите’.“ (А., 37 години, Ром)

Имагинарните димензии на повлекувањето ја откриваат моќта на овој заштитен механизам. Во подолниот извадок се забележува феноменот на трансфер на срамот. Свесноста за повредата и понижувањето остануваат внатре, но срамот што се појавува се поместува кон угнетувачот. На тој начин се намалува дел од ударот. Ставањето на страната на праведноста овозможува срамот да не се поврзе со себе – туку да се помести кон угнетувачот, со што во сопствените очи се намалува моќта на повредата. Оваа парадоксална динамика на моќта, всушност, има заштитна функција, а се потпира на вредносните граници што го држат и личниот интегритет и достоинство. Меѓутоа, во оваа ситуација тоа се случува со сведоците на понижувањето. Кога ударот е директно насочен кон личноста, многу потешко е да се користи ваквата стратегија и маневрирање, што дистанцата ја овозможува. Директното понижување директно ја повредува личноста со директна порака „ти си ништо, безвреден си“. Таквиот удар не може да не остави повреда, болка, и потоа лузна. Потребно е многу повеќе за заштита од директниот удар отколку при сведочење на неправда, колку и да е споделена. Директното понижу-

вање, доколку се надоврзува на други можни повнатрешнети пораки за безвредност, ја создава релациската траума што ги задушува потенцијалите на личноста, ги ограничува нејзините способности и ја остава во лиминалната состојба на немоќ и позиција на жртва.

„М.: Значи, прво нешто ќе кажам дека е сожалување, како на работодавец, демек школуван човек, да му ја видиш културата колкава може да му биде спрема обичен работник или да не речам еден вид на хендикепирано лице, односот на работодавецот со хендикепирано лице беше срамно и сожалувачки, после е бесно, па... јас се срамеа што го слушав тоа што се кажуваше.

Кристина: Што се случило?

М.: Па омаложување на хендикепирано лице.

Кристина: Колега?

М.: Да, точно, бркање од работа, 'излези од кругот, не ми требаш тука, вие сте за мене тука, не јас за вас', толку погрди зборови со такви гестикулации значи тоа беше..." (М., 51 година, текстилна работничка)

Во оваа ситуација се забележува уште едно нешто: значењето на статусните разлики. Кога тие создаваат одредено вредносно несогласување, тоа исто така помага во зачувување на сопствениот интегритет и достоинство. Како што понатаму покажува извадокот, востановените, очекувани статусни и класни разлики, што тука се огледаат во степенот на образование и хиерархиска поставеност, придонесуваат кон внатрешна прераспределба на моќта. Тоа не се одразува директно во хиерархиската структура, но секоако влијае врз вреднувањето на ситуацијата и позиционирањето. Поинаку се поставуваме во ситуации кога спроти нас има некој што не го почитуваме. Нема доволно моќ тоа да нè дефинира. Односно, тоа е на некој начин микротрансгресија на моќта и зачувување на сопствените капацитети и достоинство. Во случајот, и разочарувањето е пренесено кон помоќниот, кој потфрла во исполнувањето на нормираните очекувања што произлегуваат од неговата статусна позиција.

„И тоа. Ако сум јас со основно школо, а некој кажува дека е со факултет, а односот со луѓето... прво со луѓе, не со вработени, него со луѓе... не разочарувачки, тоа е чудо едно.“ (М., 51 година, текстилна работничка)

Покрај повлекувањето и спротивставувањето, кај Ромите и кај ЛГБТИ се забележува присуство на понизност/угодување, како уште една реакција што е присутна кај четвртина од испитаниците (во пет од вкупно 20 интервјуа). Квалитативните податоци може да понудат дополнителен увид и објаснување дека **понизноста**,

односно моделирањето на своето однесување заради заштита од закана, е присутно како резултат на двојната свесност за својата позиција. Двојна свесност е концепт кој го одразува постојаниот внатрешен конфликт на потчинетите, колонизираните, маргинализираните, а произлегува од потребата да се заштитат, така што ќе се обидат себеси да се видат низ очите на другиот/доминантниот и да се приспособат во согласност со очекувањата. На некој начин, станува збор за интернализирана колонизација, при што остануваат nelaгодата и нескладот што се чувствува и произлегува од постојаниот притисок и приспособување.

„М.: Па види сега тука, ова прашање што го праша е многу тешко затоа што како... како добар човек, како разумен човек е многу тешко прашање, кога ќе немаш работа, кога ќе немаш никој, кога ќе бараш помош, тоа е многу тешко, како човек да е сам во планина и бара помош, тоа е многу тешко чувство, тешко е, а останатиот дел како млади...

Џенгис: Ти како се чувствуваш, тоа ме интересира?

М.: Многу тешко, правиме муабет дека е многу тешко, осамен од другите, отфрлен, тоа значи дека како затворена птица, немаш живот.“ (М., 32 години, Ром)

„Љубомир: Се повлекуваш од таква ситуација. Е сега, на пример, дали си имала ситуација во којашто сметаш дека на свесно или несвесно ниво си правела некои модификации на однесување, на облекување, на гестикулации? Да се однесуваш повеќе како што очекува другиот, да бидеш повеќе во склад со...

Л.: На свадба сум се облекувала во склад со свадбата. ете, малце по... како да кажам...

Љубомир: Женствено?

Л.: Да.

Љубомир: Затоа што си се осеќала така или, на пример, затоа што мислиш дека така требало да...

Л.: Затоа што така... да не штрчиш едноставно, да не те гледаат сите попреку, да се уклопиш во масата.

Љубомир: Машкуданка...

Л.: ‘Машкуданка, види ја на свадба како дошла’...“ (Л., 36 години, лезбијка)

„Џенгис: Како успеа да ги пребродиш тие тешкотии, кажи ми некој пример, нешто што ти се случило во текот на учебната година, дали успеа да им го промениш мислењето на учениците? Колку време ти требаше за тоа? Како го направи тоа?

Н.: Првата година беше многу тешка, се трудев и со однесување и со начин на говорење да им кажам дека не сум иста како другите

Роми, и баш втората година се појави нов Ром, во прва година дојде кога јас бев втора, и видоа какво е неговото однесување, а какво е моето. Тогаш им беше јасно дека не сум како другите, и дека се трудам да бидам подобра и поразлична од другите Роми.“ (Н., 23 години, Ромка)

Широкиот спектар на реакции покажува дека постојат мноштво комплексни реакции на искуствата со дискриминација, експлоатација и неправда. **Доминантните стратегии на повлекување, понизност, како и неуспешните обиди на спротивставување упатуваат на контекст во кој нема доволно поддршка за истапување против повредите, односно дека системот поддржува дискриминација, експлоатација и неправда.** Покрај тоа, мноштвото заштитни механизми укажуваат на капацитетите за креативна адаптација во која се исцртуваат и естетиката и етиката на неправдата, но и линиите на можните стратегии на отпор. Во таа смисла се издвојуваат минималните искуства на доживеана, покажана или замислена солидарност, јасните и цврсти граници на непокор, достоинство и вредност, цинизмот и хуморот и трансферот на срамот. Сите овие стратегии овозможуваат зачувување на себе и на вредностите што не се во склад со доминантниот систем на уредување и односите на доминација. Односно го означуваат индивидуалниот, но и колективните капацитети за здравје и отпор.

Грижа за здравјето

Во однос на грижата за здравјето има многу поделени искуства. Помал дел од испитаниците се грижат за себе и сопственото здравје. Најчесто грижата се однесува на вклучување на движење, спортување, внимавање на исхраната, но исто така и дозволување одмор и опуштање.

Грижата за здравјето е повеќе развиена кај текстилните работнички и дел од ЛГБ лицата. Текстилните работнички се свесни и за потребата и за ограничувањата што ги имаат во грижата за сопственото здравје. Дел од нив што воопшто не се грижат за здравјето, исто така, не посетуваат ни лекар, освен кога ситуацијата е „нож до коска“. Кај некои постои недоверба кон здравствениот систем и лекарите, па се грижат за себе и превентивно за лекување користат на своја рака алтернативни, традиционални лекови или апчиња и терапија без консултација со лекар.

Кај Ромите генерално постои помала свесност за потребата од грижа за сопственото здравје, што е целосно доверено на лекарите и на лекарствата, а отсутствува активната компонента што вклучува внимавање на исхраната и физичката активност.

Кај ЛГБ лицата мошне впечатливо е дека, покрај свесноста за потребата од грижа за здравјето, отсуствува континуитет, па грижата за себе е периодична или како резултат на појава на веќе влошено здравје. Исто така, во оваа група почесто се јавува грижата за менталното здравје како примарна грижа за здравјето.

„Е.: Сега, последнава година почнав активно, односно последниве месеци да го правам тоа, почнав лани, па прекинав, па сега пак, доста тешко психички ми е, ментален предизвик и борба со себеси за да сменам животни навики заради здравјето...”

Љубомир: Од типот на...

Е.: Вежбам фитнес, здрава храна, се трудам да немам толку стрес и нервоза, малце лајт, да земам здив, така... да не правам ствари коишто нели... ако ми се спие, 15 саати ќе спијам. Така, не знам, значи почнав сега после ковидот и за време на ковидот кога се разболив да гледам повеќе за здравјето затоа што станав свесна дека морам, инаку ќе си донштетам.“ (Е., 38 години, лезбијка)

„Па ќе се потрудам да одморам од работа кога ќе си дојдам, и ако осетиш некоја болка некое апче за сирување, не за смирување, мислам... стриктно за болки ако ме боли рака, нешто.... боже мили, такви не сум пиела за смирување, не.“ (В., 51 година, текстилна работничка)

„Кристина: На кој начин ти се грижиш за твоето здравје?

Р.: На никој, на никаков затоа што не доаѓа ред јас да си посветам внимание на мене.“ (Р., 43 години, текстилна работничка)

„Л.: Гледам да се хранам балансирано, да вежбам кога можам и колку можам.

Љубомир: Спорт?

Л.: Да. Да спијам по 8 саати, тоа.“ (Л., 36 години, лезбијка)

„Кристина: За да останеш здрава, како се грижиш?

П.: Знаеш како, голем оптимист сум, затоа.

Кристина: Размислувај позитивно...“ (П., 61 година, текстилна работничка)

„Така, немам дијагнози. Едно апче ‘баш ме брига’ и сè ми е рамно.“ (Ж., 42 години, текстилна работничка)

„Ни одам на доктор ни се лекувам, гледам да не правам ништо од тоа затоа што не сакам со лекачества и со такви работи да се занимавам, ама кога ќе имам многу болки... нож до коска, тогаш одам на доктор.“ (Н., 23 години, Ром)

Интересно е што дефлектирачките стратегии, односно не-грижата и избегнувањето, како што е „едно апче ‘баш ме брига‘“ се гледаат како начин за грижење за своето здравје. Дефлексијата е заштитен механизам од преплавувачкиот стрес, неизвесноста и стравовите во контекст во кој многу од законите се надвор од контролата на поединецот. Меѓутоа другата страна на овој механизам е избегнувањето на контактот со тоа што се случува, односно дефлексијата нè остава во позиција на пасивност и незаинтересираност, којашто значи и лишување. Затоа **заклучокот е дека системските услови или околностите се во центарот на проблемите поврзани со здравјето, и дека поединците не можат сами да се носат со товарот на современениот живот, особено кога тој е на општествените маргини.**

Во однос на справувањето со стресот, но и давањето отпор во ситуации коишто за маргинализираните се тешки и фрустрирачки, во голема мера има поклопување со пасивните тенденции за грижа за здравјето. **Дружењето, музиката и повлекувањето се најчестите стратегии за справување со стресот кај сите три групи.** Потоа следуваат спортот и хуморот, но заедно со изолацијата и повлекувањето, се покарактеристични за текстилните работнички, како и игнорирањето на вестите и социјалните мрежи карактеристични за сексуалните малцинства. За Ромите преовладува повлекувањето, а потоа и дружењето и музиката како начини на справување со стресни и фрустрирачки ситуации.

Транспресиите и манифестациите на отпор како што се озборувањето, ситните пакости и создавањето „колегијални сојузи“, се поретко застапени кај текстилните работнички и сексуалните малцинства. Кај интервјуираните сексуални малцинства самодеструктивната форма на стратегии за справување со стрес е (умерено) пиење алкохол и користењето дрога.

Искуства со здравствениот систем

Кон комплексноста на состојбата со здравјето го вклучуваме и аспектот на третман од лекарите и здравствените институции. Податоците од истражувањето покажуваат дека генерално испитаниците имаат доверба во матичните лекари повеќе отколку во специјалистите. Најголема разлика во оценката за третманот прави довербата која се темели врз односот, односно дали како пациенти се чувствуваат разбрано или се третирани без да биде покажана грижа за нив.

„Матичната ни е предобра, се грижи секогаш и секогаш најдобрите лекаства ни ги нуди, ни ги дава, матичната е предобра да речам, ама ете некогаш се труди кога ќе ѝ објасниме што треба, на пример, некои лекаства поевтини ни ги дава, ќе ѝ кажеме до кој степен можеме да земеме. Се грижам вака за здравјето, најмногу со очите имам проблем, слаб ми е видот и тоа малце потешко ми оди.“ (И., 35 години, Ромка)

„Зависи од лекарот, зависи од лекарот, некој се труди да ти објасни што викаме ние ‘кажи ми, збори за да те разберам’, некогаш и тоа се дешава, да ти објасни колку што може за да разбереш, ама некогаш гледа само да те мавне таму буквално, ‘тоа ти е терапијата, земи си ја и дојди кога ќе треба’. (М., 51 година, текстилна работничка)

Најголем дел од интервјуираните одат на лекар тогаш кога самите не можат да си помогнат во некоја ситуација. Избегнувањето е нормален одговор и поради стравот – што нè обзема кога сме болни, страв од исходот, но исто така и од здравствените установи, ако третманот е несоодветен, несензитивен.

„И во Веница отидовме ми го наместија, излезе нешто од зглобот, нешто е пореметено, значи докторот ништо, јас се отпишав од тој доктор и отидов на полошо, му викам дека срцето не ми е добро, ‘Каде е сестрата?’, викам, ‘Не сестрата, дај ми упут за интернист’, ми вика ‘Ако давам јас вака упат за интернист нас ќе нè затворат, не смееме ние така на сите да им направиме’. Викам ‘Дај ми, осекам дека не е добро’, и ми вика ‘ЕКГ-то ти е подобро од моето’, од 70 години јас тогаш 45, моето ЕКГ било подобро од неговото, викам ‘Докторе ќе ти кажам едно и никогаш повеќе нема да дојдам тука’, и се отпишав и пак се вратив кај овој со уво нос и грло, кај...“ (С., 51 година, текстилна работничка)

„Кај оној нели. И викам ‘Знаеш што ќе ти кажам и никогаш повеќе нема да кажам ништо, затоа ви умираат пациентите, не ги разбирате’.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

„Да, повеќе административци, не ги доживуваат пациентите како пациенти, тој да размисли што би било, тој да ми поставува прашања, а не јас сама да си ги поставувам во мојата глава, од каде дошло тоа и како да го решам, тој сам треба да ми ги постави тие дополнителни прашања, гледаме филмови за доктори како поставуваат милион прашања од сите можни страни за да дојде до проблемот, а не ти да му кажуваш на докторот...“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

Ретко но значајно искуство е вложувањето време и енергија да се пронајдат лекари во кои се има доволно доверба за да им се довери здравјето и да се чувствуваат како значајна поддршка. **Специфично за текстилните работнички е незадоволството од третманот во текот на пандемијата, кога посебно се чувствуваат запоставени и без здравствена грижа.** Исто така, почесто се појавува проблем со квалитетот на специјалистичките прегледи, каде освен несензитивниот однос се појавуваат искуства на неадекватна дијагностика и други лекарски грешки поради кои често се изложени на дополнителни стресови, грижи, патувања во други градови и во Скопје и неизбежни дополнителни финансиски трошоци. Ромите искусуваат дискриминација и во третманот во здравствените институции, иако повеќето имаат добри искуства со матичните лекари.

„Е па долго време работев на тоа да пронајдам тим од професионалци, здравствени професионалци со кои што ќе се опкружам, на кои нема да им биде никаков проблем да зборувам за мојата сексуалност отворено, и досега добро ми одеше. Претходно имав една стара матична докторка со која секогаш имав проблем да комуницирам отворено и сфатив дека нема потреба да си ја мачам душата и да најдам некој што е поокеј со темите со коишто јас доаѓам, така што сега сум опкружена со многу добар гинеколог, многу добри две докторки матични, забарката ми е фантастична, така што во принцип се опкружувам со медицински перонал што може да ме разбере. Имам два начини за тоа, проверувам наоколу кај кого одат луѓето кои се слични или исти на мене или одам гледам ако функционира тоа, ако функционира продолжувам да одам ако не, си барам нов лекар.“ (2233, 33 години, бисексуалка)

„Не, да ти кажам сега најискрено, и ова е можеби приказна, значи од докторите сум толку многу разочарана па поготово сега корона-кризата кога фати, како да бегаат од ѓаволи, не од пациентите туку како од ѓаволи, како пред нив да стои којзнае што... како некои плашила да сме.“ (К., 40 години, текстилна работничка)

„Дома, пред два месеци не бев болна, паднав прстот ми беше шинат, и отидов кај матичната, таа ме погледна само вака од врата, се плашеа заради короната, и вака ме погледа, рече 'оди си дома, нема проблем, ќе си ставаш мраз дома и така ќе ти помине'.“ (Ц., 30 години, Ромка)

„Н.: Здравството ни е нула, на своја кожа многу пати сум осетила дека човекот е потрошен материјал...“

Кристина: Не се цени?

Н.: Не да се цени, не им е гајле дали си жив или не. Последно такво искуство ми беше со Б., знаеш, кога ми рекоа 'готов е, носи си го дома, ќе умре' еве го сега работи, добар е, ама мораше да ја разбиеш цела држава за да го спасиш, од едни обични... како ги викаат, кила.

Кристина: Да, тоа беше катастрофа, и во принцип не си задоволна од услугите што ги добиваш?

Н.: Не сум, не сум, а да не кажам дека се случи грешка, го загрози мојот живот, три пати клиничка смрт имав и немаа доблест ни еден лекар ни директор на болница ни било кој да рече 'дај да најдеме решение', значи јас им влегов во канцеларија им викам 'ме оштетивте што ме оштетивте, дајте санирајте ги штетите, нема да има ни судење ни ова ни она', ме заклучија во соба, ми рекоа...

Кристина: Заради тоа беше на суд?

Н.: Да, ми рекоа 'додека не умре не отварајте да не откријат грешка', мажот ми ја разби вратата, ме зема, ме носеше за Скопје, тоа беше во Штип, ме носеше во Скопје, 12 операции направив да санирам нивни грешки, направив 25 илјади евра мои загуби, што среќа ги имав, да продадеш нива, да соберш пари по луѓе да ти позајмат свои или не знам што, и на крајот за тоа им ставив тужба, барав. Имав побарување да ми дадат 25 илјади евра, значи ни денар повеќе, толку колку што јас потрошив по болници, на крајот излезе една совесна лекарка која била присутна таму, кажа сè, и тоа што јас не го знаев, и на вештачење што не се знаеше, изнакажа сè што направиле, колку многу ме оштетиле, и самата таа ја подигна цената за да земам повеќе пари." (Н., 43 години, текстилна работничка)

„Р.: Матичната да, меѓутоа сè друго е само гола вода. Јас за миомот бев враќана три пати Велес-Скопје-Велес-Скопје, на крај се откажав, што сака нека биде, толку е веќе.

Кристина: Каде?

Р.: Скопје, во Државна. Тука одам по барање на матичната дека мора да се вади миомот, Скопје ти кажуваат друга приказна, па тука се враќаш, па ти вика дека сега ќе те прати кај друг доктор може таму ќе успее, мислам мизерија, и на крај кренав раце, што ќе биде нека биде." (Р., 43 години, текстилна работничка)

„Во Скопје сепак бев повидлива, каде што одев на гинеколошки прегледи мислам дека тие знаеа за мене и ништо не ме прашуваа, и тоа беше добро ама овде во Битола немам ни намера да зборувам за мене." (П., 40 години, лезбијка)

„Со докторката ми е супер односот, со матичната, немам никаков проблем, и баш си стоиме многу добро, се разбираме." (Д., 32 години, Ром)

Во споделените искуства на Ромите може да се истрааат повторно системските повреди анализирани во првиот дел за афективната неправда и отсуството на уважување и адекватен одговор на болката. Ромите имаат искуства на дискриминација поради кои смениле матичен лекар или биле принудени да чекаат подолго, да бидат вратени дома и сл. Целосното отсуство на почит, сензибилизираност на болката или директен расизам и целосно неадекватен третман се истраува во одговорите на еден од соговорниците Роми кој зборува за искуството со лекар од кој не добил анестезија. Ваквата суровост и извртен и нехуман однос кон човечкиот живот е застрашувачки и зборува за целосна дехуманизација на односот кон Ромите.

„Прво имав Македонка матична, додека бев мала не се секавам дека имав проблеми, но откако пораснав и почнав да одам во средно почнаа и таму да ме гледаат малце различно сестрите, докторката, матичната, кога и да прашав кога е на смена ‘не сум денес, утре сум’, и одлучив да се префрлам кај Албанка докторка, и таму ми е супер сега, не ме гледа различно, можам слободно да си седнам и да си ја кажам маката, да прашам за лек и така.“ (Н., 23 години, Ромка)

„С.: Па не знам, ако е настинка ќе отидам до аптека ќе земам нешто, ако е нешто посериозно се обраќаме кај матичната, со оглед на тоа што матичната и мајка ми се добри пријателки па немаме никакви проблеми со здравството, нити сум имала и јас со оглед на тоа каде припаѓам, од каде сум. Здравството ни е генерално катастрофа, нема врска со припадноста тоа.

Џенгис: Кога викаш катастрофа, на што мислиш?

С.: Мислам на недобра услуга, на ‘ај сега не можам, работам, нека те прегледа сестрава’, сестрата не е за прегледување такво, ‘ај почекај сега не можам, на пауза сум’.“ (С., 25 години, Ромка)

Дискриминирачките и нехумани искуства и третман повторно укажуваат на парадоксалната позиција на Ромите. **Од една страна, Ромите имаат најголема доверба во институциите, односно грижата за здравјето им е целосно препуштена на нив, а од друга страна имаат најлош третман што ги става во позиција да се најмногу погодени од отсуство на каква било здравствена заштита.** Во таа смисла не зачудуваат фактите што укажуваат на поголеми здравствени ризици и намален животен век, односно целосно отсуство на еднаквост и на услови за остварување на правото на здравје и добросостојба.

Специфично за ЛГБТИ луѓето е (не)сензитивноста кон прашањата поврзани со сексуалното здравје, особено ако немаат проверен лекар, не добиваат адекватна грижа. Односно поради чувството на недоверба што го имаат поради несензитивниот пристап, голем дел од нив нема да побараат помош, а тоа значи дека нема да добијат соодветна здравствена услуга и во голема мера превентивната функција и грижата за сексуалното здравје останува непокриена.

„Мислам дека тие лекари што ги имам сретнато не биле баш толку сензибилизирани, можеби грешам, но факт е дека не сум зборувала за мојата сексуалност со нив. Исто голем проблем кај геј-жени е што многу ретко се зборува за некаква заштита од полово преносливи болести, јас не знам некоја геј-жена што го разговарала тоа со гинеколог или некој доктор општо, не сум имала искуства каде што експлицитно сум зборувала со моите доктори.. не сум се осетила многу сигурно да зборувам, плус тој едниот што сум го имала давал коментари по дифолт како да сум стрејт, и сега дека со дечкото сум можела да правам што сакам, така што...“ (ГА, 28 години, лезбијка)

„Не, пак ќе речам дека немам многу големо искуство со лекари за мене, ама имам многу големо искуство со одење по лекари за родители, знам дека е тоа различно, ама многу е тешко да се разбереш со нив, тоа е друг свет, исто како да не постојат тука да ти помогнат, не знам стварно зошто постојат, и тоа зборувам за искуство со родители, а камоли па јас со нив да зборувам дека јас сум небинарна особа и дека сум лезбијка или не знам што, или да зборувам на гинеколог за тоа, нема шанси, јас свесно да се изложам на вознемирување нема теорија.“ (Пели, 40 години, лезбијка)

Во однос на сексуалното здравје, геј-мажите, лезбијките и бисексуалците повеќе се потпираат на сервисите што ги обезбедуваат невладините организации, токму заради сензитивниот пристап што таму го добиваат. Меѓутоа **се поставува прашањето колку од сервисите што ги нудат граѓанските организации навистина можат да ги покријат во целина здравствените услуги поврзани со сексуално здравје**. На пример за лезбијките што беа интервјуирани воопшто нема гинеколошки и други здравствени услуги сензитивни за нивните потреби. Односно, останува голем простор што сè уште е обвиен во табу, а тоа, како и сите други нешта поврзани со здравјето, може да има многу сериозни, па и фатални последици.

„Искрено, зависи за каков доктор се работи, се чувствувам сигурна кај било каков друг профил освен кај гинеколог, таму секогаш имам проблем, прво затоа што не можат да разберат одредена состојба, не се ни обидувам да ја објаснам затоа што од сам старт те анулираат со тоа да ти зборуваат колку ти е матката прекрасна

и спремна е за раѓање и сето тоа, од сам старт веќе имаш cut, и не ни продолжуваш да разговараш и да се информираш за твоето сексуално здравје. Ако сакам да се информирам нешто повеќе често ќе стапам во контакт со некои од сервисите што ги нудат организациите за да можам да соберам информации коишто мене ме интересираат, на пример, имав проблем со сексуално пренослива инфекција и не се обртив кај мојот доктор, се обртив во сервис којшто го нуди граѓанска организација затоа што знам дека таму ќе бидам разбрана.“ (Кобна, 35 години, лезбијка)

С.: А за прашања околу... сум имал со кој да зборувам генерално затоа што сум го работел тоа за сексуално преносливи болести и остало, затоа што сум бил едукатор за тоа и сум морал да зборувам со доктори и генерално со многу невладини, и од рана возраст сум за тоа едуциран и се тестирам за ХИВ веќе 7-ми пат годинава, за таа помош што треба да биде анонимна е океј спроведена, за потешки и ретки болести не сум бил во контакт, не сум имал некоја болест, знам за многу луѓе што не можат да се излечат што немаат можност и не се доволно поткрепени за да најдат тоа што го бараат, ама... генерално мене и на мој близок не му се случило таква ситуација.“ (С., 22 години, бисексуалец)

Ставови за посета на психолог, психијатар и/или психотерапевт

Само дел од испитаниците имаат искуство со психолог, психијатар и/или психотерапевт. **Доверба кон професионалците во областа на менталното здравје има најмногу кај лезбијките, бисексуалците и геј-мажите и Ромите, искуство кај лезбијките, геј-мажите и бисексуалците, а скепса или срам кај текстилните работнички.**

Кај лицата што имаат директно искуство тоа било позитивно и значајно. Довербата кај Ромите постои, иако нема искуство и сè уште постои уверување дека кај овој профил на професионалци одат или треба да одат само тие што имаат посериозни проблеми со менталното здравје. Најголем дел, особено од текстилните работнички, сметаат дека самите или блиските доволно им помагаат. Искуството кај нив е најчесто со психијатрите и од нив добиваат фармакотерапија.

„Во секој случај е позитивно затоа што добиваш фидбек што не ти го даваат другарките, малце те наведува да размислуваш од друга перспектива, што е супер, добив фидбек за да си размислам од каде што и како, мислам дека кога одиш еднаш во две недели дека нема некој многу голем резултат.“ (Л., 36 години, лезбијка)

„Многу добро, ми има помогнато премногу, особено со делот за наштетување на себе, такви работи, да бидам многу поотворен со луѓето кога сакам нешто, да не се грижам многу и да не се чувствувам виновен и такви работи, да, во 2018 ова ми се случи како што се случи, бев на психолог и имав неколку сеанси, имам и супер однос со психологот после тоа, па сме работеле за некое негово истражување и така.“ (Н., 26 години, геј)

„Мислам дека е баш добро, на некој да му кажеш ќе помислат дека си луд или ненормален што одиш таму, ама според мене е многу добро затоа што тие учеле за тоа, знаат како да те смират, да ти поставуваат прашања и да те релаксираат со тие прашања и со тие одговори што ќе ги дадеш.“ (Н., 23 години, Ромка)

„Нормално, зошто да не, тоа е нормално затоа што тој е образован за сето тоа и ќе ти даде... совет ќе ти даде и ќе те упати, ќе ти даде некој лек да се смириш и сè друго, нема потреба да се срамиш и да го одрекуваш сето тоа, тоа е добро, секој еден има право и не е срам да оди на психолог да се советува. Нема ништо срамно и погрешно.“ (Д., 18 години, Ром)

„Јас реално доколку имам потреба би се обратила на психолог, секако за тоа нема да дознае мојата заедница затоа што општо е неприфатлив фактот да се посети психолог, што секако не го оправдувам, сметам дека секој доколку има потреба треба да се обрати на психолог бидејќи таа професија постои за да им помага на луѓето. Но сепак, сметам дека мојата заедница нема некој позитивен став, сметат дека е страно и дека не треба никој да се обрати таму, а често тоа на крај се рефлектира со некои негативни појави во смисла на тоа дека се случуваат самоубиства во заедницата и други криминални дејствија.“ (Ј., 36 години, Ромка)

„На психијатар сум била, сум разговарала, сум земала терапија, сум пиела терапија, и за тоа посебно се грижам.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

Одењето на психијатар, психолог или психотерапевт се третира како слабост. Од друга страна, поддршката што ја добиваат од блиските или од други струки каде што има кој да ги ислуша, се смета дека е доволна за надминување на предизвиците со кои се справуваат. Сето ова покажува дека е **неопходна дополнителна едукација за тоа на кој начин и во какви ситуации психолошката помош и поддршка може да помогне**. Неинформираноста

и стигмата се во голема мера причина што менталното здравје не е третирано еднакво со другите аспекти на здравјето. Особено кај Ромите одењето на психолог или психијатар веднаш се изедначува со сериозно ментално или психичко нарушување. **Дополнително, недовербата и срамот се најголемите пречки да се побара професионална помош од психолог, психијатар и/или психотерапевт.** Изложеноста на малограѓанските размислувања – „ако оди таму нешто не е во ред со него/неа“, и потребата да се скрие од другите ранливоста и воопшто проблемите, во помалите градови ја прави недостапна поддршката од професионалците што работат на ова поле. Во последниот извадок може најдиректно да се види дека, и покрај свесноста дека голем дел од здравствените проблеми произлегуваат од доменот на психичкото здравје, сепак стигмата што се одржува во заедницата ги оневозможува жените да ја побараат потребната професионална помош. Исто така, и **достапноста на услуги од овој профил на професионалци е проблематична, односно нема доволно достапни услуги, ниту доволно информации за услугите и професионалците што се на располагање.**

„Моите планови се да отворам психолошко советувашиште или како еден вид на невладина организација за Ромите во Прилеп, со цел да биде бесплатна психолошката услуга затоа што сите знаеме дека цените се многу високи доколку посетиме психолог или психотерапевт, тоа да биде како еден вид бесплатна психолошка помош за луѓето од ромската националност, да добија грант или од некои донатори или нешто слично.“ (Т., 22 години, Ром)

Анализата во делот за здравјето покажува дека постојат голем број аспекти и нивоа на неадекватна грижа и здравствена заштита на маргинализираните групи вклучени во истражувањето. **Ромите, текстилните работнички и сексуалните малцинства имаат искуства на системска трауматизација која се огледа во широката лепеза на симптоми и дисфункции – анксиозности, психосоматика, депресивни искуства итн., што укажуваат на загрозиени основни психолошки потреби за сигурност, припаѓање, уважување и развој.** Покрај тоа, искуствата на Ромите, текстилните работнички и сексуалните малцинства покажуваат широка лепеза на повеќе или помалку функционални стратегии и механизми за справување со предизвиците поврзани со здравјето. Големите број здравствени проблеми, во кои влегуваат и најголемиот број заболувања поврзани со стресогените животни фактори, потоа големиот број ментални и психолошки тегоби, придонесуваат за значајно нарушување на здравствената слика и добросостојба на маргинализираните во македонското општество. Ваквата состојба е резултат на претходно ут-

вредената ситуација на дискриминација, нееднаквост и повреди кои, преку бројните други средински и лични фактори, придонесуваат за лошиот квалитет на живот и отсуството на здравје и добросостојба кај маргинализираните, со што тие се лишени од едно од основните човекови права. Податоците дополнително ги посочуваат слабостите на здравствениот систем, кој покажува недоволна сензибилизираност кон специфичните потреби на маргинализираните групи, но и недоволни и неадекватни можности и капацитети за превенција, грижа и лекување на предизвиците поврзани со менталното здравје.

III.

**Релации и
системи**

Ранливост и отпорност

Во третиот дел студијата се фокусира на релациите и системите преку анализа на субјективните искуства на ранливост и отпорност во социјален контекст. **Ранливоста во студијата се третира повеќе преку социјалната димензија на несигурност, закана и ризик отколку како индивидуална немоќ.** Иако ранливоста упатува на одредно ограничување на личните капацитети, во контекст и услови на нееднаквост и структурна, односно системска неправедност, ранливоста не е резултат на недостаток на лични капацитети, туку напротив, на неадекватни системски и општествени капацитети да овозможат безбедна и грижлива средина за сите. Во таа смисла, иако се истражува феноменолошки, односно преку субјективните искуства на луѓето вклучени во истражувањето, анализата на ранливоста ќе биде насочена кон разоткривање на социјалната димензија, односно кон утврдување и анализа на социјалните ризици и закани што ја создаваат средината во која маргинализираните групи се чувствуваат ранливо. Затоа, со темата на ранливост го отвораме третото поглавје, кое има за цел да ги истражува и разбере индивидуалните искуства во социјалното поле, во однос на релациите, институциите и системите. Целта е да се согледаат слабостите, но и можностите за користење на социјалните системи на поддршка, како нужни во заштитата и грижата за маргинализираните групи во справувањето со искуствата на маргинализација и системска трауматизација.

Дополнително, истражувањето на афективните и емоционалните репертоари коишто го обележуваат проживеаното искуство на маргинализираните заедници, како и ранливоста, сведочат не толку и единствено за внатрешни ментални и психички индивидуални состојби туку многу повеќе за динамичните интеракции, размени, трансакции, очекувања и санкции на индивидуалните отелотворени субјекти со светот, околината и социјалниот систем и категории во коишто се сместени (Turner 2007). Односно, емоционалните иску-

ства, социјалната траума, афектите на беспомошност, безмоќност, истоштеност, депресивност, страв, срам, анксиозност итн., сведочат за можностите, односно одземените можности, достапноста и недостапноста на инфраструктури и ресурси за поддршка и грижа, за позитивните, односно негативните санкции од другите во рамки на сите нивоа на општествената структура, како и за возвратените или невозвратени погледи и насмевки, и признавањето/препознавањето, односно одбиената реципроцитетност и припаѓање. Оттука, емоционалните искуства претставуваат различни *суштинесивени релациски теми* (core relational themes) или принципи преку коишто се изразуваат “релациските значења“ (Lazarus 1991) во односот помеѓу индивидуите и светот, а коишто вклучуваат елементи на когнитивна, телесна, или пак несвесна проценка и вреднување на односот со околината, и импликациите на таквиот однос за благосостојбата на индивидуата (придобивка или штета, награда или казна, ветување или закана, опасност или позитивни можности, валоризација или девалвација итн.). Ваквата проценка е врзана, од една страна, со претходно постоечка конфигурација на цели и верувања кај индивидуата, а коишто се секогаш веќе врамени преку постојните општествени хиерархии, вредности и норми, како и, од друга страна, со расположливоста со соодветни ресурси за справување со конкретната или стресна ситуација, ресурси коишто зависат од историите на дистрибуција, правда, еднаквост и насилство во социо-економските структури и политички контексти (Giddens 1979). Емоциите, следствено, претставуваат „телесни промени тогаш кога тие промени се конституирани како резултат на евалуациски судови (или проценки) за трансакциските релации што организмот ги има со неговите различни околина“ (Sullivan 2015: 38). Важно е да се нагласи дека кога се мисли на евалуација и проценка, таа не е секогаш, односно најчесто не е свесна, односно рефлексивна евалуација, туку е повеќе директна, интуитивна (како вградено искуство), но не е воопшто „надвор од умот“ во смисла дека не е неинтелигентна или ирационална, туку има спознајна, смисловна и когнитивна димензија. Нити исклучиво внатрешни, приватизирани или психологизирачки феномени, нити пак десубјективизирани, апстрактни и обестелеснети надворешни ситуации, „емоциите се концептуализираат како социјални релации“ (Barbalet 2004), односно произлегуваат од и го обележуваат контактот, интеракцијата и размената со другите, изразувајќи го капацитетот да се биде афектиран и да се афектира (Спиноза). Односно, емоциите говорат и раскажуваат приказни за начините на коишто светот и социјалниот контекст ги оставаат своите траги и се втиснуваат врз телата, и следствено ги формираат телата како отелотворени субјекти со свои диспозиции, инклинации, вкусови, ориентации, навики, капацитети и односи, како кон самите себе така и кон другите и светот околу нас. Но, исто така, тие се и силата за дејствување, односно го одредуваат начинот на кој реагираме и со тоа учествуваме во создавањето на социјалната динамика. Емоциите, или расположенијата (moods), како што

забележува Хајдегер, се суштинска егзистенцијална карактеристика на човекот како битието-таму (Dasein), и преку нив доаѓа до израз „нерефлексивната посветеност на светот со којшто сме засегнати и во којшто се вложуваме. Расположенијата нè спопаднуваат. Не доаѓаат нити еднавот нити еднавот, туку избликуваат од самото битствување-во-светот, како начин на таквото битствување... Расположението веќе го разоткрива битствувањето-во-светот во целост, и го прави возможно, најпрвин, нашето насочување кон нешто“ (Heidegger 1962: 176).

Но, од друга страна, а како што посочува и последниот цитат, емоционалните искуства немаат само своја основа и извор во социјалните односи и контакти, туку тие истовремено овозможуваат и социјална репродукција или мобилизираат ефикасност за социјална промена, со тоа што преку евалуацијата на контекстуалните влијанија тие истовремено овозможуваат и „подготвеност да се дејствува врз таквите проценки“ (Barbalet 2004: 66). Односно, афективниот систем и емоциите се „примарниот мотивациски систем“ со варирачка комплексност на слобода и трансформација (Tomkins 1995: 35-75), и од него потекнува потенцијалот за дејствување и акција, или пак за потиснување на способноста да дејствуваме и да се ангажираме во социјалната интеракција и промена. Како што укажа и Спиноза пред повеќе векови, афектите или го зголемуваат или го намалуваат и инхибираат нашиот отелотворен капацитет за дејствување, што е видливо и во самата етимологија на зборот (*emovere*) што означува капацитет за придвижување. Но уште поважно, во феноменолошка смисла, емоциите имаат и своја интенционалност, односно тие се секогаш „за“ нешто (*aboutness*), односно се однесуваат на нешто, и вклучуваат ориентација, насоченост „кон“ објектите и луѓето во светот (*towardness*), нè приближуваат кон или оддалечуваат од нив (просторна интенционалност), во зависност од тоа како ги доживуваме и читаме контактите со светот и другите, и од тоа како овие искуства имаат своја историја и социо-политичка заднина и временост (временска интенционалност). **На тој начин, емоциите и чувствата одредуваат извесен став кон светот и начин на разбирање на светот, односно дистрибуција на значајност (*significance*) на различните елементи од социјалниот свет и нашето окружување, социјалните простори, односите со луѓето, идеите, вредностите и природата, објектите и другите луѓе.** Се разбира, емоциите на тој начин ги координираат и упоришните и укотвувачки координати на нашите светови, односно „емоциите не се однесуваат само на движење, туку и на врзувањата (*attachments*) и на она што нè поврзува со ова или она. Поврзаноста помеѓу движењето и приврзаноста е инструктивна. Она што нè придвижува, што нè прави да чувствуваме, е исто така и она што нè врзува за одредени места, или што ни дава пребивалишта. Одовде, движењето не го отсекува телото од неговото престојувалиште, туку ги поврзува телата со други тела: врзувањето се случува преку движење, преку бидувањето придвижен од блискоста на другите“ (Ahmed 2004: 11).

Следствено, нашиот пристап, и податоците од ова истражување, нужно ја наметнуваат потребата од разбирање на селективната и нееднаква дистрибуција на ресурси и можности, и нееднакви санкции и признавања/препознавања, како основа за генерирањето и оркестрирањето на емоционалните енергии, расположенија и диспозиции низ различни демографски и класни сектори од популацијата, вклучително и групите коишто се предмет на ова истражување (Barbalet 2004). Погледнато дури и од перспектива на социјалната неврологија на афекти и емоции (Damasio 2000, 2012; Panksepp 1998; Le Doux 2002; Sapolsky 1994) детектирањето на добра/добри ресурси води кон лачење на допамин, ендорфин, окситоцин како награда за организмот, додека детектирањето на закани и опасности за организмот, односно сигнали на закана, поттикнува лачење на кортизол, или пролактин, коишто го поттикнуваат однесувањето соодветно за стекнување или избегнување на извесен стимулус. Повратните и заемно условувачките спреги во процесот на учење и меморирање помеѓу хипокампусот, неокортексот, страничниот префронтален кортекс (одговорен за работната меморија) и временската лобула (експлицитна меморија или декларативна меморија, во заоблениот дел од мозокот) укажуваат на информираноста на новите перцепции, одлуки и судови, и новоформираните мемории од страна на веќе складираните и трајни мемории во другите делови на мозокот. Односно на фактот дека нашата перцепција и спознавање на светот се длабоко предодредени од минатите искуства и емоционални полнежи на тие искуства (имплицитна и процедурална меморија и учење), подоцна складирани како релативно трајна меморија која оживува преку процеси и мрежи во мозокот надвор од нашата свесност, или свесна контрола и перцепција. Овој процес го вклучува преносот од кортичкиот сензорен систем на едnodимензионална сетилна информација кон транзициската област каде што се врши синестезија на други сетилни и концептуални информации, и оваа синтетизирана информација стигнува до хипокампусот, каде што се создаваат уште покомплексни претстави (Damasio 2012: 130-157). Оперирањето на хипокампицката експлицитна меморија се одвива паралелно со имплицитната меморија која се процесира во емоционалниот систем, и двата, на тој начин, претставуваат унифициран мемориски систем. Ефектите од овие процеси на лачење хормони и невромодулатори, коишто го модификуваат телото и го подготвуваат за извесни акции согласно хомеостатичките императиви, имаат далекосежни последици. Од една страна, нивната повторувачка појава и манифестација создаваат трајни диспозиции и емоционални сеќавања, како и расположенија и секундарни емоции, како полетноста и обесхрабреноста, кои се одразуваат врз генералниот профил, и подготвеноста и способноста за дејствување на една индивидуа или на цела популација ефектуирана од значајни политички стратегии на исклучување и дискриминација. Но, од друга страна, движењата на избегнување и доближување, засилени преку овие хемиски процеси, остануваат релативно трајно меморирани од организмот

како стратегии на заштита, па како такви одредуваат граници на интерференција и комуникација, односно допири и движења во рамки на заедницата и социјалните простори. Како што укажува и социологот на емоции Брајан Тарнер, „различни сектори на населението вообичаено доживуваат повеќе или помалку позитивно и негативно емоционално возбудување; а кумулативниот ефект е нееднаквата распределба на емоционалната енергија и формирањето на уште една основа на социјалната стратификација. Оние кои биле успешни во училиштата и работните места, на пример, не само што ќе имаат повеќе пари и престиж, туку ќе имаат и постојано позитивно емоционално возбудување во овие вградени корпоративни единици, со резултат дека ќе покажат доверба да обезбедат повеќе позитивни емоции заедно со други ресурси. Спротивно на тоа, оние кои биле помалку успешни ќе имаат биографии исполнети со негативна емоционална возбуда – варијанти и елаборации на гнев, страв, тага, срам и можеби вина – со последица дека ќе им недостига потребната доверба за да обезбедат други ресурси, а со тоа перпетуирање на емоциите што го придружуваат неуспехот“ (Turner 2007: 187).

Во истражувањето ранливоста и емоционалните искуства блиски со неа се тесно поврзани со избегнувањето, повторно не како неадекватен заштитен механизам на личноста, туку како нужен механизам на заштита на индивидуите во една заканувачка и ризична социјална средина. Преку индивидуалните искуства на избегнување се мапираат токму општествените маргини и ограничувањата што се создадени и кон кои маргинализираните се приспособуваат на сметка на личната слобода, чувството на безбедност и дозволата да бидат свои и да се чувствуваат прифатено и вредно. Ваквите искуства ги означуваат и маргините на слободата и инклузивноста на општеството. Колку повеќе има исклучени, несигурни, неприфатени и загрозени членови на заедницата, толку тоа зборува за ограничениите демократски и хумани капацитети на заедницата. Односно зборува за социјалната ранливост, како ранливост или немоќ на општествата, како рана на општественото ткиво, што секогаш е закана за целата заедница, преку инфицирање, проширување и деструкција.

Отпорноста, односно капацитетите за справување со предизвици, адаптирање и развој, покрај индивидуалните капацитети, важно ни е да ги лоцираме и во заедницата. Системите на поддршка, солидарноста, чувството на сигурност, припаѓање и довербата што ја имаат луѓето во блиските, заедницата/ците и институциите вклучени во истражувањето ни служат како индикатори и основа за проценување на социјалната отпорност, односно социјалните сили кои треба да го јакнат и регенерираат општественото ткиво, односно да придонесат кон заздравување, добросостојба и развој. Исто така, како аспект на виталноста и отпорноста се анализираат искуствата на вклучување и самозастапување на маргинализираните. Лоци-

рањето на ефектот од овие искуства е значајно во креирањето на социо-политичката димензија на рedefинирање на маргинализираниот статус по линија на расните, етничките, родовите, сексуалните и класните поделби. Проживеаните искуства на колективен отпор зборуваат, исто така, и за одговорот, сензитивноста, односно условите и капацитетите на општеството да се трансформира и да ги опфати и интегрира сите членови на поинаков начин.

Дополнително, во функција на мапирање на социјалната отпорност ги анализираме вредностите, аспирациите и визиите како дополнителни индикатори за индивидуалните, но и за колективните сили и можната перспектива или ограничувања на политичката имагинација, која е врамена од живеаните искуства.

Ранливоста е опфатена преку искуството на несигуреност, страв, збунетост и лошо доживување на себе во одредена релација и ситуација. Многу јасен пример на доживување на ранливоста има во следниот извадок, каде таа се лоцира при промената на работната средина, во која се чувствуваат и немоќта и изложеноста, стравот и несигурноста кога сме во ситуација која ни е непозната, која е поголема од нас самите и во која не сме сигурни што може да не снајде и дали ќе можеме да се справиме и дали ќе бидеме прифатени.

„Од промената на работно место, кога ќе променев работно место, мислам дека бев толку немоќна што во одредени ситуации се испитував, нели ќе дојдам дома ја гледам моќта во мене дома, а ја гледаш таму одиш како уплашено глувче, прво дали ќе те прифатат, па како ќе те прифатат, па чекај... онака буквално како млада невеста, да.“ (Р., 43 години, текстилна работничка)

Чувството на ранливост, небезбедност и недоверба во себе се создаваат во ситуации кога се чувствуваме изложено, односно незаштитено, кога застануваме пред нешто или некој што има моќ да ни ги наруши личните граници и интегритет. Такво е чувството кога сме подложени на испитување што допира до интимните наши искуства и доживувања, без да има какво било чувство на заштита од можна повреда. Најчесто **заедничко искуство на сите групи е чувството на ранливост, небезбедност и изложеност во институциите**. Несензитивноста на вработените во институциите за искуствата на соговорниците се гледа и во процесот на земање податоци кога службениците не развиваат, не даваат доволно простор, и не создаваат атмосфера на сигурност и заштита од повреда, туку директно поставуваат прашања, кои се единствено во функција на елиминација. Поради нивното доживување како незначајни, немоќни во однос на институциите, луѓето немаат доволно информации и се чувствуваат целосно како жртви во системот кој одлучува и управува со нивните животи. Институциите не само што на тој начин ја имаат улогата на опресор, туку и на пророци – во нивни

раце се човечките судбини. Ранливоста во однос на институциите се огледа и тогаш кога тие директно не се вклучуваат за да заштитат од насилство или злоупотреба. Во таа смисла не се ретки искуствата на малтретирање во училиште, кога училиштето како институција затајува, и на тој начин, наместо да оневозможи, создава услови за да продолжи малтретирањето и понатаму.

„Секогаш кога сум била во здравствени институции, судски институции, во МВР, секогаш сум била тоа што кажа.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

„Најлошото чувство беше кога се обидов да дарувам крв, не успеав да дарувам крв затоа што ме прашаа дали сум имал сексуален однос и дали сум патувал негде, јас имав тогаш сексуален однос надвор од Македонија, така да двете прашања беа потврдни, но не им кажав информација дека сум имал, туку реков само ‘да’, после продолжи да ме прашува некои други прашања, ама некако незаинтересирано затоа што беше јасно дека нема да ме земат како кандидат за дарување крв.“ (А., 35 години, геј)

„Имав таква ситуација, во социјалното исто така, бев за да поднесам за детски додаток, првиот пат кога дадов ме одбија, во ред, потоа вториот пат поднесов и чекавме решение три-четири месеци, немаше никаков одговор, потоа отидов, ја зедев жена ми, отидовме до социјално...“ (И., 31 година, Ром)

„Имав едно многу непријатно искуство каде што бев жртва на булинг во осмо одделение, тогаш исто така почувствував некаква изолација од кругот во којшто се наоѓав, ама беше сама се исклучив себеси затоа што се осекав лошо.“ (2233, 33 години, бисексуалка)

„Па да, тоа ми се случи за време на пандемијата, бев на пат во Охрид, на враќање за дома ми се случи ете да задоцнам и не можеш нормално да се движиш, да возиш со возилото, и нормално ако треба да возиш 100 ќе возиш 50 затоа што има невреме, ми се случи тоа да задоцнам 20 минути, бев сопрен од полициски службеници, ‘добро вечер, добро вечер’, му дадов патни исправи, сè што треба, легален сум, имам возачка и регистрирано возило, возилото гласи на мене, значи не правам никаков прекршок, прекршок направив затоа што не знаев како одат процедурите за тоа ако задоцниш каде да пријавиш и како треба да се обратиш... Полицајците се однесуваа многу строго, многу лошо, ме оставија надвор да чекам на невреме, врнеше, ме сликаа, се изживуваа со мене, им кажав да видат како другите се движат, а тие не ги сопираат и тие ми рекоа ‘тие се легални’, како знаат дека се легални кога не ги застануваат... и знаеш што најмногу болно ме повреди, тоа што газдата од С. застана и ни се смееше ‘а Ѓупчиња ќе ве казнат’, и јас му реков зошто така се однесува...“ (Д., 24 години, Ром)

Од друга страна, ранливоста произлегува и од неизвесноста поврзана со работата и егзистенцијата, особено јасно изразени кај текстилните работнички. Во нивните искуства се исчитува повредата која се должи на немоќта во однос на газдите кога добиваат отказ или принуден одмор, и за неизвесноста што таа асиметрија и постојана закана ја создава. Несигурноста во однос на работата има две важни импликации. Едната се однесува на егзистенцијалната сигурност, која во економскиот систем во којшто живееме е неразделна од финансиската сигурност. Овој аспект е, исто така, поврзан со социјалната димензија на социјалната, односно класна нееднаквост, која, пак, опфаќа специфичен социјален статус и ограничувања. Втората импликација се однесува на личната димензија, односно можноста на себerealизација преку трудот и неговото вреднување. Во оваа смисла родовата димензија на работата во текстилната индустрија има дополнителни импликации да влијае врз **девалоризацијата на „женскиот“ труд кој ја носи и родовата димензија на сиромаштијата и феноменот на сиромаштија при работа**, односно кога работата не овозможува доволно средства за пристоен живот.

„Во моменталната ситуација во којашто се наоѓам се чувствувам така заради тој принуден одмор и... Па да, понижена заради тоа што целата таа ситуација и начинот на којшто се случи тоа... прво немаш никаква вина, гром од ведро небо ти е, и натамошните случувања се дополнително нереални и не си ги ни помислил во животот, а не па да се случат.“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

„Да, да, точно, отказот кога го добивме прво бевме запрепастени од тоа што ние не го очекувавме тоа нешто и не знаевме како да постапиме.“ (М., 51 година, текстилна работничка)

„Па неубаво кога не ми стигнуваат, тоа е, јас мислам дека кај поголемиот дел од работниците е тоа, што не стигнуваат, кој што сака нека каже, сите се со кредити, сите се со картички, сите се задолжени по банките, значи имало ситуации плачеле на работа, вика ‘од што сега да го платам кредитот’, осум илјадарки или девет не знам колку беше, со што? А секој ден вика свонат од Скопје, вика ‘а јас голтам апчиња да се смирам’, значи... а ја чекаш датата во месецот, и кога ќе дојде датата во месецот... демек тие ништо не знаат кога плата ќе има, е па кој треба да знае, таму нели се свесни дека поливина од луѓето и повеќе се со кредити? Значи до 15-ти те чекаат, после камати. Пример, газдарицата нели знае дека луѓето имаат кредити, дека треба банката да го сопре? Зошто плус 500 денари после да им земе камата, а платата на пример касни пет-шест дена од датата што ни е. Лани, од 15-ти беше на 25-ти. И за тие 5-6 дена каматата е во банка, ете тоа.“ (М., 35 години, текстилна работничка)

Карактеристична за бисексуалците, лезбијките и геј-мажите е ранливоста во семејниот систем. Најголемиот дел од нив, всушност, најранливо се чувствуваат во своите семејства и најчесто ги избегнуваат семејните собири и прослави. Чувството на несигурност и постојано стравување од отфрлање и разочарување создава многу сложена трауматизирачка ситуација. Претходно зборувавме за системската траума, тука ќе се осврнеме на трауматизацијата што произлегува од односите во семејниот систем. Токму во семејните системи и релации се среќаваат најприкриените и најсложените искуства на т.н. релациска траума (Benjamin, 2018). Затоа што во семејниот систем (освен во исклучоци) се случуваат процесите на примарно врзување (attachment). Современата наука и теориите за релациската траума укажуваат на суштинското влијание на примарното врзување со создавањето на сликата за себе (Fisher, 2017). Сликата за себе, или идентитетот, или процесот на субјективизација, всушност, настанува преку односите што ги создаваме со другите. Во примарната релациска динамика се добиваат основните пораки за себе и на тој начин преку погледот, односот на значајните други личности кон нас ја создаваме и сопствената слика за себе. Во релации во кои врзувањето не подразбира адекватно препознавање, признавање, прифаќање и одговор на потребите, спецификите и желбите на детето/личноста се создаваат бројни обрасци на т.н. „ранети“ делови од себе или себства што понатаму низ развојот остануваат замрзнати како трауматски делови на себе. Овие делови од себе потоа во другите релации можат да бидат основа за реактивирање на раните релациски трауми. Од друга страна, карактеристично за трауматските обрасци на врзување е тие да се повторуваат во релациите што ги создаваме со значајните други лица низ животот – партнерите, пријателите, колегите, раководителите. На некој начин, додека не настане прекин или разработка на трауматскиот образец на врзување, личноста страда во постојани релации што ја ретрауматизираат преку активирање на „ранетите“ делови од себе.

Едни од најдлабоките повреди на личноста е искуството на неприфаќање или чувството дека можеме да ги разочараме саканите. Уште потешко е кога ги разочаруваме не затоа што сме сториле нешто туку затоа што сме такви какви што сме. Неприфаќањето не се доживува само во радикални ситуации на отфрлање, туку и во многу суптилни, често неусетни, неприпопнатливи знаци, кои не се ниту свесно препознаени, а се резултат на одредени однесувања или ставови кои сме ги доживеале како неприфаќање на себе, или на другите. На пример, ако не се прифаќа луѓината, можеме да ја доживееме како некој „лош“ дел од себе и да користиме различни начини да ја прикриеме. Исто така, стравот од неприфаќање може да биде индиректен и да произлегува од неприфаќањето на нешто друго поради одредени ставови. На пример, ако има силни традиционални уверувања или ако постојано се нагласува дека животна желба на родителот е да стане баба/дедо, тоа индиректно се доживува како невозможен услов. Во таа ситуација неприфаќањето, односно

разочарувањето неминовно станува постојан придружен афективен товар во односите со родителите на децата, луѓето кои не се вклопуваат во патријархалните хетеронормативни норми. Стравот и срамот поради постојаното (некогаш и претпоставено и потенцијално) неприфаќање и разочарување се постојана закана за личноста која не се вклопува во хетеронормативните и патријархални норми на родовиот или сексуалниот идентитет. Односно уште во периодот на развој, што кулуминира со пубертетот и адолесценцијата, кога овие делови од идентитетот и сликата за себе доаѓаат до израз и имаат суштинско значење за личноста, започнува внатрешната борба која ги обележува релациите особено во семејните системи, со родителите, сестрите и браќата и останатите фамилијарни односи и релации. Поради традиционалните, патријархални и хетеронормативни вредности и предрасуди, културата на неприфаќање и табузирање на родовите и сексуалните малцинства, семејствата се соочуваат со истиот притисок и борба во однос на стравот, срамот и заканата од неприфаќање и разочарување.

Искуствата на страв од неприфаќање и разочарување се на некој начин основа на комплексната емоција на срам. Срамот е една од најсложени емоции која е најдиректно поврзана со доживувањето на себе, односно идентитетот (Sedgwick 2003). Додека другите примарни емоции како страв, радост, лутина се најчесто одговор на одредена ситуација, срамот е комплексна емоција која директно ја засега личноста. Чувството на срам е неразделна од односот што другите го имаат со нас како личности. Срамот е во таа смисла во јадрото на релациските трауматски искуства и отелотворено доживување на сите изречени, впишани, споделени, очекувани, доделени социјални (не)остварени норми. Срамот се пројавува феноменолошки како повлекување од светот на специфичен начин на затворање (имплозија) во себе, потреба да прикриеме, но и да уништиме дел од себе затоа што не е прифатлив за другите, за светот. На тој начин, преку афективната имплозија на срамот се доживува релациската траума која најчесто се создава во семејните системи заради социјалното нормирање, а потоа се обновува во останатите релации и постојано ги подјадува способностите за развој и самопотврдување, односно директно влијае врз целокупното здравје и добросостојба на личноста. **Срамот е дефинирачка афективна енергија на сите маргинализирани групи**, а во податоците од истражувањето се гледа во избегнувањето и самоизолацијата на сите три групи – лезбијките, геј-мажите, бисексуалците, Ромите и текстилните работнички. Срамот за текстилните работнички произлегува од класните разлики, а кај Ромите од нивната расна и етничка разлика, но и од интерсекциските фактори како што се социјалните, односно класните разлики.

„Да, тоа ми било тој момент со моите дома, тогаш сум била многу осамена и ранлива, во тој семеен контекст можеби најмногу. Општо кога си надвор и кога си со партнерот цело време се осекаш ранливо и кога малце ќе покажеш некој вид на внимание, очи на тебе цело време, тоа би било, индивидуални ситуации имало многу, така што...“ (ГА, 28 години, лезбијка)

„Па можеби избегнувам ситуации каде што има да речам повеќе семејни собирања, од типот на подалечни роднини, братучеди и такви ствари каде што се иницираат прашања за мојот статус, брак, жена... луѓе што не знаат за мене, за да ги избегнам сите тие непријатности тоа воглавно ако е тоа прашањето, а ради истите причини можеби избегнувам и конкретно тука во Скопје затоа што се малце... Албанците тука малце се покonzервативни и традиционални, патријархални, не знам кој збор е точен, избегнувам премногу да се поврзувам, имало прилики кога сум седнал со некои колеги или нешто... заради тоа што многу лесно и слободно се дрзнуваат да ги постават некои приватни и интимни прашања, 'Зошто не си женет, ајде време ти е', така да ми прават непријатни ситуации, гледам во такви средини, такви луѓе да ги избегнувам малце.“ (А., 37 години, геј)

„Семејството, како се вика... и веројатно поранешното друштво, порано, тоа е... Со друштво ситуациите се тие што ти ги раскажувал дека од мене се бараше да престанам да комуницирам со одредена пријателка новостекната којашто не е дел од друштвото само затоа што сето тоа чудно изгледало од страна, никогаш не се употребуваше терминологија од типот на 'Па ти да не си лезбијка', или не знам што, но имаш чувство дека тоа било зборувано во рамки на друштвото, ама не и пред тебе, и се правеле такви притисоци затоа што тоа не изгледало природно, моето дружење со другарка... и стварно ми беше другарка што е уште почудната работа, не изгледало доволно пристojно, а за семејството... целиот твој живот е таму, и со самото тоа што ти не можеш да имаш емотивна размена таму тоа мислам дека доволно кажува, не знам дали доволно добро ти го одговарам прашањето?

...Имав епилепсија порано, и тоа беше во периодот баш кога влегував во пубертет, на 16 години, моето влегување во пубертет во суштина... имаме ген за тоа, наследно е, сè си има свое зошто и како, како и да е, нели тоа е тригер којшто може да биде испровоциран од различни ствари, е сега јас искрено мислам дека голем удел имаше и тоа мое... Сè почна кога веќе јас почнував да собирам информации и да дознавам за себе работи коишто не сакав да ги дознаам дека сум лезбијка, конкретно, и веројатно тоа беше период кога кулминираа многу работи, дека си различен, дека имаш болно минато и дека тоа отсекогаш си го препишувал на себе, како вина итн., и тоа нели ќе преврие и во еден момент пука на твојата најслаба карика, и затоа што ова ти кажувам дека

наследно го имаме ние, и претпоставувам дека... претпоставувам затоа што епилепсијата се појави во моментот кога влегов во пубертет и престана во периодот кога почнав да излегувам од пубертет, тоа беше многу интересно, значи тие најранливи години каде што комплетно се трансформираш како тело, како личност, како сè, не сум стучна ама мислам дека е тесно поврзано.“ (Кобна, 35 години, лезбијка)

„Фамилијарни собири, школски reunion...“ (П., 42 години, геј)

„Па да, избегнувам многу места, ресторани, дискотеки и слични работи.“ (Т., 22 години, Ром)

„Па да, ако сфатам дека има таму некои луѓе што се малце... како да кажам, газди, поимотни или не знам што, а имаат некои такви карактери дополнително неочеј што не ми одговараат во друштвото да бидам таму присутна, што мислам дека ќе се чувствувам глупаво, се трудам јас сама да ги избегнувам, да.“ (Б. 33 години, текстилна работничка)

„Без разлика дали да излезам на кафе или некоја пријателка или роднини ќе ми звонат, значи не можеш да се осетиш со нивниот статус, не можеш да се осетиш убаво, и повеќе се повлекувам.“ (Т., 34 години, текстилна работничка)

„Д.: Па има на пример од работа, на работа на некои... Прослави или... кога ќе дојде ден за состаноци, за потпишување на анекс, продолжување на договор и сето тоа така...“

Џенгис: Значи, не одиш ти?

Д.: Ако одам, знам дека ќе ме игнорираат и ќе се осетам понижен.“ (Д., 24 години, Ром)

„Да, имаше, ама другата причина беше тоа што немав доволно пари да купам поклон, затоа што моите школски беа побогати и не се задоволуваа со некој мал поклон, требаше нешто над 1.000 денари да купиш, убаво украсено со цвеќе, искрено не ни отидов на тој роденден, еве сега се совпадна со примерот.“ (Н., 23 години, Ромка)

„Кога ќе си размислиш, гледај сега, кога ќе си размислиш во глобала некогаш кога немаш пари, значи едноставно не можеш да одиш, ќе те повикаат на свадба, не можеш да одиш на свадба, ќе те повикаат на матурска, не можеш да одиш на матурска, без поклон се оди ли некаде? Ако не можеш на некој да му купиш нешто и ако не можеш да одиш... значи не можеш. Тоа е сè поврзано, што викаат старите ‘Не се нервирајте бе деца, здравје нека има’.“ (К., 40 години, текстилна работничка)

„Заради финансии. Сите сме технолошки... со девет илјади ако може некаде да се оди.“ (З., 60 години, текстилна работничка)

Освен тоа, како закана за себе и својата сигурност се доживуваат и нови и непознати ситуации и луѓе, што ги опфаќаат јавните простори, улицата, различни населби во градот, коишто различно се доживуваат како помалку или повеќе безбедни простори, доминантно хетеронормативните клубови и барови, концертни настани и поголеми собири на луѓе, пошироки кругови на пријатели, работните места и социјализацијата со колеги итн. Во овие ситуации изложеноста пред очите и судот на јавноста е најголем „тригер“ на чувството на страв, срам и неадекватност. Како што тврди и Гофман во неговата култна студија за стигмата и „расипаните идентитети“, како резултат на ваквата нееднаква социјална релација отелотворена во стигмата и искуствата на срамот, „свеста за инфериорност значи дека некој не може да ја задржи надвор од свеста формулацијата на некое хронично чувство на најлош вид на несигурност, а тоа значи дека некој трпи вознемиреност, а можеби дури и нешто полошо, ако љубомората е навистина полоша од анксиозноста. Стравот дека другите можат да не ја почитуваат личноста поради нешто што таа го покажува, значи дека таа е секогаш несигурна во контактот со другите луѓе; и оваа несигурност не произлегува од мистериозни и донекаде прикриени извори, како што тоа го прави голем дел од нашата вознемиреност, туку од нешто што таа знае дека не може да го поправи“ (Goffman 1963: 24). Во оваа ситуација тоа се должи на системската траума поради постојаното повторување на пораките на стигма, неприфаќање, исклучување, патологизирање и отфрлање што се повторуваат во патријархалниот дискурс и хомофобијата, како и во расистичкиот дискурс и историски наталожената дискриминација на Ромите, а коишто функционираат како „афективни сигнали“ (Major and O'Brian 2005) за проценка на ситуации, и тогаш кога нема експлицитен акт на дискриминација или навреда. На пример, најјасно и најгласно ваквите пораки се гледаат во периодот на Месецот на гордоста и Парадата на гордоста, кога во јавноста кулминира говорот на омраза. Ваквата ранливост поизразено ја чувствуваат геј-момчињата, геј-мажите или лезбијките чиешто родово изразување отстапува повидливо од нормативната родовост, или пак Ромите, кај кои знаците на стигма се значително поизложени и повидливи (бојата на кожата, дијалектната употреба на македонскиот јазик, интонацијата, како и гестовите, движењата и гардеробата што се „феминизирани“ кај машките или „маскулизирани“ кај женските). Сепак, можноста да се биде дискредитиран е постојано присутна во свеста и во несвесното однесување, набљудување, читање и афективни проценки на различни социјални ситуации и кај оние ЛГБ лица чиешто родово изразување е комфортно согласно родовите норми, или пак чијшто сексуален идентитет е прикриен. Од една страна свесното или имплицитно знаење дека припаѓаат на одредена група којашто е стигматизирана, а од друга

страна свесноста за општествените стереотипи и стигма, се клучни фактори во мобилизацијата на мноштво чекори за избегнување, прикривање, претпазливост и драматуршка анализа на различни социјални ситуации и контексти. Тоа јасно и недвосмислено укажува дека и пошироката социјална средина за сексуалните малцинства е заканувачка и насилна во секоја смисла. Ваквата ситуација создава огромно организување на слободите, но и целосно лишување и ограничување од многу социјални, културни и други можности и искуства.

Во феноменолошка смисла, можеме да кажеме дека ваквите постојани, или потенцијално ефективни и проживевани искуства на срам, драстично го ограничуваат физичкиот, социјалниот и афективниот простор како содржители на можностите за дејствување, за чувствување на просторот како дом за своето тело, за ангажман и социјалност, а како такви претставуваат имобилизатори на телесната **интенционалност** на отелотворените субјекти. Телесната интенционалност го разоткрива телото како „можност за одреден свет“. Како антиципирачка и дејствителна (enactive) интенционалност (Gallagher 2020) таа подразбира проектирање на капацитетите, потребите, можностите, желбите, афектите и подвижноста на отелотворениот субјект во просторот, времето и интерсубјективните релации, односно екстензија на телесноста преку проекција на можностите за употреба и користење, и ангажман со различните достапности (affordances) во социјалниот простор, а преку коишто и повратно се коконституира самата телесност и субјектот. Како што вели Мерло-Понти, „можам да го заземам своето место преку медиумот на моето тело како потенцијален извор на одреден број познати дејства, во мојата средина замислена како збир на манипулации и без, згора на тоа, да го замислам моето тело или мојата околина како предмети во кантовска смисла... таму е мојата околина како збирка на можни точки на кои може да дејствува оваа телесна акција... преку телото битествуваме-во-светот, а имањето тело, за живо суштество, значи да се биде интер-инволвиран во одредена средина, да се идентификуваме самите себе со одредени проекти и да им бидеме постојано посветени“ (Merleau-Ponty 2009: 95-110). Во овој случај, во искуствата на срам, стигма, страв, отфрлање, неадекватност и антиципацијата на срам во различни простори, несомнено можеме да зборуваме за **ограничена и инхибирана интенционалност** (Young 2005) и за **ограничување на конститутивното „јас можам“** (Merleau-Ponty 2009) преку коешто се манифестира интенционалната отвореност на отелотворениот субјект кон светот и антиципираната иднината, **и обележување на стигматизираните субјекти со чувствата на не-сигурност, самодвоумење, амбивалентна екстензија и воздржано ангажирање со светот**. Оттука, културната доминација, стигмата, стереотипизацијата, дискриминацијата, насилството и неправдата на непризнавање се деструктивни за капацитетот за правење смисла, за осмислување на светот и самите себеси, како практичен ангажман во социјалниот свет и проекција на неодредените мож-

ности, и „деструкција на примордијалното ‘јас можам’, а коешто е темел на нашите релевантности, и следствено експропријација на интенционалното проектирање на себството“ (Staudigl 2007: 245). Наместо стремежи, заложби, настојувања и можности, заканата за идентитетот и антиципираниот срам честопати водат кон неангажираност и повлекување на напорот од можноста и потенцијалот за истражување и за себевклучување во различни и разновидни ситуации, контексти и релации. Бидејќи „не можам дејствително да се вклучам со светот ако светот не се доживува како збир на можности кои, по дефиниција, го вклучуваат она што сè уште не е“ (Gallagher 2020: 37). Дефиницијата на срамот од страна на Силван Томкинс парадигматично го илустрира ваквото искуство. Имено, „срамот е вроден помошен афект и специфичен инхибитор на континуиран интерес и уживање... Оттука, секоја бариера за понатамошно истражување која делумно го намалува интересот или насмевката на уживање ќе го активира спуштањето на главата и очите од срам, и ќе го намали понатамошното истражување или самоизложеност поттикнато од возбуда или радост“ (Tomkins 1995:135). Ограничувањето, инхибицијата и прекилот на интересот и уживањето, пак, е истовремено и прекин на можностите за одржлив и долготраен интерес за комплексни објекти и ситуации, за заинтересиран, љубопитен и игровит ангажман со светот околу себе, создавање на заедништво, идентификација и социјалност, експериментирање со различни можности и проширување на когнитивните и мотивационски релации со светот и другите – како ефекти на афективните системи на интерес, радост и уживање (ibid.: 75-105). Сексуалните малцинства и Ромите, всушност, живеат во една непрепознаена, „невидлива“ сегрегација, односно целосно на невидливите маргини на општеството. Затоа се создава неизбежното чувство на изолација.

„Ти кажав дека се обидувам што повеќе кога се движам, особено низ Чаир, да не бидам сам, особено кога е темно и слично, не сакам да се движам сам затоа што се плашам, се плашам за мојата сигурност, а особено после прајдот или кога има нешто такво не сакам да се движам во такви околина, не се движам... Чаир е тоа што го знам, на пример, во Аеродром не сум бил никогаш, ретко одам, сакам да кажам дека од тие места каде што се движам тоа е местото каде што најмалце се чувствувам безбедно, чаршија или нешто слично, и одбивам да одам таму сам, одбивам да се движам премногу и затоа... или да употребувам јавен превоз, па затоа најчесто си шетам со такси или пешки со другар или другарка или нешто слично. Семејни собирачки да, и тоа многу често. Во религиозните групи, и затоа многу често избегнувам религиозни дешавки кои се дел од моето семејство и кога се зборува за религија или кога е Бајрам или нешто, тогаш се осеќам многу небезбеден, инфериорен, избегнувам... (Н, 27 години, геј)

„Да, и со нови луѓе, кога запознавам нови луѓе секогаш на почеток имам нели проблем сè додека не видам за каков профил на луѓе се работи, ако можам да се опуштам се опуштам, а ако не, се осеќам ранливо, изложено....Да, да, имам таков проблем со повишен тон, ако влезам во обложувалница нема да имам проблем ако има утакмица којашто ја гледаат нколку мажи коишто урлаат, викаат и се дерат, а секаде каде што има момент на урлање и дерење тогаш тоа е моментот каде што се повлекувам, тогаш ме фаќа анксиозност, страв, се чувствувам несигурна, тоа се тие некои ситуации да рече.“ (Кобна, 35 години, лезбијка)

„Не можам да се сетам сега... имало ситуација каде што еве, на пример, со партнер што го имав пред многу години неговата мајка нè начека дома случајно, нè виде заедно и се извадив од памет. Мислам тоа ми е стварно трауматично искуство кога ќе ми текне затоа што во моментот мислев дека ќе се фрлам од четврти спрат, затоа што требаше да поминам некако низ просторијата каде што се наоѓаше таа за да излезам да си ги земам патиките и не знаев што да направам, тој беше изваден од памет, јас бев изваден од памет, таа плачеше во ходникот, беше хистерично плачење како ненормално плачење, и зборуваше, бладаше и јас се извадив од памет, мислев дека некој ќе настрада или нешто такво. Сега ми е дури и смешно после 100 години, ама тогаш ми изгледаше како крај на светот, кога мислиш дека можеби ќе нè нападне или не знам... или ќе дознаат другиот ден нешто со татко му и дека...“ (А., 37 години, геј)

...Десоцијализација, јас се десосоцијализирав, прво тоа почна со најобичните препораки кои ги добивав од разни луѓе кога излегов на телевизија, на пример, дека е опасно да го користам јавниот превоз, веднаш тебе те ограничува, или мораш да одиш пешки каде треба да си свесен цело време, или треба да користиш такси за кое немаш секогаш пари, значи често не сум можел да се движам баш заради различни работи. Сум се осеќал, на пример, заробено и во тоа каде можам да излезам, на пример, на концерти не сум можел да одам заради тоа што собираат многу различен тип на луѓе од кои не знаеш кој како може да реагира на мене, сум можел да одам повеќе на журки, техно, затоа што таму има еден тип на луѓе кои обично се open minded, на концертот имаш многу различни типови на луѓе...“ (К., 49 години, геј)

Дополнително, ако постојаните емоционални и проживевани искуства на срам го изразуваат стравот од прекин на мостот во комуникацијата, од изложеноста на вреднувачкиот и осудувачки поглед на другиот кој носи закана за неприпаѓање и отфрлање, како и пораки за неуспех на себството, за неадекватност на индивидуата

согласно социјално утврдените норми и идеали во хетеронормативниот патријархален бел и капиталистички свет, коишто водат кон болно самовнимание и самоапсорпција преку интериоризирањето на вредносните схеми и инфериоризирачки судови на другите, како и кон прекинување, односно инхибиција на интересот, љубопитноста за и радоста од инволвирање и ангажман со социјалниот свет и другите – во тој случај неизбежно се поставува и прашањето за последиците на овие емоционални искуства врз самодовербата, мотивираноста и волјата на нашите испитаници за дејствување, интервенција и акција, а со тоа и за планирање на иднината и целите и подготвеност тие да се остваруваат во социјалниот контекст. За да се разберат целосно разорните последици од социјалната нееднаквост и нејзиниот афективен живот, во овој контекст мора да потсетиме и на честите чувства на тага, анксиозност, депресивност, беспомошност кои ги обележуваат силно, иако во различен интензитет, искуствата и на ЛГБ и на Ромите, и на текстилните работнички. Како што уште пред речиси два века укажуваше Дарвин (Darwin 1965: 176-195), овие емоционални комплекси ја споделуваат асоцијацијата со неактивност, пасивност, неподвижност и отсутност на желба за дејствување, и водат кон дополнителна несигурност, инхибирана интенционалност, изолација од другите, а следствено на тоа, и кон дополнително ограничување и стеснување на можностите и ресурсите за дејствување, односно кон репродукција на социјалната нееднаквост.

Наспроти овој комплекс на емоции стои самодовербата како чувство на саморазбирање, најчесто под прагот на свесноста, со коешто се изразува подготвеноста и емоционалната енергија за дејствување и преземање акција, преку кои се постварнува и прави возможна одредена иднина, односно слики, проекции и верувања поврзани со иднината. Самодовербата ја изразува довербата во сопствените капацитети и можности, како и сигурноста во постојните ресурси коишто се на располагање и кои може да бидат мобилизирани за остварување на и приближување кон замислената иднина и цели. Нашето истражување покажува дека ваквото чувство на „самопроектирање“, коешто е „суштествено за лицето да ја ангажира непознатата иднина, а што секое дејствување го подразбира“ (Barbalet: 83) априорно, е сериозно разбирано и подриено кај значаен број од интервјуираните лица. Иако ова „самопроектирано осигурано очекување“ (ibid.: 86) може да изгледа како приватно и индивидуално чувство и психолошка состојба на умот, тоа сепак не извира едноставно од умот на индивидуите, туку е резултат од историјата на социјални релации, во коишто клучна улога имаат историите на релации на прифаќање, признавање и препознавање, социјалните искуства на позитивни, односно негативни санкции од другите во динамиките на интеракција и институционалните контексти, прифаќањето и овозможувањето на чувство на топлина и припадност, како и пристапноста до социјален капитал, материјални и економски ресурси, што ја гарантира нивната достапност и во

некое идно време. „Она што луѓето имаат тенденција да го гледаат како ‘внатрешни ресурси’ се најчесто надворешните ресурси што ги стекнале со текот на времето. Идејата за ‘внатрешен свет’ на овој начин е трансмутација на временски феномен во просторна метафора“ (Smail 2000: 83). Следствено, самодовербата како емоција преку којашто себното се проектира во одредена иднина и настојува да приближи кон неа, а со тоа и како емоција на пракса и дејствување, е нужно вкловена во и црпи од минатото коешто е секогаш социо-политичкото минато на неправди или привилегии. Историите на бидување тело-за-другите, чувствата на телесна несигурност, „епидермализацијата на расизмот“ (Fanon 2008), објектификација и психолошка опресија, стигматизација и девалвација на себното, nelaгодност и неприпаѓање, отсуството на институционална заштита и поддршка, како и експлоатација, понижување и лишување од суштествените мрежи и инфраструктури на поддршка и материјални добра, и циклусите на ветување–очекување–разочарување кои се впишани во отелотвореното минато и хабитус на Ромите, ЛГБ и текстилните работнички во нашето истражување, претставуваат заднина којашто го формира хоризонтот на можности и неможности и ги аби и разградува темелите на самодовербата и сигурноста за иницирање акции во социјалниот свет, и за еднакво учество во заедницата. Како што аргументира убедливо и Бурдје, „Практичното искуство на телото, кое се генерира во примената врз сопственото тело на основните схеми што произлегуваат од отелотворувањето на општествените структури и кои континуирано се засилуваат со реакциите генерирани од истите схеми кои сопственото тело ги предизвикува кај другите, е еден од принципите на конструкцијата кај секој агент на трајна врска со неговото или нејзиното сопствено тело. Овој посебен начин на носење на телото, на негово претставување пред другите, го изразува, пред сè, растојанието помеѓу телото како практично искусно и легитимното тело, и, во исто време, практичната антиципација на шансите за успех на интеракциите што помага да се дефинираат самите тие шанси (преку карактеристики кои вообичаено се опишуваат како сигурност, самодоверба, леснотија итн.)“ (Bourdieu 2000: 66). Опструкцијата на самодовербата и подривањето на шансите, наместо кон сигурна самопроеција во иднината и иницијацијата на проекти и планови, копнеж и стремеж за себетрансформација, развој и професионален успех, или пак спротивставување на лишувањето и неправдата, кај нашите испитаници честопати води кон: продукција на **хабитуиран етос на скромност**, посебно видлив кај Ромите, кај кои и покрај тоа што материјалната сигурност е под прагот на сиромаштијата, индивидуалните проценки на условите за живот варираат помеѓу добри и доволни; **повлекување од инвестирањето и проектирањето на иднина и мотивација за остварувања**, како резултат на континуираните разочарувања, видлива кај сите групи испитаници; **премолчување, повлекување, претерана внимателност и интериоризирана инфериорност** во односи на неправда и навреда, но и воопшто во односите со другите

или со професионални соработници, особено видливо кај Ромите и, во одредена фаза од животот, кај ЛГБ; **несигурност во говорот, себе-изразувањето, себепотврдувањето и учеството во интеракциите со другите**, видливо кај Ромите и ЛГБ; и чувства на беспомошност и фатализам во однос на сопствената социјална положба и статус, најприсутно кај текстилните работнички и Ромите.

„Имав еден период тежок две, две и пол години каде што западнав, имав суицидални мисли тотално, значи готова бев онака, ми траеше со месеци затоа што сè ми дојде прегу глава, сите овие работи, сите овие доживувања, и цело време размислував дека јас нема што понатаму, што ќе правам во животот.... Работев сè и до толку се истрошив со работата и со сите проблеми, тогаш единствено така осетив како да не можам веќе да се борам нити со себеси нити со светот нити со работата нити со државата, нити со никој, i dont fucking care, ама после се среди... На пример, имам проблем со самодоверба, лоша перцепција имам за себе, немам доволно самодоверба, многу често, некако така си се потценувам себеси многу, многу трпам во себе и после сама ги разрешувам работите а не морам, можам и на поинаков начин да ги кажам, boundaries на пример, многу широк дијапазон на трпение што не морам да го имам, нели... тука сум слаба, лоша слика за себе, како... како да не сум доволно добра, во последен период како да не изгледам добро, ете така ми влијае на таа сексипилност, или либидо... некако така.“ (Е., 38 години, лезбијка)

„Ете тоа чувство на отапеност многу често сум приметил дека направило да се однесувам или да живеам исклучително хаотично, да имам сериозни проблеми во организирање, планирање, во извршување на обврските и задачите и слично, каде што постојано се осеќам онака замаено или како и да е правилниот збор... Апослутно немање никаков фокус, што мислам дека на долг рок ми има направено сериозно големи штети во однос на академски успех, на кариерен развој итн., па дури и во личните односи со луѓето околу мене, пријателства, партнерски врски и слично... Мислам дека сериозно многу имаат влијаено во смисла на тоа што ме направиле исклучително затворен, тивок, некој кој што еве, на пример, во рамки на семејството... Во однос на работа секогаш онака исклучително понизен, исклучително секогаш да прифатам што ќе ми се каже, послушен итн. И во школо се сеќавам дека наставничките ме даваа за пример како некој што е послушен, тоа беше како некој многу добар пример, на работа во сите ситуации на сите претходни работни места колегите секогаш ме перципирале како, во наводници, фин ама во смисла некој што сè ќе направи за секого, исполнителен и послушен, тоа мислам дека е клучниот збор, како дисциплиниран, послушен, знам да следам правила и слично.“ (С., 32 години, геј)

„Точно, да, малку сето ова делува деградирачки, односно... Не знам, постојано нè тера да се откажуваме, моментално јас имам 36 години и веќе понекогаш и домашните викаат дека е доцна, па сега нема да најдеш таква работа со факултет, па мораш да работиш нешто друго опционално, сето тоа нè наведува уствари да се откажуваме понекогаш... Реално сето ова предизвикува и ментална слабост кај сите, не само кај Ромите туку и кај сите оние кои што се соочуваат со дискриминација и сето тоа влијае понатаму, врз понатамошниот живот, а исто така и ти ствара некоја општа недоверба кон самиот себе... Па јас ќе тргнам од самата себе кога сум се соочила со таква некоја дискриминаторска ситуација, најчесто тоа делува на менталното здравје и на тоа како се чувствуваш како личност, и колку после тоа се чувствуваш омаловажено и навредено и покрај тоа што никој не го зема тоа предвид, мисли дека сето тоа е само шега, но секако дека влијае и понатаму и ми ја намалува општата самодоверба за понатамоштото барање на работа или не знам, во образование, кога треба некаде да посетиш нешто, или во здравствен дом кога одиш, сето тоа ти ја намалува самодовербата и не знаеш како да се однесуваш.“ (Ј., 36 години, Ромка)

„Како што кажавме, во никого немаме доверба, секогаш сме излажани од секој еден човек што ќе ни понуди, на пример, еве работа, што ќе ни понуди нешто друго, значи секогаш сме отфрлени од тоа нешто надевајќи се дека ќе биде.“ (М., 32 години, Ром)

„Па добро, еве како што кажав, навикнати сме така, воспитани сме да молчиме доколку настане некој проблем или неасертивно да му пристапиме на проблемот. Можеби и затоа сум прекутила на таквата злоупотреба, попуштајќи, го одбрав тој метод да му попуштам на работодавецот, да помине сè како што треба да биде, да не дојде до кавга па после и отказ од работа или некои такви понатамошни ефекти од кавги или од спротивставување.“ (Н., 28 години, Ромка)

„Тоа најубаво можам да го кажам од средно училиште, со самиот почеток во Битола, никој не ме познаваше ни која сум ни што сум, немав ни поддршка од никој, и сите ме гледаа како ‘wow’ затоа што бев единствена Ромка во класот. Имав и со професорите малце проблем, затоа што и тие ме гледаа чудно, не ме стануваа, иако кревав рака многу често. На концерти кога одев немав публика, немав инспирација да свирам, сакав да се откажам на почетокот, но имав една светла точка да кажам, мојата професорка по пијано, таа секогаш ми даваше надеж, таа беше единствената светла точка и поради неа го завршив средното училиште.“ (Н., 23 години, Ромка)

Значајна трансгресија е гордоста, која во најголема мера се појавува кај текстилните работнички. Гордоста функционира не само како заштитен механизам туку и како алатка за симболично нивелирање на разликите. Моќта на превртувањето на стварноста преку заземање на позиција која нужно не е поткрепена во стварноста, но сме доволно оможени да ја претпоставиме, поверуваме и покажеме, има огромен потенцијал во менталното ослободување. Меѓутоа ограничениот домет и на оваа стратегија е во тоа што нема доволен капацитет да предизвика материјална трансформација на социјалните релации, што подразбира поинаква распределба на моќта која произлегува не само од социјалните односи туку од споделените ресурси и можности.

„Тој може како сака да ме гледа со неговите очи, сега ќе спомнам, јас имав професорка по хемија, Јованка, имам текстилна завршено, викаше, немој да мислиш дека... 'Ако ти ги дадам моите очи, па ти да се видиш со моите очи, па да видиш како е', значи исто, тој може да ме гледа како сака, тоа е негово право, ама тој во моите очи изгледа онака како што се поставил, ако тој ме потценил јас него воопшто не го ценам дека е газда, за мене луѓето... кажавме, јас ги ценам луѓето како се поставуваат спрема мене, не дека тој е газда... Или дека е тој моќен, може да биде моќен, ама јас си се осекам моќна, сум отишла да работам кај него за плата, ама тој тоа го створил од мене и од другите како мене... Значи тој може да каже 'Вие јадете од мене леб', да, ние јадеме од тебе леб, ама сето тоа што го имаш ти е од нас, тоа е тоа, значи не може некој да ме убеди мене дека не е така, со тие сфаќања јас така го замислувам тоа.“ (В., 51 година, текстилна работничка)

За Ромите трансгресијата во материјална смисла не носи со себе надминување на исцртаните социјални и симболни граници на расата и етницитетот. За границите на личната трансгресија зборуваат и искуствата на сексуалните малцинства во залудните обиди да се продрат и разнишаат воспоставените социјални поделби.

Заробеноста и изгонетоста во цврсто исцртаните општествени граници останува најдоминатното искуство што ја пренесува социјалната димензија на немање капацитети за вклучување и грижа за сите. Надвор од маргините болката и повредата, срамот, стравот на маргинализираните, всушност, станува дел од ранетото општествено ткиво. Затоа што нема рана која не го засега целото ткиво и систем. Нашиот социјален систем прикажан низ искуствата на прогонетите, изолираните, маргинализираните, покажува слаби социјални капацитети за интеграција и зацелување.

„И.: Значи, еве пак ќе повторам, сетоа тоа каде и да одиме, било што, и со твои пари, и којзнае колку пари да имаш, пак тие ќе најдат начин да те навредат да те повредат.

Џенгис: Без што и да е, ти си Ром и ќе имаш ограничување?

И.: Секогаш си поназад од нив.“ (И., 35 години, Ромка)

„Да, апсолутно не можеш да направиш statement, не можеш да се облечеш на одреден начин во секој момент, мислам ти можеш да се облечеш и во такси да се качиш, ама не можеш да се прошеташ, посебно каде што живеам во Аеродром не можеш на улица да искочиш како што си замислил, затоа што реално кратки шорцеви не би ги облекол во Аеродром, не би искочил, стварно некој би ми изел гомна, не дека ќе ми смета тоа, не дека нема да се степам со него, не дека не можам да се бранам, би се бранел во таа ситуација, ако сака ќе се тепаме, што сака ќе правиме, не ми е битно, ако така се функционира со тие луѓе, не можеш поинаку, не можеш со некој што гледа фудбал и не знае ништо подалеку од носот и од општината и од маалото да правиш муабет со него и да се објаснуваш за сексуална припадност или родова еднаквост, не постои кај него, тој е од конзервативна фамилија, тоа го гледа, тоа го живее, не знае ништо повеќе, не мисли надвор од таа коцка.“ (С., 22 години, бисексуалец)

„Заробено, мислам јас... многу често сум го имал од кога излегов на телевизија тоа чувство, и ден-денес ми се јавува, затоа што одредени работи не можам да ги правам, во некоја смисла во одредени моменти се чувствувам заробено на тоа што го првам, заробен заради тоа што го правам.“ (К., 49 години, геј)

„Па не така, ама ако покажувам јас што сум, ако се држам или ако се бакнувам, би ми било некаде страв, ради мисла, како овој случај што беше, каде што знам дека се хомофобични, на пример, покрај џамија да идеш, на пример, на Бит-пазар да идеш таму, или во Чаир некои делови каде што знаеш дека постои таков тип на луѓе, ама додека не се покажам јас во права смисла е океј, значи немам проблем, не чувствувам дека некој би ме нападнал, макар и да ме знае некој, ама ако го покажам тоа, ако го искажам...“ (Ш., 29 години, лезбијка)

Исклучително ветувачки се сликите и чувствата што ги споделуваат испитаниците поврзани со нивните искуства на отпор, односно учеството во колективни акции на отпор и протест, особено видливи кај дел од интервјуираните текстилни работнички и ЛГБ, а помалку присутни кај Ромите, а кај коишто јасно се исцртува низ повеќе интервјуа потребата од колективна и политичка

субјективизација и самотрансформација во групна свест-за-себе. Учесството во протестите за испитаниците претставува можност: 1. за надминување на изолирачката индивидуалност и отуѓувањето од понижувачкиот и репетитивен работен циклус; 2. за избиравање за достоинство и потврда на моќта која произлегува од сопојавувањето и дејствувањето со другите; 3. за градење платформа за изразување на гневот кој е резултат на опструираните можности и нереализирани потреби; 4. за конструкција на гордоста и трансформација на статусот на инфериорност и срам; 5. за учество во носењето одлуки за работите што ги засегаат нивните животни потреби и слобода, за разлика од одземените политички права и исклучување од процесите на носење одлуки на различни општествени нивоа кои тие директно ги искусуваат како неправда; 6. за чувствување на колективна радост да се биде дел од нешто поголемо од себе, што е исклучително малку, земајќи ги предвид реалните материјални услови на нивното секојдневие; и 7. можност за консолидација и афирмација на сопствениот идентитет.

Велиме исклучителни затоа што ги земаме предвид и потсетуваме на специфичниот телесен хабитус и афективни ориентации коишто го обележуваат секојдневното искуство на неправда на сите три групи во ова истражување. Поточно, реферираме на искуствата на стигма и срам, но и на анксиозноста од срамот, или антиципираниот срам, како емоции што претставуваат бариера за отворањето на хоризонтите на инволвирање, екстензија и интенционалност на отелотворените субјекти, како и извор на несигурност во социјалните контакти и нивниот ограничен избор. Исто така, ги земаме предвид извештаите за искуства на страв во ситуациите на дискриминација, лишување, експлоатација и микронасилства како емоција која води кон повлекување, бегање или трансфигурација во гнев и агресија, а со тоа и кон прекршување на живеаната телесна интенционалност и практичен ангажман со светот. Но и мноштвото други „негативни“ емоции, како што се тагата, вината, чувството на беспомошност, депресивноста и прикриената и секојдневна релациска и системска траума, како емоции кои во социологијата се познати како почувствувани интензитети и сили што водат кон разбивање на солидарноста, прекин на социјалните врски, изолација и нарушена самоверба (Scheff 1990, Turner 2007).

Разградувачкиот ефект на овие емоционални искуства врз солидарноста и колективната идентификација и субјективизација е посебно видлив во исказите на голем број текстилни работнички, кои укажуваат на зависта и љубомората кај нивните колешки, во ситуации во кои некои од нив се, иронично, наградени со покачување на плата од 500 или 1.000 денари, што се случува исклучително ретко во циклусите на експлоатација и маргинализација. За да ја избегнеме замката за стереотипна феминизација на емоцијата на завист и љубомора, мораме првин да посочиме дека зависта, од социолошка перспектива, индицира многу повеќе субјект којшто

афективно реагира на согледана нееднаквост и неправда отколку субјект обележан со психологизиран и повнатрешнет недостаток, како дефициентен субјект (како култниот Фројдов пример за женската завист за пенисот). Зависта претставува емоционален став во однос на надворешна и социјална релација, односно афект со своја намера и смисла која кажува нешто за надворешниот свет и позицијата на субјектот во него. Оттука, зависта и љубомората за која говорат многу од текстилните работнички ја гледаме како одговор на почувствуваните и перципирани искуства на нееднаква поделба и лишување. Од оваа перспектива, зависта може да носи во себе и специфичен политички потенцијал, или во најмал случај, да биде социодијагностичар на објективните услови на неправда (Ngai 2005). Проблематичниот аспект, а којшто води кон прекин на солидарноста и колективната идентификација, во овој случај е тоа што ваквата емоција, што осцилира и се заменува честопати и со гнев, е насочена кон оние со коишто се споделува структурното искуство на експлоатација, и со тоа се избегнува ризикот од атрибуција на социјалниот и структурниот извор на гневот и зависта, а со тоа и ризикот предмет на оваа емоција да бидат оние коишто ги поседуваат ресурсите и моќта да спроведат негативни санкции врз субјектот на гневот и зависта, односно врз индивидуалните текстилни работнички. На тој начин, и зависта и гневот се залепуваат за погрешна или преместена атрибуција, со што **конфликтот се поместува навнатре во самата група како внатрегруповен и персонализиран конфликт, лепејќи го гневот врз најнепосредните и најблиските контакти во микро- и мезоструктурата (колешките)**, кои не можат лесно да се спротивстават и да пружат отпор на ваквата реакција, наместо тој да биде мобилизиран и организирано насочен против класниот непријател и вистинскиот извор на експлоатацијата и лишувањето. Морализацијата (под превезот на личен избор, кој речиси и не постои кај колешките кон кои се упатува негативната емоција), психологизацијата (препишувањето на внатрешни психолошки црти и карактеристики на колешките) и индивидуализацијата на одговорноста за личното страдање го зазема местото пред системската, структурната и релациона критика. Чувството на ефикасност и моќ во овој случај станува минливо и лажно чувство, додека материјалните нееднаквости остануваат непредизвикани.

Во овој контекст, слични тенденции за растворање на групната солидарност и идентификација забележавме и кај дел од Ромите, особено меѓу оние кои полесно „проаѓаат“ како бели и како етнички Македонци, и кај високообразованите, а коишто како стратегии за справување со стигмата, за избегнување на антиципираниот расизам и срам, и за справување со заканата за идентитетот ја бираат **стратегијата на дизидентификација, односно намалување на идентификацијата со Ромите**, особено со стереотипот за Ромите, без притоа да ги доведат, првично, во прашање политичките истории на самиот стереотип, како и идеолошките мистификации што го прават стереотипот моќно средство за дискриминација и неправ-

да. Кај дел од интервјуираните забележлива беше тенденцијата за дистанцирање од групата, зборувањето во трето лице множина за Ромите, особено за Ромите коишто се жртви на дискриминација и неправда, минимизирање на реалните искуства на дискриминација и секојдневна неправда, како и афирмација на атрибуитите на ре-спектабилност и хегемониските вредносни системи.

Наспроти овие тенденции, учеството во протести и колективни акции за барање на своите права и спротивставување на неправдата, им дава на маргинализираните групи простор за себепрепознавање како дел од стигматизиран и експлоатиран колектив, а со тоа и за самоконструкција како политички субјект, но и платформа за емоционална, информациска и инструментална поддршка, потврда на сопствените гледишта и чувства, афирмација на непризнаениот идентитет, чувство на припадност и чувство за ефикасност, моќ и способност за носење промена. На овој начин, протестот станува и средство и извор на ресубјективизација и можност за трансформација на целокупната политичка организација на искуството и на она што политичкиот филозоф Жак Рансиер го нарекува полицискиот режим (Rancière 2010). Ако полицискиот режим го карактеризира дистрибуцијата на сензибилното и на смислата и значењата, односно како регулација, контрола и дисциплина ги дефинира и дистрибуира местата во социјалната структура, а со тоа и ги одредува капацитетите и начините за битствување, за тоа кој и што некој може да зборува, кој и што некој може да мисли, кој и што може да прави, кој и каде може да се движи, и кој и што може некој да биде (во нашиот случај Ромите, ЛГБ и текстилните работнички), во тој случај политичкото учество во протест за нашите испитаници создава можност за редефинирање на заедничкото и сопственото место и за учество во него и негово споделување. Оние за кои се претпоставува и им се доделува ограничен хоризонт на можности преку кои единственото може и треба да работат во нехумани услови до истоштеност и со страв, и да молчат грижејќи се само за голото преживување во изолацијата на домот – говорат, ја мобилизираат својата ранливост, се здружуваат, политички учествуваат, јасно искажуваат, бараат, се спротивставуваат и заеднички се радуваат. Оние коишто се угнетени и им се одземени средствата за сопствено претставување, сопствен дискурс и продукција на знаења и значења, коишто се предмет на омаловажувачкиот и невозвратен поглед, чиишто тела, кожа, желби и себства се изложени на осуда и срам – колективно застануваат, мислат, го заземаат јавниот простор, ги екстендираат своите тела заедно со другите, се гордеат, се афирмираат и ги превреднуваат ранувачките атрибути на стигмата од внатрешното психичко гето и затвор на сегашноста во можности за поинакво бидување. Преку протестирањето, опресирачката изолација се претвора во светоградечка акција, а судбината и нужноста во политика.

Доверба, сигурност и припаѓање

Генералниот заклучок е дека најголема сигурност, доверба и чувство на припадност се домот, семејствата и пријателите. Односно безбедните социјални релации се релативно **ограничени на микросветовите на интимните врски**. За голем број од испитаниците довербата, сигурноста и припаѓањето постојат единствено во една-две релации. Никој од испитаниците не споменува припадност кон поголема група ниту нација, ниту етничка заедница, религиозна група или која било поширока социјална група, или пак идентификација со граѓанството, националноста и државата. Најголема група на која чувствуваат дека припаѓаат и во која имаат доверба се невладините организации Гласен текстилец, АВАЈА, ЛГБТИ Центарот за поддршка, Коалицијата МАРГИНИ и други граѓански здруженија, кои не може да ги третираме како нешто што е нужно значајно за маргинализираните групи пошироко поради примерокот и ограничувањата на истражувањето во таа смисла.

За сите текстилни работнички интервјуирани за целите на истражувањето, и за најголемиот број интервјуирани Роми, домот и семејствата се просторите и релациите во кои тие можат да најдат место за себе, удобност, топлина, разбирање, сослушување и одмор од надворешните експлоататорски и дискриминаторски секојдневни искуства. Во домот и со семејството нивните активности добиваат значење, а нивниот идентитет потврда. Во домот наидуваат на грижа, дијалог и препознавање на нивните страдање, како и можност да ги распостелат своите тела и да најдат минимум трансцендирачки субјективни активности преку одржувањето на домот, уредувањето, опкружувањето со луѓе и предмети коишто имаат значење, коишто носат историја, изразуваат континуитет, а со тоа и потврда и конституција на минимум стабилно наследство, коешто наоѓа достоинство и можност за регенерација на гордост и отпорот. Немајќи друга заштитна обвивка за себеси, спречени во нивната телесна интенционалност кон надворешниот свет на изложеност и ранливост, во домот тие ги раздиплуваат и отвораат своите души. Телото подложно на разорниот, стигматизирачки расистички поглед во градот, телото ограничено во можностите за социјална екстензија и движење, телото приклезтено и понижено на машината за шиене без време за одмор, телото лишено од хоризонти на иднината како можност за себепроектија и планирање, телото лишено од социјалниот капитал и ресурси за ангажирање и инвестирање во различни социо-политички и културни потпори и протези, во домот и во семејните релации наоѓа можност за себепотврдување преку аранжирањето на простори, зачувувањето и грижата за предмети и спомени, вдомувањето и афективното инвестирање и одржување на релации коишто овозможуваат минимум активности за излегување од телесната затвореност, односно заклученоста во самите себе. Домот станува личен во „видлива и просторна смисла“. Преку домот

и семејните односи, како во најблиските така и во проширените семејства, нивниот идентитет добива можност за материјализација, на тој начин што „она што им припаѓа е уредено во просторот како продолжение на нивните телесни навики и како поддршка за нивните рутини“, и со тоа што „многу од стварите во домот, како и самиот простор, носат наталожени лични значења како содржители на личниот наратив“ (Young 2005: 139). Односно, бидејќи преку домот и семејните безбедни релации телото ги формира своите хабиитуирани мемории, овој простор и овие релации претставуваат средство за материјализација на идентитетот и за поврзување на минатото со сегашноста. Дури, во духот на Бел Хукс, можеме да речеме дека, домот за текстилните работнички, и за голем дел од Ромите, претставува место за отпор кон доминирачките и експлоатирани структури, овозможувајќи простор во којшто може да постојат, да се негуваат и градат похумани и погрижливи врски кои нудат автономија, самопочит и достоинство (hooks 1990).

Меѓутоа, без да имаме намера да ја избришеме светоградската и безбедносна улога на домот и семејните релации за нашите испитаници/чки, мора да забележаме дека постои еднаква опасност и од сентиментализација, а со тоа и деполитизација, коишто произлегуваат од вреднувањето и наоѓањето на домот и семејството како единствено безбедни простори, како социјални така и ментални, емоционални и епистемолошки. Односно, семејството како институција и искусвена реалност е еднакво „и опресивна и заштитничка, во зависност од прашањето, и понекогаш е искусена на овој или на оној начин, а најчесто и на двата“ (Rubin 1977: 15). Имено, земајќи ги предвид сите искуства, како на текстилните работнички така и на Ромите, можеме да кажеме дека **домот претставува**, на извесен начин, **практична идеологема и вредносна ориентација**, вредност и доблест која произлегува од нужноста и ограничувањата на материјалните социо-економски и политички услови, како услови на лишување, ограничување, обезмокување, експлоатација и стигматизација. Како практичен ефект на, и како можност ограничена од социјалните структури, безбедноста на **домот го носи ризикот да стане и изолациона, сегрегираничка и носталгична фантазија за полнотија, мир и сигурност, а со тоа да ја овозможи понатамошната репродукција на класните, родовите и расните поделби** преку кои се организирани социјалните простори и вредноста на добрата и услугите специфични за таквите простори. Дополнително, како што напоменавме во првиот дел, **со домот се врзани и специфични форми на афективна неправда**, видлива преку: дополнително истоштувачкиот ефект на репродуктивниот неплатен труд, врамен во термините на љубов и грижа; експлоатираничкото справување со акумулираниот стрес од работното место и насилството на улица, а со цел да се одржи и без тоа кривката хармонија, мир и ветување за безбедност и сигурност на домот и семејството; продолжено обезмокување во домот, особено за жените Ромки, преку родовата поделба на трудот и моќта во семејството, со тоа што мажите ја

имаат конечната одлука за прашањата што го засегаат семејството; искуствата на сексуално насилство и семејно насилство, коешто го пријавија дел од Ромките испитанички и дел од текстилните работнички во интервјуата; и, конечно, веќе разорената граница помеѓу приватното и јавното со прелевањето на стресот и гневот во семејните релации, односите помеѓу партнерите, родителите и децата, можните идни трауматски релации поврзани со нив, и изгубеното задоволство, сексуалност и либидо, што ги пријавија дел од испитаничките, како резултат на постојаниот стрес, анксиозноста и депресивните расположенија итн. Овие аспекти ги нагласуваме имајќи ги предвид различните социолошки студии меѓу работничките семејства, кои укажуваат дека сиромаштијата, болката, несигурноста, продолженото страдање, отсуството на можности за истражување и испробување на алтернативни животни стилови, изгубената сексуална интимност, истоштувачките и отуѓувачки ефекти на работата, трансгенерациското пренесување на стресот, и траумата и депресијата, се чести слики што го врамуваат искуството на инаку сентиментализираното, работничко семејство (Gordon 2000). Како белешка за претпазливост би ја цитирале Лилијан Рубин, од нејзината култна студија „Светови на болка“, за искуството на децата во работничките семејства: „Колку и да се несовршено артикулирани или разбрани, децата во таквите семејства ја чувствуваат фрустрацијата и беспомошноста на возрасните... За сите деца, животот често се чувствува страшен и неконтролиран. Кога искуството на детето сугерира дека и возрасните од кои тоа мора да зависи за опстанок имаат мала контрола, неговите стравови да остане незаштитено и совладано се толку големи што мора или да го негира и да го потисне своето искуство, или да подлегне на својот ужас“ (Rubin 1997: 26, 28).

Понатаму, во голем број искази преовладува чувство на недоверба, страв од можна повреда, изневерување и со тоа дистанца, што се резултат на горчливи искуства и разочарувања што ги натерале да бидат недоверливи и исклучително внимателни кон остварувањето на близок и отворен однос. Ако ги поврземе овие податоци со сознанијата што ги имаме во однос на ранливоста во социјалните релации, може да заклучиме дека покрај ранливоста во социјален контекст, маргинализираните имаат релативно ограничени социјални врски што го овозможуваат основното чувство на доверба, сигурност и припаѓање. Во однос на здравјето и капацитетите за справување со искуствата на маргинализација, заклучокот е дека отсуството на здрава мрежа на социјална поддршка е дополнителен ризичен фактор што придонесува кон лошо ментално здравје. Ограничените и слабите социјални релации, или слабата мрежа на социјална поддршка значи зголемено чувство на осаменост, изолација и немоќ. Осаменоста и немоќта се афективната основа за анксиозните и депресивните искуства, како и за дисфункционалноста што произ-

легува од нив. Овие комплексни чувства се закана за покренување на здравите капацитети на личноста. Имено, личноста може да има одлични капацитети за справување со стресни ситуации, но доколку отсуствува систем на социјална поддршка, тие капацитети не се доволни, а со текот на времето ослабуваат. Покрај заканите на индивидуално ниво, сликата за општество со изолирани, отуѓени и немоќни луѓе отвора бројни други социјални ризици.

„Значи, прво дома се осеќам сигурна со семејството, во децата имам поверење, во мажот, и во роднините на мажот ми што мислам дека во секое време, сега да свонам ноќе во 2 часот да речам ‘Доаѓајте’, ако не се од тука, значи за саат време ќе дојдат, од Гевгелија до тука, колку што може најбрзо да се стаса, ако се стасува за саат тие ќе стигнат за 45 минути сигурно.“ (В., 51 години, текстилна работничка)

„Па со мајка ми сум блиска, и со татко ми, ама во принцип со мајка ми можам повеќе да се отворам, а и татко ми, не му преќутувам, си имам блискост и со двајцата.

...Имам пријателка една на којашто можам сè да ѝ кажам.“ (М., 30 години, текстилна работничка)

„Само дома сум сигурна, на друго место не.“ (П., 61 година, текстилна работничка)

„Ј.: Дефинитивно на родителите најмногу им верувам, на блиските пријатели, не да речам дека на некои роднини многу им верувам, но сепак имам добри пријатели, семејството, тие се најпрви.

Џенгис: Во кои групи мислиш дека припаѓаш или се чувствуваш така слободно, да си кажеш и мака, да споделиш и некој проблем?

Ј.: Тоа најчесто се случува со пријателите бидејќи со нив можеш да разговараш за сè, сепак со семејството понекогаш зависи за каков проблем станува збор, секогаш не си слободен да им објасниш сè и да им кажеш, но со пријателите дефинитивно.“ (Ј., 36 години, Ромка)

„Па искрено, немам некои посебни луѓе на кои најмногу им верувам, освен на родителите и на бог.“ (Т., 22 години, Ром)

„Да, имам, да, но меѓутоа дека сум нешто... ја сум, како да кажам, не сакам многу блискост со некого, едноставно сакам нели да се дружам и се дружиме и сè, ама сепак да се има некоја дистанца. Премногу да се впштам или да се доверувам некому, не.“ (Ж., 42 години, текстилна работничка)

„Па, Кики сега како да ти го објаснам ова, малце потешко прашање е. Јас лично немам многу доверба и во пријатели и во кругови на пријатели и во кругови на роднини, затоа што на некој начин сега кога ќе седнеш, една дискусија кога ќе започнеш се дискутира едно, а ако ти се отстраниш, дискусијата е сосема друга, на некој начин како... како да те деградираат.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

„Обично за тие што сум мислела дека ми се многу добри пријатели, на крај ножот ми го збрцале во грбот, а сега засега со Рушка се дружам, не знам што ќе биде и како ќе биде понатаму, ама сега засега имам многу голема доверба во неа, и мислам дека тоа што сум го кажала во доверба, дали било лошо, дали било добро, мислам дека останало тука.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

„Јас имам женска група за трчање, сите се тие... не сме многу, 13 женски сме моментално и не се ни шириме многу, така спонтано сме се здружиле, различни генераци сме, различни професии сме. Значи, се дружиме и онака во стилот си организираме ноќни седенки, ама никогаш не разговараме за работа и проблемите што нè мачат за работа, во суштина сите некои проблеми ги мачат, ама се трудиме таа наша дружба да биде позитивна, да си зборуваме за спорт, за некој следен настан, за некоја следна трка, некое планинарење каде да одиме да се чувствуваме убаво и да излеземе од тој кругот на секојдневието и проблемите.“ (Б., 33 години, текстилна работничка)

„М.: На пример, тука сум меѓу свои, така се чувствувам јас. Во канцеларијата на Гласен текстилец.

Кристина: Прифатена си и...

М.: Да, да, да, и можам да си кажам што сакам, ме разбираат, се трудат да ми помогнат колку што можат“ (М., 51 година, текстилна работничка)

„В.: Мене ми е најубаво како сега што сме седнале и разговараме, кога се дружам со многу луѓе, значи сакам да комуницирам со многу луѓе, да се смеам, да разговараме и озбилни теми и секакви, се чувствувам најбезбедно и најсигурно.

Кристина: Меѓу текстилните работнички?

В.: Во Гласен текстилец.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

За геј-мажите, бисексуалците и лезбијките во кругот на доверба и група во која се чувствуваат слободни и дека припаѓаат најчесто се пријателите и партнерите кои исто така се и самите мар-

гинализирани сексуални малцинства, или пак поширока мрежа на пријатели, и социјални и супкултурни простори. **Социјалните простори и интимни релации во кои се вклучени ЛГБ претставуваат простори на слобода и удобно изразување**, каде што не треба да се осмислуваат информациите поврзани со сексуалноста, интимноста и родовото изразување, ниту да се преговара и да се решаваат тензии. Повеќето од нив ги доживуваат овие пријателства како извори на интимност, учење, споделување и емоционално откривање, дискусија без предрасуди за теми поврзани со сексуалноста и сексуалните задоволства, и некои од највредните работи во нивните животи. Некои од интервјуата ги посочуваат нивните геј- и лезбијски пријатели/ки како нивно семејство, како „микросемејство“ или „избрано семејство“, што е потврдено и во многу различни истражувања за геј-пријателствата и претходно (Nardi 1999). Во рамките на овие пријателства и социјални светови интервјуираните наоѓаат удобност и грижа за искуствата на ранети идентитети, како и потврда и признавање, што претставува дополнителен поттик за себевалоризација и избегнување на затвореноста во „психичкото гето“ поттикнувата од хомофобичниот свет на стигма, навреда и афективна неправда. Ако искуствата на навреда, стигма, срам, дискриминација, микро-насилства, емоционално истоштување од постојаното менаџирање на информации и сегрегација на публика, создаваат специфичен хабитус и инхибирана интенционалност за сексуалните малцинства во ова истражување, односно производство на ранет, инфериорен, несигурен и засрамен субјективитет, тогаш **геј-пријателствата, социјалните микросветови и супкултурните кругови и практики создаваат социјален и ментален простор за ресубјективизација и трансформација на потчинетиот хабитус**. Ваквата ресубјективизација вклучува критичко и дистанцирано реперформирање на геј, бисексуалниот и лезбискиот субјективитет, на тој начин што дискредитираните и стигматизирани карактеристики, телесни однесувања, чувства и интимности се обојуваат со нежни и валоризирани нијанси, додека хегемониските и хетеронормативни кодови, телесни дисциплини и јазични жанрови се изложуваат на потсмев и иронија, а со тоа и се обезмокуваат и им се намалува капацитетот да повредуваат. Дополнително, оние испитаници коишто имаат подолга траекторија на ЛГБ социјализација покажуваат, во извесен степен, и **пркосно одбивање или отфрлање на хетеросексуалните ритуали и социјални простори, на хомосоцијалните кругови како места на перформирање на нормативната и токсична машкост, и на семејните „маси“, линии и афективни ориентации** (Ahmed 2006) коишто ги зацртуваат објектите и животните форми на легитимна среќа и иднина, прекинувајќи го, на тој начин, императивот за социјално учество, насмевка и афективно заедништво и споделување по секоја цена, особено по цена на трпење на афективна неправда, а за која зборувавме во првиот дел од истражувањето.

Од друга страна, кривката и недоволноста на овие релации да го издржат товарот на социјалните притисоци и предизвиците

на современото живеење е истовремено закана и за нив, како што е закана и симптом за пошироката заедница. Бремето на овие крвни релации е целосно натежнато под товарот на траумата, како системската така и релациската траума. Затоа, и покрај силната поврзаност, страдањата и нарушувањата во менталното здравје се толку присутни и комплексни кај сексуалните малцинства.

„Тука спаѓаат најблиските пријатели, да речеме, добар пример е и самото центарче нели, особено кога ја запознав Вики кога работеше тука, и таа многу помогна да влезам во таква заедница каде што ќе се осеќам опуштено, и после тоа некако низ тој влез и други врати ми се отворија, други друштва и такви контексти некои, каде што многу слободно се осеќа човек, да речеме и парадата беше таков еден момент, фино еднаш во годината каде што стварно си многу опуштен“ (ГА, 28 години, лезбијка)

„Друштвото, партнерката секако, и дел од моето семејство, не знам, имам први братучед и братучетка и сестра ми, со нив се осеќам најсигурно и безбедно...

Тоа што ми фали од другата страна, конечно имам емотивна размена, јас никогаш не сум била материјално лишена од ништо, ама сум била емотивно лишена од многу работи. Мислам дека тој момент е клучниот за мене што ме врзува за тие луѓе, таа емотивна размена каде што можеш да споделиш и како се чувствуваш, и сето тоа, друго...

Љубомир: Како стана дел од тие кругови?

Кобна: Па нешто од работа, а нешто од град, не знам како да кажам, така ги имам запознаено, имаме кликнато за многу работи во однос на ставови, политички, идеолошки, на тој принцип се имаме поврзано, и после тоа практично се појавува и таа емотивната размена, и некако веќе се чувствуваш... знаеш дека можеш да се потпреш, дека не си сам, дека има некој тука за тебе, и тоа така си го викам микросемејство, семејство коешто е за мене семејство во права смисла на зборот.“ (Кобна, 35 години, лезбијка)

„Партнерот на прво место, второ, имам една другарка којашто е стрејт и не сум осетил било каква дискриминација од неа и со неа се чувствувам најудобно.“ (А, 35 години, геј)

„Тие луѓе се моето друштво, каде што сум сосема искрен, и скроз се осеќам безбедно и прифатено.“ (Д., 25 години, геј)

„Дефинитивно имам неверојатен круг на колеги коишто не ги сметам само како колеги туку и како пријатели, луѓе пред сè, каде што едноставно се осеќам добро, поддржано, разбрано пред сè, може да ме разбере некој, што и да чувствувам, какво и да е чув-

ството, и да е смеа, и да е мајтап, и да е навреда, и да е не знам што... Значи онака, имаш некогаш и конфронтации, меѓутоа тоа се конфронтации коишто те растат, не се конфронтации како 'Еј ќе ти се налутам'. Прекрасна атмосфера, и дури онака, едноставно сум пресреќна заради тој факт дека мене универзумот ме наместил тука каде што сум, има некоја причина. И дека нели, ете, во наводници сум заслужила на некој начин да сум во најдобар круг, сметам дека сум во еден од најдобрите можни кругови на луѓе, некој којшто би посакал да го има како поддршка, како знаење, како разбирање, и така... Имам многу драги пријатели, можеби не се дружам на секојдневна база, и со различна сексуална ориентација и секакви типови на луѓе коишто... Дури и кога најмалку сум очекувала онака кога ќе ставам некоја слика на Инстаграм ќе ми пишат некој убав збор, онака се немаме видено три години, меѓутоа тие некои врски остануваат и мене тоа ми значи доживотно." (Е., 38 години, лезбијка)

„Внук ми, мојот внук, внук од сестра што е 30 години, ми е многу близок, знае за мене дека сум геј, многу сме блиски и исто со неговата жена, така ептен ми се... Имам многу доверба во нив, како да кажам... The worst if it happens I'll call them, ама исто и пријатели имам, значи, не само... Овие некако ми се од крвно сродство да речеме, ама исто имам еден круг на пријатели 5-6 души што знам дека во секое време сме еден за друг, малце ми е жал што не се блиску, но... не живееме во ист град, ама да.“ (А., 37 години, геј)

„Се чувствувам најбезбедно со пријателите, што практично ги сметам за избрано семејство, знам дека што и да им кажам нема да бидат изненадени, нема бурно да изреагираат, дека ќе ме поддржат во одлуките во сè што правам во животот. Многу си ги сакам родителите и знам дека ме поддржуваат, ама не можам да бидам секогаш отворена и своја со нив затоа што знам дека ги повредуваат некои аспекти од мене, како сексуалната ориентација, и затоа со задршка комуницирам со нив. Затоа што секогаш кога сум пробала да бидам апсолутно отворена, сум гледала како тие не примале со истиот интензитет со којшто јас сум сакала да ги примат информациите од типот на... ќе ме чујат и ќе ми речат 'Ахам, океј', меѓутоа нема дополнителни прашања, не се интересираат и верувам дека тоа е поради тоа што на некое ниво ги повредува тоа што имаат дете во Македонија што е различно.“ (2233, 33 години, бисексуалка)

Ново ниво на дијагностицирање на социјалните релации во истражувањето се воведува преку истражувањето на системите на поддршка во остварувањето на правата. Во системот на поддршка спаѓаат самоподдршките и социјалните системи како што се семејствата, блиските и поширокиот круг на пријателства, институциите, професионалците, невладините организации и судовите како бастиони за одбрана на човековите права. Податоците покажуваат

најмала доверба во судовите, институциите и професионалците. Односно најслаба поддршка во остварувањето на своите права маргинализираните имаат во државниот систем. Повторно се потврдува заклучокот дека речиси на ниту едно ниво на социјално функционирање и социјални релации, освен интимните, маргинализираните немаат потпора во остварувањето на своите права.

Текстилните работнички можат да се потпрат на себе, семејството и невладините организации, а потоа на блиските пријатели и пошироката мрежа на контакти. Најмалку доверба имаат во професионалците, институциите и судовите.

За сексуалните малцинства најголема поддршка се блиските пријатели и невладините организации, потоа самоподдршките и поддршката од пошироката мрежа на социјални контакти и професионалците. Најмалку доверба имаат во судовите.

За Ромите најголема поддршка се невладините организации, блиските контакти и професионалците, додека многу мала доверба имаат во себе и во пошироката мрежа на социјални контакти, а најмалку им веруваат на институциите и судовите.

Овие податоци дополнително го дефинираат симптомот дека најголемиот проблем, недостаток и закана за маргинализираните групи претставува токму немањето систем, но и општествена клима и односи кои произлегуваат од споделените вредности и негувањето и грижата за заедничкото. Единствен простор, капацитет и потпора за маргинализираните се личните капацитети и интимните релации. Ако се земе предвид големината на товарот и тежината на предизвикот за справување со сите искуства и потенцијални закани што произлегуваат од утврдената дискриминација, експлоатација, угнетување и насилство и нарушеното здравје, се поставува прашањето колку овие микросветови можат да издржат во поднесување и балансирање на притисоците. Впрочем, во искуствата што ги споделуваат луѓето се покажува, исто така, прелевањето и ранливоста и на овие врски. Прелевањето на страдањето и умножувањето на болката и внатре во тие релации е веќе евидентно.

Перспективи – вредности и визија

Како суштински дел од мапирањето на социјалните капацитети за општествена трансформација ги анализираме субјективните позиции кои се однесуваат на вредностите и визијата за иднината.

Споделените вредности ги сметаме како врзивен дел од општественото ткиво, особено за демократските капацитети што се основа за градење на поинклузивно општество во кое маргините се постојано преиспитувани, флексибилни и се поместуваат за да бидат вклучени сите граѓани. Освен тоа, визијата што ја имаат

испитаниците дава увид во просторот за политичка имагинација и перспективи за маргинализираните. Во анализата ги следиме вредностите во спрега со досега анализираните искуства и социјален контекст, и во однос на идеолошката позиционираност. Субјективните визии во анализата се следат паралелно заради комплетирање на перспективите за општествена промена.

Податоците покажуваат дека вредностите и визиите за иднината на маргинализираните се поврзани со искуствата анализирани во однос на социјалните ранливости и (п)отпори во социјален контекст. **Семејството, односно семејните вредности, се доминантни кај текстилните работнички.** На тоа се надоврзуваат **здравјето и успехот како вредности кои се поврзуваат со личната среќа и добросостојба.** Либералните вредности како **слобода, еднаквост и успех се доминантни за геј-мажите, бисексуалците и лезбијките.** За младите Роми, исто така, најизразени се индивидуалните либерални вредности на успех и просперитет, додека за повозрасните се семејните вредности.

„Која мисла ме води во животот, сега ќе ти кажам која мисла ме води... Ме водат децата, да бидат среќни, да не страдаат како мајка им и како татко им, да си се снајдат во животот, ете мојата ќерка големата отиде на печалба за Хрватска, мило ми е... неки ме слушна малцку што ти кажав нели во Берово, мило ми е да се снајде детето, да успее нешто во животот, па ако може и на родителите да им помогне, едноставно да ги извлече од оваа проклетија тука...

...За другите кажав... мислам општо кажано значи на сите да ни е убаво во животот, ние сме научени на скромни работи, значи може и со малце да преживееме, ама па зошто, на пример, газдите да се луксузираат по јахти, по вили, по хотели, по такви работи, а ти да не можеш да си дозволиш еден семеен одмор? Ме боли душата за одмор...” (К., 40 години, текстилна работничка)

„Посакувам само подобар живот, малку поголеми плати за да може да егзистираме нормално, не луксуз него нормално да егзистирам.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

„Дека сите сме еднакви и дека треба да бидеме еднакви, ова е во широк контекст, не само за ЛГБТИ заедницата него и во економска смисла и во родова смисла, сепак сум жена, мислам дека еднаквоста... можеби не е можно инстантна еднаквост да се воспостави во било кој систем, меѓутоа можеме да се стремиме нели да ја обезбедуваме сè повеќе и повеќе каде што можеме, а каде што немаме да го заземеме и да пробаме да го правиме тоа, да постигнеме колку што е можно поголема еднаквост. Ако замислиме дека порано женските права и прашања беа проблематични и дека секогаш ЛГБТИ прашањата беа споредни прашања,

и многу женски организации не поддржуваа лезбијки затоа што тоа во нивното толкување не се жени, мислам дека мојата мисла е тоа дека сите сме еднакви и дека може да има свет со повеќе еднаквости, не сме еднакви во смисла информирани еднакви, ама дека може да се стремиме кон еднаквост во однос на права и прилики.“ (Кобна, 35 години, лезбијка)

„Мојата единствена мисла е дека треба да си ги следам целите коишто ги имам зацртано во животот и да не се откажувам.“ (Ј., 36 години, Ромка)

„Посакувам да бидеме гледани сите како едно, Македонци, Албанци и Роми, посакувам Ромите малце да се променат, да одат кон подобро, родителите да ги научат децата како треба да се однесуваат на училиште, во градинка, на улица. Посакувам најпрво тие малце да се сменат, да бидат малце подобри, поактивни во заедницата, во општеството.“ (Н., 23 години, Ромка)

Впрочем, вредносната рамка е на некој начин определена од веќе анализираните искуства. Затоа за текстилните работнички, чија најзначајна потпора и засолниште е семејството, најзначајни се традиционалните семејни вредности. Поради искуствата на неприфаќање и нееднаквост, сексуалните малцинства највисоко ги вреднуваат слободата и еднаквоста. Поради класните нееднаквости и економската условеност во капиталистичкиот економски систем, личниот успех е ултиматум за среќа и добросостојба.

Копнежот за подобар живот е врамен од скромноста и тесните обрачи на уморот, болката, фрустрацијата и социјалното лишување, нееднаквоста и неправдата. Па така, дел од **текстилните работнички посакуваат во иднина да се одморат, да бидат живи и здрави, ако не тие, нивните деца да имаат подобар живот. Подобар живот за помладите значи да се иселат од државата** („проклетитјата“). А некои од **Ромите сонуваат за „ромски базен“ и подобра хигиена**. Личните хоризонти се обременети и со потребата за вреднување и уважување која е присутна кај сите маргинализирани, заедно со копнежот. **Единствено пошироки хоризонти се насираат во копнежот за еднаквост, слобода и прифаќање.**

„Во иднина, не само за мене туку за сите Роми, подобро е да се изгради еден ромски базен, за да има каде да се собираат младите и да имаме на пример... уред ромски и исто така да има клуб ромски каде што треба да се онадува...“ (А., 37 години, Ром)

„Јас се надевам да се направи еден вид Текстилијада, тоа го кажувам затоа што и тоа како текстилните работнички заслужуваат да одат на еден одмор, да можат тоа да го средат самите газди и да можат да ги пуштат работниците барем да плаќаат на рати за да отидат на одмор, да се бира најдобар работник во фирмите, да се има некакви натпревари, дали тоа Текстилијада, но да биде направено во принцип на...“ (Ј., 36 години, текстилна работничка)

„Се надевам на поеднаков свет, свет во којшто луѓето ќе живеат покомотно, нема да се амбицираат да постигнат некое одредено, пропишано ниво на среќа туку напротив, на задоволства во животот, знаеш многу луѓе се фокусирани на... таков ни е наративот, тоа е капиталистички наратив во смисла, ама не можеме да го избегнеме и постои така како што постои и мислам дека кога луѓето малце повеќе ќе се потпрат на задоволствата, на она што ги прави задоволни во животот, не среќни туку задоволни, мислам дека би живееле во малце поубав свет.“ (Кобна, 35 години, лезбијка)

„Се надевам на колективно освестување, колективна еднаквост и прифаќање на различностите, затоа што мислам дека иако сме различни, тешко е да прифатиме други различности што не ги разбираме толку многу, другата група не ја разбира мојата а мојата не ја разбира другата, треба да најдеме начин да се разбираме и да бидеме заедно.“ (Д., 25 години, геј)

„Посакувам општеството во коешто живееме да биде многу различно, да имаме права, да се вработуваме секаде, право на образование, здравство, и сè друго, хигиена најмногу затоа што кај нас во населеното место постојат еден куп неправилности, хигиена, ова-она... сето тоа го бараме од институциите и не ни овозможуваат ни дел од сето тоа, како прво и прво кај мене на улица нема вода за пиење, одиме кај комшиите викаме 'комши, затвори чешмата да влезам да се истуширам', нормално, ние сме луѓе, 21 век, движиме со секаков народ, треба да бидеме чисти, педантни, хигиената да ја одржуваме најмногу пред сè...“ (Д., 24 години, Ром)

„Мисла... секогаш да гледаш напред. И никогаш да не мислиш дека ќе загубиш, и ако загубиш пак да си мислиш дека... Значи, во загубата да најдеш нешто што е позитивно.“ (Ш., 29 години, лезбијка)

Но и во нив нема јасен оптимизам, туку повеќе се доживуваат како недостижна утопија. Во исказите за иднината и вредностите провејува и „позитивноста“, како обид да се погледне во поинаков можен исход. Иако изгледа како самозалажување, заблуда, излитената флоскула, „мисли позитивно“ најчесто има или функција на

дефлексија, односно отклонување на погледот од проблемите или миговно десензитизирачко дејство. Присутни се и етичките позиции на т.н. „златно правило“ кое ги одразува генерализираните здраво-разумски социјални принципи на почитување и еднаков третман. **Дел од жените од трите маргинализирани групи копнеат по личен успех.** Овој стремеж го отсликува отпорот што тие го имаат кон ограничувањата и очекувањата што се поставени за нив.

„Мислата... не го правам тоа што не сакам мене да ми го прават. Прво, а друго помагам таму каде што можам да помогнам, ако можам, а ако не можам кажувам и си заминувам, значи не правам штета повеќе.“ (Н., 43 години, текстилна работничка)

„Мислата дека ќе успеам еден ден, дека и јас ќе застанам на мои нозе и дека ќе бидам поуспешна.“ (В., 55 години, текстилна работничка)

„Па види, сите ние живееме со некоја цел дека ќе ја постигнеме некогаш, понекогаш паѓам знаеш така психички, не заборавам туку мислам дека нема надеж веќе, ама мора да има она малото, да те води нешто во животот. Не знам, секогаш мислам дека ќе бидам јас една успешна жена покрај сè.“ (С., 25 години, Ромка)

„Ја да успеам малце повеќе, да се гледам поуспешна сакам, да бидам нешто повисоко, не мора да бидам шефица, нешто сама да си бидам јас затоа што имам курс за фризерка и ништо чудно да тргнам некаде да се доусовршам за да си имам лично нешто мое, сакам да успеам.“ (М., 30 години, текстилна работничка)

„Најмногу посакувам да сум вработена и да придонесувам во домот.“ (Е., 21 година, Ромка)

Тоа што отсуствува во личните позиции и перспективи не е толку колективната можност и потенцијал, туку појасна политичката артикулација и имагинација. Доколку визијата и вредностите, како и релациите и потпорите, останат единствено замислени и проектирани во тесните рамки на интимните релации и нејасните универзални хоризонти, тие и понатаму ќе бидат повеќе симптом отколку диференциран социјален капитал што може да придонесе кон социјална промена за маргинализираните.

Заклучоци и резиме на наодите

Заклучоците од анализата ги содржат главните сознанија добиени од истражувањето за дискриминацијата, неправдата и нееднаквоста и психо-физичкото здравје на етничките, сексуалните и социјални малцинства, како и нивната позиција и релациите во социјалниот живот и со институциите.

Социјалната неправда, односно нееднаквоста која се одразува врз нееднаквата распределба на ресурси и добра во најширока смисла, ги засега трите маргинализирани групи вклучени во истражувањето. На различни нивоа и начини, Ромите, текстилните работнички и сексуалните малцинства се неправедно лишени од основните социјални услови за достоинствен живот, а со тоа и од можности за остварување на своите основни права.

Лишувањето од основните материјални и социјални услови за раст и развој, како и можностите за еднаква комуникација и учество во општествената комуникација и размена, како посебен вид на дистрибутивна неправда, е една од најчестите форми на искусена нееднаквост која е присутна кај сите маргинализирани групи.

Податоците од истражувањето покажуваат дека **кај текстилните работнички и Ромите лишувањето се однесува на:** 1) лишување од потребните и минимални примања за вложениот труд, односно финансиски средства, кое е причина за 2) лишувања од базичните инфраструктури и потпори за минимално достоинствен живот неопходни за репродукција на биолошкиот живот, како неможности да се платат сметките за одржување на домаќинството, односно струја, греење, вода, облека, здрава храна, лекови и додатоци во исхраната, годишен одмор и изложување на сонце итн. Или, пак, доколку се во можност да ги покријат овие трошоци, се соочуваат со 3) лишување од основните средства за социјална репродукција, како обезбедување образование на сопствените деца, интернет, социјализација со пријатели и роднина, учество во семејни и социјални ритуали, како родендени, свадба, прослави, посета на културни

настани, набавка на литература и книги за развој на сопствената имагинација и знаење, итн.; 4) лишување од општествено достапното време за сметка на општествено нужното време како време за стекнување на плата, капитал и стоки, односно времето за слободни активности, одмор, планирање на сопствената иднина, преиспитување на сопствените аспирации и живот, како време нужно за духовна слобода (Хеглунд 2021) и следствено, 5) лишување од време и ресурси за грижа за самите себе, а коешто целосно е посветено на продуктивниот и репродуктивниот труд, и грижата за можностите на своите деца и нивната иднина.

Дополнително, речиси сите текстилни работнички потврдија дека **лишеноста од слободно и општествено достапно време е причина и за лишеност од можностите за естетски и културен развој.** Приказните што ги раскажуваат овие жени сведочат за тоа дека како работнички, тие „не се ништо повеќе, низ најголем дел од нивниот живот, освен работна сила, на тој начин што целото нивно расположливо време е по природа и закон работно време, посветено на самооплодување на капиталот“. Од друга страна, покрај постојаното вложување на трудот, тие живеат на маргините на сиромаштијата.

Кај Ромите, исто така, искуството на неправедна дистрибуција дополнително се однесува на лишување од основните средства за социјална репродукција, социјални обноси и културен и симболички капитал, како обезбедување на образование на сопствените деца, набавка на учебници, интернет, социјализација со пријатели и роднина, јадење во ресторани, посета на културни настани, набавка на литература и книги за развој на сопствената имагинација и знаење, итн.; и лишување од достоинствено домување, одржлива урбана инфраструктура и санитизација итн.

Кај лезбијките, геј-мажите и бисексуалците социјалната нееднаквост и нееднаквата економска дистрибуција претставува интерсекциски фактор. Односно сексуалните малцинства со понизок социјален статус или, пак, кои се веќе жртви на економска доминација, се соочуваат и со искуства на експлоатација и со искуства на лишување од основните материјални добра и инфраструктури за достоинствен живот. Истовремено се и жртви на симболичка и културна опресија, со тоа што се подложни на понижување, исмевање и исклучување како резултат на нивниот социјален статус.

Експлоатацијата на трудот, исто така, претставува споделено искуство за сите маргинализирани групи. Највидливо и доминантно изразена е експлоатацијата на трудот кај текстилните работнички. Нивните искуства зборуваат за постојани практики на експлоатација и злоупотреба, прекршување на работничките права, работа во нехумани услови, повреда на достоинството и самопочитта, значително обезмокување и секојдневно подложување на навреди, понижувања, вознемирувања и неуважување (*invalidation*) на нивните страдања, потреби и емоции. Експлоатацијата што ја

проживуваат секојдневно вклучува серија прекршувања на нивните права како што се: неисплата на плата или неоправдано намалување на платата, принудно спогодбено раскинување на договори-те за вработување, исплаќање на плати под минимално законски пропишаната или враќање на рака на дел од исплатените плати, исплата на плати на рака, нерегулирани работни односи, односно работа на црно, неисплатени додатоци на плата за работа на празник, неработен ден или ден за неделен одмор, прекувремена работа и нечовечко зголемување на работата под барањата за нормиран учинок, неисплатени придонеси на плата итн.

Освен тоа, **за текстилните работнички е карактеристично дека експлоатацијата не завршува во фабриките, туку продолжува во домовите преку неплатениот репродуктивен или домашен труд**, што претставува не само експлоатација туку и уште една форма на дистрибутивна неправда, односно економска маргинализација (оптовареноста со нископлатена, односно неплатена работа) којашто е условена и се испресекува со културната доминација, а преку која се воспоставува родовата поделба и нееднаква валоризација на трудот.

Покрај неправедната дистрибуција и експлоатацијата на трудот, доминантна форма на суштинска неправда е обезмоќеноста. Обезмоќеноста е форма на опресија со којашто се изразуваат условите на пасивно трпење на практикувањето, односно злоупотребата на моќ, и е присутна кај сите маргинализирани групи.

За сите маргинализирани групи, исто така, обезмоќувањето се пројавува и преку ограничувањата на можноста да практикуваат моќ и/или да учествуваат во процесите на носење одлуки на работното место и во пошироките општествени институции и дискурсите на јавната сфера. Текстилните работнички немаат никаква можност да учествуваат во носењето одлуки во однос на работата што ја работат, туку се изложени на злоупотреба на моќта во хиерархиските синџири на команда преку навреди, непочитување, мобинг и вознемирувања како резултат на нискиот статус во постојната поделба на трудот. Дополнително, кај текстилните работнички ваквите искуства на обезмоќеност се резултат на уште една интерсекција со структурната мизогинија, видлива преку значителниот број на културно-родово кодираните форми и искази на навреда што ги трпат секојдневно.

Вознемирувањето е „несакано постапување кон лице или група лица врз дискриминаторски основи што има за цел или последица, повреда на достоинството или создавање на заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практики“ (Закон за СЗД, член 10), при што социјалниот статус, позицијата во поделбата на трудот и родот, во овој случај, се исто така присутни во искуствата на текстилните работнички. Речиси сите, односно деветнаесет од дваесет интервјуирани текстилни ра-

ботнички биле по повеќе пати жртви на вознемирување, односно деградирачки, понижувачки и навредувачки третман на своето работно место, а кај голем дел ова искуство е речиси секојдневно. Само една од интервјуираните текстилни работнички посведочи за отсуство на директно искуство, иако самата била многупати сведок на ваков третман кон нејзините колешки.

Најзастапена форма на опресија кај Ромите се искуствата на расизам и системската дискриминација. Во оваа анализа искуствата на расизам и системска дискриминација кај Ромите се анализираат преку културната и симболичка неправда и различните форми на насилство, како што се вербалното, психолошкото и физичкото насилство, и психолошката опресија. Имено, значителен дел Роми и Ромки сведочат за структурно-социјален и обичен, или секојдневен расизам и расна дискриминација во форми на: забранет влез и истерување од кафулиња, трговски објекти, јавни објекти за спорт и рекреација; дискриминација на пазарот на трудот и при аплицирање за работа, потоа нееднаков третман и наметнување на потешки обврски во споредба со другите вработени од страна на работодавците; недавање на потребните услуги од страна на Центарот за социјални работи, или пак одложување и одолговлекување на потребната услуга, како во Пензискиот фонд; расното профилирање и малтретирање од страна на полициски службеници и сообраќајци; зајадливи, навредливи и исмевачки коментари од страна на јавни службеници во различни институции на системот; дискриминачки содржини во учебниците за основно и средно образование; навредливи и расистички коментари во јавниот простор или на работното место од страна на колеги итн.

Уште една интерсекциска форма на дискриминација се појавува во искуства на дискриминација врз основа на род, искушена во семејните односи, конкретно во форма на семејно и родово насилство. Искуствата на опресија кај жените Ромки се квалитативно различни од искуствата на белите жени и мажите Роми, исто така и преку видливо отсуство на моќ во носењето на одлуки во домаќинството и домот, и во поделбата на трудот во семејството. Неколку испитанички Ромки посочија и повеќекратни искуства на сексуално вознемирување на работно место и во јавниот простор, што укажува на искуства од потежок вид дискриминација, односно на повеќекратна и интерсекциска дискриминација.

Расизмот и расистичката дискриминација е видлива и во големиот број искуства на микроагресии или микронасилства, кои укажуваат на симболичка опресија, преку амбивалентни пораки, неексплицитни јазични и говорни дејствија, промени во тонот на гласот, телесните однесувања и избегнувачки движења, аверзивни гестови и реакции под радарот на свесното, интенционално дискриминаторско однесување. Ваквите искуства на Ромите се споделени, иако со разлики и поинаква динамика, и од лезбијките, бисексуалците и геј-мажите во ова истражување.

Како и кај Ромите, **културната и симболичка доминација и насилството, како физичкото така и вербалното и психолошкото, се клучни форми на опресија што ги гледаме во искуствата на лезбијките, геј-мажите и бисексуалците (ЛГБ)**. Стереотипизацијата и стигмата со коишто се обележани ЛГБ животите претставуваат, и во овој случај, посебни форми на психолошка опресија и отуѓување, а со кои деградирачките, дехуманизирачки и извртени слики за ЛГБ луѓето се одразуваат низ целокупниот приватен и јавен живот на патријархалната и хетеронормативна култура. Различните форми на насилство, најчесто отелотворени во вербалното насилство и агресија, претставуваат недвосмислена форма на дискриминација и вознемирување со кои се врши „повреда на достоинството“, се создава „заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практика“, и се „поттикнува и охрабрува“ извршувањето на „дискриминација врз дискриминаторска основа“ што има за резултат спречување, ограничување, и непризнавање на правата, еднаквоста и достоинството на ЛГБ луѓето (ЗСЗД, чл. 5, 6, 10). Дел од испитаниците, поради неповинувањето на родовите норми, ненормативното родово изразување и јавното изразување на сопствената сексуална ориентација, искусиле директно физичко насилство, односно дела од омраза врз основа на сексуалната ориентација или родовото изразување. Дел од физичкото насилство на коешто биле изложени е во домот, особено во ситуации во коишто ја откриваат својата сексуална ориентација, а дел во јавните простори, и во институциите, најчесто во училиштата. Во некои случаи физичкото насилство се појавува како реакција на јавно изразената интимност помеѓу партнер/ки, или пак во групен контекст, на настани за промоција на правата на ЛГБТИ заедницата или настани за социјализација на ЛГБТИ луѓето.

Формите на симболичка, епистемолошка, психолошка и културна опресија што ја проживуваат сексуалните малцинства не може целосно да се разберат, нити пак да се опфатат доколку се вратат исклучиво во легалистичка рамка. Навредата, на пример, во различните микро-, мезо- и макросоцијални контексти во кои се појавува, претставува само екстремна и експлицитна точка во целиот спектар и континуум на лингвистички, културни, отелотворени и хабиитуирани, и симболички форми на опресија, а коишто вклучуваат мноштво гестови, форми на озборување, навредливи погледи, амбивалентни промени во интонацијата на гласот, вицееви и шеги, зајадливи прашања и коментари, премолчувања и тишини, игнорирања и одбивање да се дознае и слушне, и дисциплинарни секојдневни ритуали преку кои се воспоставува и одржува хетеронормативноста и родовата нормативност.

Различните форми на опресија и дискриминација кај ЛГБ добиваат уште поголема и потешка форма во интерсекцијата на родот и сексуалноста, особено кај лезбијките и бисексуалните жени вклучени во ова истражување, а кај коишто, речиси без

исклучок, беа забележани и различни форми на родово засновано насилство, сексуално вознемирување и сексуална објектификација. Додека првите две од наброените форми претставуваат форма на дискриминација, сексуалната објектификација претставува посебен вид на психолошка опресија во рамки на патријархалниот и сексистички систем, а со која женското тело, односно „сексуални делови или сексуални функции се одделуваат од остатокот на нејзината личност и се редуцираат на статус на обични инструменти или како да можат да ја претстават целосно жената“ (Bartky 1990: 26). Во испресекувањето на родот и сексуалноста, едно од честите искуства што го споменуваат нашите испитанички е искуството на обезмоќување, во различни микросоцијални контексти, или пак на работните места и во домот, при што нивниот глас, нивното мислење, или изразувањето на нивниот став е целосно обезвредното како резултат на нивниот род, односно како резултат на систематското обезмоќување на жените и нивното историско исклучување од јавните и политички процеси на носење одлуки и учество. Кај три од испитаничките беше утврдено и искуство на сексуално насилство, кое поради тешката трауматска природа испитаничките не сакаа да го опишуваат или да споделат повеќе информации за него.

Речиси без исклучок, сите интервјуирани лезбијки, геј-мажи и бисексуалци покажаа висока свесност за постојните стереотипи и стигматизирачки претстави на ЛГБТИ луѓето во јавните дискурси, вклучувајќи ги и образованието, медиумите, религијата, социјалните медиуми, културните институции, уметничките практики и политичките дискурси, посочувајќи ги како клучни извори на нивната опресија и нееднаквост. Дел од стереотипите и стигматизирачки репрезентации што нашите испитаници ги посочија се однесуваат на сликите и претставите во кои: геј-мажите се прекумерно сексуализирани или редуцирани исклучиво на нивната сексуалност, означена како перверзна, неприродна, ненормална, настрана итн.; ЛГБ луѓето се патологизираат, додека хетеросексуалноста се претставува како единствено легитимна, природна и социјално признаена форма на интимност и љубов; неказнето циркулира говор на омраза врз основа на сексуална ориентација и родов идентитет; или, пак, целосно отсуствува репрезентацијата и социјалното и онтолошко признавање на ЛГБТ љубовта, сексуалноста и културно-социјалната продукција, со што ваквата форма на хетеронормативно незнаење или агнотологија станува еднакво продуктивна стратегија на опресија, токму преку конституцијата на нехеторсексуалноста како неизговорлива и неинтелегибилна надворешност, одредувачка за претпоставената нормалност и универзалност на хетеросексуалноста; отсуствува гласот на ЛГБТ луѓето во дебати кои директно или индиректно ги засегаат и нивните животи; а кога се присутни, се забележува претпоставката за универзално и хомогено искуство на сите ЛГБТИ луѓе; негирање на хетеросексизмот и неговата долга социо-политичка и културна историја; бинарната и исклучувачка родова рамка, и нормативните претпоставки за машкоста и женско-

ста ги детерминираат различните културни, социјални и политички слики и практики претставени во различните сфери итн.

Кај Ромите и кај текстилните работнички исклучително впечатливо беше искуството на обезможеност како искуство на нееднаквост и опресија, не само во работниот процес туку еднакво и како исклученост од процесите на носење одлуки со кои се одредуваат колективните акции, политичкото уредување, институционалните аранжмани, инфраструктурните решенија, идентитетските прашања, формите на (со)живот и практичните и емоционални релации помеѓу граѓаните, и се дефинираат и задоволуваат потребите, иднината и распределбата на ресурси и добра. Речиси нити една од интервјуираните текстилни работнички, и нити еден од интервјуираните Роми/ки нема искуства на партиципација во политички процеси или во носење на одлуки, како на ниво на мезосоцијалните структури така и на институционално, односно макросоцијално ниво, без разлика дали на општинско или државно ниво. Ретките и позитивни случаи и искуства се однесуваат или на учеството во протести, или пак на претставување и застапување на нивните права од страна на невладини организации. Оваа форма на нееднаквост дополнително можеме да ја означиме и како трет аспект на правдата, а којшто се однесува на политичката димензија, односно социјалното припаѓање, вклученоста и исклученоста од политичката репрезентација (Fraser 2010: 12-23).

Дополнително, а **поврзано и со културната доминација, она што го забележуваат и текстилните работнички и Ромите е нивната исклученост од јавните дискурси и расправи, односно бришењето на нивниот глас, барања и потреби, а коишто директно ги засегаат нивната благосостојба, среќа, можности, здравје, услови на работа, образование и живот.** На ова обезмокување се надоврзува и нивното исклучување од **пристапот до средствата за колективна, групна и идентитетска репрезентација**, а со тоа и до можностите за трансформација на доминантните стереотипи и производствени односи. Текстилните работнички оваа нееднаквост ја препознаваат и во нивното отсуство од медиумските дискурси и дебати, или пак незначителното присуство на теми за состојбата со човековите права на текстилните работнички во медиумите, а Ромите, на сличен начин, ја забележуваат медиумската улога во репродукцијата на стереотипите и негативните репрезентации. Како што ќе видиме и понатаму во ова истражување, ваквото искуство на политичка или репрезентативска неправда, и обезмокување, има дополнителни ефекти врз здравјето, емоционалниот живот, афективните ориентации и самовербата кај сите три групи, од една страна, и врз доминантно присутната социјална недоверба и недовербата кон институциите на системот, од друга страна. Освен тоа, обезмокувањето како опресија ја разорува и довербата на овие маргинализирани групи во претставничката демократија и изборните процеси, а на кои нашите испитаници честопати гледаат

единствено како на манипулативни процеси преку кои нивните потреби и нивниот глас се слушаат периодично, и тоа за целите на стекнување на политичка моќ на изборните кандидати, по што повторно следува фаза на разочарување.

Афективната неправда е уште една димензија на нееднаквоста и страдањето на маргинализираните. Како афективна неправда се третираат различните ситуации на неуважување на чувствата, страдањето, болката, повредата и гневот и таа е присутна во искуствата на сите маргинализирани групи на различни начини.

Кај Ромите афективната неправда е највидлива преку нивната расистичката дехуманизација и стереотипизација, правејќи ги помалку вредни за жалење нивните загуби, болки и страдање, односно ги редуцира на крикови на помалку човечки живот.

Првото ниво на коешто афективната неправда е искусена помеѓу ЛГБ е неуважувањето на нивните интимни, афективни, еротски и љубовни животи, на нивните врски и релации, како и непризнавањето и неприпознавањето на љубовните страдања и загуби. Другото ниво на афективна неправда се исчитува во афективната експлоатација на ЛГБ, односно во нивното **континуирано, истоштувачко и прекумерно емоционално инвестирање и трошење на психичка енергија за одржувањето на емоционалната удобност и привилегиите на хетеронормативниот живот.** Ваквата афективна експлоатација е најпарадигматично читлива во прекумерната претпазливост и развивањето на своевидна драматуршка вештина за анализа и декодирање на секојдневните интерактивни ситуации и можни места на конфликт, а со цел справување и контролирање на информациите што може да бидат носители на знаци за стигматизируваниот статус и можат да го откријат нивниот сексуален идентитет, кој мора да остане скриен и неискан.

Афективната неправда се материјализира и во чувствата на вина и чувствата на срам како резултат на навредувачките, насилни и дискриминаторски гестови на хомофобичното општество. Емоционалниот товар постои и во ситуациите во коишто ЛГБ луѓето се отворени социјално за сопствениот сексуален идентитет, кога постои наметната одговорност и емоционална инвестиција и вина како резултат на преземената одговорност за страдањето на своите ближни (кои стануваат жртви на дискриминација по асоцијација), или, пак, на одговорност да се биде извор на туѓата несреќа затоа што не се следат веќе етаблираните линии на среќен живот и очекувањето од родителите. Исто така, отворените ЛГБ имаат емоционален товар да бидат секогаш и секаде претставници на сопствениот идентитет и група, единствените говорници за сексуалната неправда и дежурни борци во сите социјални контексти.

Кај текстилните работнички афективната неправда е видлива во вишокот емоционален труд што го вложуваат за да можат да ја одржат кревката поделеност помеѓу домот и работата,

односно справувањето со вишокот акумулиран стрес, фрустрација и истоштеност од работата, и понижувачките и деградирачки односи со надредените и во работните услови, а сè со цел да ја прекријат и задржат својата исцрпеност и да го спречат прелевањето на негативните емоции, вознемиреноста, уморот и стресот во домашниот, односно приватниот простор. Обврските во домот и грижата за семејството и нивните деца кај овие жени ја прави нужна дисконекцијата од секојдневниот притисок и неговото прикривање, за да го направат минималновозможен секојдневниот опстанок и одржување на сцените на интимност и припаѓање во домот и општеството, што бара исклучително голем емоционален влог.

Во однос на здравјето, податоците покажуваат дека сите маргинализирани групи искусуваат различни психо-физички тешкотии кои спаѓаат во лепезата на реакции на постојан стрес и системска трауматизација. Најголем дел од испитаниците зборуваат за искуства на преовладувачки умор и исцрпеност и бројни психосоматски симптоми и нарушувања на менталното здравје. Дополнително, некои од нив имаат проблеми со срцето и други циркулаторни заболувања, потоа проблеми со скелетно-мускулниот систем, имунолошки проблеми и сл.

Најчести тегоби што го попречуваат секојдневното функционирање на испитаниците се **исцрпеноста, главоболките, а потоа и анксиозноста и депресивните доживувања.**

Кај текстилните работнички, покрај гореспоменатите, се издвојуваат искуствата на емоционална дерегулација – односно неможност да ги контролираат емоциите, чувството на беспомошност и промени во исхраната и тежината. Кај Ромите се најзастапени главоболките, депресивноста и анксиозноста. Меѓутоа тоа што е навистина впечатливо кај нив е дефлектирањето на здравјето и телесната димензија воопшто. Кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците има многу посложена слика за менталното здравје. За нив се карактеристични искуствата на изолација, намалено либидо, постојаната анксиозност и чувството дека ќе се случи нешто лошо, како и ризичните однесувања.

Анализата на реакциите во ситуација на дискриминација, неправда и насилство покажуваат, исто така, бројни варијанти на реакција на стрес и траума. Феноменолошката анализа ги покажа типичните реакции и специфичните стилови на реагирање преку поткатегории на типичните манифестации – замрзнување, спротивставување, повлекување и понизност.

Најчестата реакција кај Ромите и геј-мажите, лезбијките и бисексуалците е повлекувањето, додека борбата, односно спротивставувањето е најчеста реакција кај текстилните работнички. Соодветно, најдоминантни чувства кај текстилните работнички се лутината и гневот, како и чувствата на обесправеност, а потоа чувството на фрустрација и понижување. Кај Ромите доминираат

чувствата на фрустрација, понижување и обесправеност, проследени со немоќ и срам. Кај геј-мажите, лезбијките и бисексуалците преовладува чувството на тага, потоа фрустрација, лутина и немоќ, чувство на пониска вредност, беспомошност, срам, осаменост, обесправеност и затапеност. Искуствата на дискриминација им влијаат на секојдневното функционирање – не можат да се фокусираат и да ги извршуваат секојдневните обврски, безволни се и не можат да почувствуваат задоволство.

Доминантните стратегии на повлекување, понизност, како и неуспешните обиди на спротивставување упатуваат на контекст во кој нема доволно поддршка за истапување против повредите, односно дека системот поддржува дискриминација, експлоатација и неправда. Покрај тоа, мноштвото заштитни механизми ги покажуваат капацитетите на креативна адаптација во која се исцртува и естетиката и етиката на неправдата, но и линиите на можните стратегии на отпор. Во таа смисла се издвојуваат минималните искуства на доживеана, покажана или замислена солидарност, јасните и цврсти граници на непокор, достоинство и вредност, цинизмот и хуморот и трансферот на срамот. Сите овие стратегии овозможуваат зачувување на себеси и на вредностите што не се во склад со доминантниот систем на уредување и односите на доминација. Односно го означуваат индивидуалниот, но и колективните капацитети за здравје и отпор.

Погледнати во целина, густината на увидите на испитаниците и нивните искуства го носат целиот товар на неправдата, дискриминацијата, маргинализацијата. Во однос на здравјето, а особено менталното здравје, нема поголема закана од постојаното стравување за егзистенцијата во физичка, односно економска смисла, искуството на сиромаштија, неприфаќањето, оспорувањето на личноста поради одредена идентитетско обележје или потчинувањето на личноста во систем на хиерархиска опресија. Овие искуства се најдиректно поврзани со основните човечки потреби кои се основни и клучни за добро здравје, и физичко и ментално. Особено за менталното здравје најважни се основните потреби – безбедност, прифаќање, припаѓање, вреднување, или, во јазикот на социологијата, т.н. трансакциски потреби. Сиромаштијата директно го загрозува квалитетот на живот, стравувањето влијае врз постојаното загрозување на сигурноста, неприфаќањето врз потребата од прифаќање и припаѓање, а (не)потчинувањето, (не)уважувањето врз сликата за себе.

Во однос на грижата за здравјето помал дел од испитаниците се грижат за себе и сопственото здравје. Најчесто грижата се однесува на вклучување движење, спортување, внимавање на исхрана, но исто така, и дозвола за одмор и опуштање. Грижата за здравјето е повеќе развиена кај текстилните работнички и дел од ЛГБ лицата. Текстилните работнички се свесни и за потребата и за ограничувањата што ги имаат во однос на грижата за сопственото

здравје. Дел од нив што воопшто не се грижат за здравјето, исто така, не посетуваат ни лекар, освен кога ситуацијата е „нож до коска“. Кај некои постои недоверба кон здравствениот систем и лекарите, па се грижат за себе и превентивно за лекување користат на своја рака алтернативни, традиционални лекови или апчиња и терапија без консултација со лекар. Кај Ромите генерално постои помала свесност за потребата од грижа за сопственото здравје, кое е целосно доверено на лекарите и на лекарствата, отсуствува активната компонента што вклучува внимавање на исхраната и физичката активност.

Кај ЛГБ лицата мошне впечатливо е дека, покрај свесноста за потребата од грижа за здравјето, отсуствува континуитет и грижата за себе е периодична или како резултат на појава на веќе влошено здравје. Исто така, во оваа група почесто се јавува грижата за менталното здравје како примарна грижа за здравјето.

Во однос на справувањето со стресот, но и давањето отпор во ситуации кои за маргинализираните се тешки и фрустрирачки, во голема мера има поклопување со пасивните тенденции за грижа за здравјето. Дружењето, музиката и повлекувањето се најчестите стратегии за справување со стресот кај сите три групи. Потоа следуваат спортот и хуморот, но заедно со изолацијата и повлекувањето, се покарактеристични за текстилните работнички, како и игнорирањето на вестите и социјалните мрежи карактеристични за сексуалните малцинства. За Ромите преовладува повлекувањето, а потоа и дружењето и музиката како начини на справување со стресни и фрустрирачки ситуации.

Податоците од истражувањето покажуваат дека испитаниците главно имаат доверба во матичните лекари повеќе отколку во специјалистите. Најголема разлика во оценката за третманот прави довербата која се темели врз односот, односно дали како пациенти се чувствуваат разбрано или се третирани без да биде покажана грижа за нив.

Специфично за текстилните работнички е незадоволството од третманот во текот на пандемијата, кога посебно се чувствуваат запоставени и без здравствена грижа. Исто така, почесто се појавува **проблем со квалитетот на специјалистичките прегледи**, каде освен несензитивниот однос се појавуваат искуства на неадекватна дијагностика и други лекарски грешки поради кои често се изложени на дополнителни стресови, грижи, патувања во други градови и во Скопје и неизбежни дополнителни финансиски трошоци. Ромите искусуваат дискриминација и во третманот во здравствените институции, иако повеќето имаат добри искуства со матичните лекари.

Во споделените искуства на Ромите може да се исчитаат повторно системските повреди анализирани во првиот дел за афективната неправда и отсуството на уважување и адекватен одговор на болката. Ромите имаат искуства на дискриминација поради кои смениле матичен лекар или биле принудени да чекаат подолго, да бидат вратени дома и сл.

Специфично за ЛГБТИ луѓето е (не)сензитивноста кон прашањата поврзани со сексуалното здравје. Особено ако немаат проверен лекар, тие не добиваат соодветна грижа. Односно поради чувството на недоверба што го имаат поради несензитивниот пристап, голем дел од нив нема да побараат помош, а тоа значи дека нема да добијат адекватна здравствена услуга и во голема мера превентивната функција и грижата за сексуалното здравје останува непокриена.

Само дел од испитаниците имаат искуство со психолог, психијатар и/или психотерапевт. Доверба кон професионалците во полето на менталното здравје има најмногу кај лезбијките, бисексуалците и геј-мажите и Ромите, искуство со психолог, психотерапевт или психијатар најмногу имаат лезбијките, геј-мажите и бисексуалците, а скепса или срам кај текстилните работнички. Генерално посетата на психијатар, психолог или психотерапевт се третира како слабост. Неинформираноста и стигмата се во голема мера причина што менталното здравје не е третирано еднакво со другите аспекти на здравјето. Дополнително, недовербата и срамот се најголемите пречки да се побара професионална помош од психолог, психијатар и/или психотерапевт.

Во однос на постоењето функционални системи за поддршка и мапирањето на капацитетите за резилентност, податоците покажуваат дека **за сите маргинализирани групи постојат скромни системи на поддршка кои се сведуваат на семејниот систем и во интимните социјални релации.** Системските, односно институционалните системи на заштита не се функционален дел според искуствата на маргинализираните. Напротив, најчесто тие се извор на несигурност и ранливост. Податоците покажуваат дека најчесто заедничко искуство на сите групи е чувството на ранливост, небезбедност и изложеност во институциите. Несензитивноста на вработените во институциите во искуствата на соговорниците се гледа и во процесот на земање податоци, кога службениците не развиваат, не даваат доволно простор и не создаваат атмосфера на сигурност и заштита од повреда, туку директно поставуваат прашања, кои се единствено во функција на елиминација. Ранливоста во однос на институциите се огледа и тогаш кога тие директно не се вклучуваат за да заштитат од насилство или злоупотреба. Во таа смисла не се ретки искуствата на малтретирање во училиште, кога училиштето како институција затајува, и на тој начин, наместо да оневозможи, поттикнува услови за продолжување на малтретирањето.

Специфична за текстилните работнички е ранливоста која произлегува и од неизвесноста на работата и егзистенцијата. Нивните искуства покажуваат ранливост и постојано стравување од отказ или принуден одмор. Специфична за бисексуалците, лезбијките и геј-мажите е ранливоста во семејниот систем. Најголем дел од нив, всушност, најранливо се чувствуваат во своите семејства и најчесто ги избегнуваат семејните собири и прослави. Чувството на

несигурност и постојано стравување од отфрлање и разочарување создава многу сложена трауматизирачка ситуација.

Срамот е дефинирачка афективна енергија на сите маргинализирани групи, а во податоците од истражувањето се гледа во избегнувањето и самоизолацијата на сите три групи – лезбијките, геј-мажите и бисексуалците, Ромите и текстилните работнички – како клучни стратегии за справувањето со системската траума.

Лезбијките, бисексуалците и геј-мажите како закана за себе и својата сигурност доживуваат и нови и непознати ситуации и луѓе, а коишто ги опфаќаат јавните простори, улицата, различни населби во градот, што различно се доживуваат како помалку или повеќе безбедни простори, главно хетеронормативните клубови и барови, концертни настани и поголеми собири на луѓе, пошироки кругови на пријатели, работните места и социјализацијата со колеги итн.

Во однос на мапирањето на просторите, релациите и домени на сигурност, доверба и припадност, генералниот заклучок е дека тоа се интимните простори и домени на домот, семејствата и пријателите. Односно **безбедните социјални релации се релативно лимитирани на микросветовите на интимните поврзувања.** За голем број од испитаниците довербата, сигурноста и припаѓањето постојат единствено во една-две релации. **Никој од испитаниците не споменува припадност кон поголема група ниту нација, ниту етничка заедница, религиозна група или која било поширока социјална група, или пак идентификација со граѓанството, националноста и државата.** Најголемата група на која чувствуваат дека припаѓаат и во која имаат доверба се невладините организации Гласен текстилец, АВАЈА, ЛГБТИ Центарот за поддршка, Коалицијата МАРГИНИ и други граѓански здруженија, кои не може да ги третираме како нешто што е нужно значајно за маргинализираните групи пошироко поради примерокот и ограничувањата на истражувањето во таа смисла.

Ако ги поврземе овие податоци со сознанијата што ги имаме во однос на ранливоста во социјалните релации, може да заклучиме дека покрај ранливоста во социјален контекст, **маргинализираните имаат релативно ограничени социјални врски што го овозможуваат основното чувство на доверба, сигурност и припаѓање.** Во однос на здравјето и капацитетите за справување со искуствата на маргинализација, заклучокот е дека **отсуството на здрава мрежа на социјална поддршка е дополнителен ризичен фактор што придонесува кон лошо ментално здравје.** Ограничените и слабите социјални релации, или слабата мрежа на социјална поддршка значи зголемено чувство на осаменост, изолација и немоќ. **Осаменоста и немоќта се афективната основа за анксиозните и депресивните искуства, и дисфункционалноста што од нив произлегува.** Овие комплексни чувства се закана за покренување на здравите капацитети на личноста. Имено, може личноста да има одлични капацитети

за справување со стресни ситуации, но доколку отсуствува систем на социјална поддршка, тие капацитети не се доволни, а со текот на времето ослабуваат. Покрај законите на индивидуално ниво, сликата за општество со изолирани, отуѓени и немоќни луѓе отвора бројни други социјални ризици.

Ново ниво на дијагностицирање на социјалните релации во истражувањето се воведува преку истражувањето на системите на поддршка во остварувањето на своите права. Во системот на поддршка спаѓаат самоподдршките и социјалните системи како што се семејствата, блиските и поширокиот круг на пријателства, институциите, професионалците, невладините организации и судовите како бастиони за одбрана на човековите права. Податоците покажуваат најмала доверба во судовите, институциите и професионалците. Односно најслаба поддршка во остварувањето на своите права маргинализираните имаат во државниот систем. Повторно се потврдува заклучокот дека **речиси на ниту едно ниво на социјално функционирање и социјални релации, освен интимните, маргинализираните немаат потпора во остварувањето на своите права.**

Податоците покажуваат дека **учеството во колективни акции на отпор и протест, особено видливи кај дел од интервјуираните текстилни работнички и ЛГБ, а помалку присутни кај Ромите**, се најважните искуства во градењето на резилентност и отпор во ситуација на постојана системска трауматизација. Учеството во протестите за испитаниците претставува можност: 1. за надминување на изолирачката индивидуалност и отуѓувањето од понижувачкиот и репетитивен работен циклус; 2. за изборување за достоинство и потврда на моќта која произлегува од сопојавувањето и дејствувањето со другите; 3. за градење платформа за изразување на гневот кој е резултат од опструираните можности и нереализирани потреби; 4. за конструкција на гордоста и трансформација на статусот на инфериорност и срам; 5. за учество во носење одлуки за работите кои ги засегаат нивните животни потреби и слобода, за разлика од одземените политички права и исклучување од процесите на носење одлуки на различни општествени нивоа кои тие директно ги искусуваат како неправда; 6. за чувствување на колективна радост да се биде дел од нешто поголемо од себе, што е исклучително малку земајќи ги предвид реалните материјални услови на нивното секојдневие; и 7. можност за консолидација и афирмација на сопствениот идентитет.

Текстилните работнички можат да се потпрат на себе, семејството и невладините организации, а потоа на блиските пријатели и пошироката мрежа на контакти. Најмалку доверба имаат во професионалците, институциите и судовите. За сексуалните малцинства најголема поддршка се блиските пријатели и невладините организации, потоа самоподдршките и поддршката од пошироката мрежа на социјални контакти и професионалците. Најмалку доверба имаат во судовите. За Ромите најголема

поддршка се невладините организации, блиските контакти и професионалците, додека многу мала доверба имаат во себе и во пошироката мрежа на социјални контакти, а најмала во институциите и судовите.

Овие податоци дополнително го дефинираат симптомот дека најголемиот проблем, недостаток и закана за маргинализираните групи претставува токму отсуството на систем, но и општествена клима и односи кои произлегуваат од споделените вредности и негувањето и грижата за заедничкото. Единствен простор, капацитет и потпора за маргинализираните се личните капацитети и интимните релации.

Податоците покажуваат дека **вредностите и визиите за иднината на маргинализираните се тесно поврзани со искуствата на ранливост и отпорност. Односно семејните вредности се доминантни кај текстилните работнички и Ромите. На тоа се надоврзуваат здравјето и успехот, како вредности кои се поврзуваат со личната среќа и добросостојба. Либералните вредности какви што се слобода, еднаквост и успех се доминантни за геј-мажите, бисексуалците и лезбијките. За младите Роми, исто така, најизразени се индивидуалните либерални вредности на успех и просперитет.**

Перспективите за иднината исто така се врамени од скромноста и тесните обрачи на уморот, болката, фрустрацијата и социјалното лишување, нееднаквоста и неправдата. Па така, дел од текстилните работнички посакуваат во иднина да се одморат, да бидат живи и здрави, ако не тие, нивните деца да имаат подобар живот. Подобар живот за помладите значи да се иселат од државата („проклетијата“). А некои од Ромите сонуваат за „ромски базен“ и подобра хигиена. Личните хоризонти се обременети и со потребата за вреднување и уважување што е присутна кај сите маргинализирани, заедно со копнежот. Единствено пошироки хоризонти се насираат во копнежот за еднаквост, слобода и прифаќање. Тоа што отсуствува во личните позиции и перспективи не е толку колективната можност и потенцијал туку појасна политичката артикулација и имагинација. Доколку визијата и вредностите, како и релациите и потпорите, останат единствено замислени и проектирани во тесните рамки на интимните релации и нејасните универзални хоризонти, тие и понатаму ќе бидат повеќе симптом отколку диференциран социјален капитал што може да придонесе кон социјална промена за маргинализираните.

Користена литература

- Јадровски, Игор. 2019. *Анализа за обезбедена љавна и љараљавна љомош на љекљилниље рабљнички во љериодљ 2017 – 2019 љодина*. Скопје: Хелсиншки комитет за човекови права.
- Роулс, Џон. 2002. *Теорија на љраведносља*. Скопје: Слово.
- Фуко, Мишел. 2017. *Безбедносљ, љерииљорија, население: љредавања на Колеж г'Франс*. Скопје: ФООМ.
- Хеглунд, Мартин. 2020. *Овој живољ: секуларна вера и духовна слобода*. Скопје: Контрапункт.
- Agamben, Giorgio. 2006. *Homo Sacer: Suverena moć i goli život*. Zagreb: Multimedijalni Institut.
- Agamben, Giorgio. 2005. *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ahmed, Sara. 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ahmed, Sara. 2010. *The Promise of Happiness*. Durham: Duke University Press.
- Al-Saji, Alia. 2021. Touching the Wounds of Colonial Duration: Fanon and a Critical Phenomenology of Racialized Affect. Available at: https://www.dndtrucking.com/philosophy/files/Al-Saji_Fanon1-2.pdf
- Attride – Stirling, Jennifer. 2001. 'Thematic networks: an analytic tool for qualitative research.' *Qualitative Research*, Vol. 1(3): pp. 385-405.
- Austin, J.L. 1975. *How to do Things with Words*, J.O. Urmson and M. Sbisá (eds.), Cambridge, MA: Harvard University Press
- Barbalet, J.M. 1998. *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartky, Lee Sandra. 1990. *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. New York and London: Routledge.
- Benjamin, J. 1998. *Shadow of the Other: Intersubjectivity and Gender in Psychoanalysis* (1st ed.). Routledge. <<https://doi.org/10.4324/9780203948149>>
- Bourdieu, P. and Wacquant, L. J. D. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre et al. 1999. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.

- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London and New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *The Logic of Practice*. Stanford: University of Stanford Press.
- Bourdieu, Pierre. 2001. *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.
- Boyatzis, R.E. 1998. *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. London: Sage.
- Braun, Virginia & Clarke, Victoria. 2006. 'Using Thematic Analysis in Psychology' *Qualitative Research in Psychology*, 3: 77-101.
- Brown, Laura S. 1995. "Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma." *American Imago*, vol. 48, no. 1, pp. 119-133.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. Routledge: London and New York.
- Butler, Judith. 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Butler, Judith. 2009. *Frames of War: When is Life Grievable?* London and New York: Verso.
- Charlesworth, J. Simon. 2004. *A Phenomenology of Working - Class Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cozolino, L. J. 2010. *The neuroscience of psychotherapy: Healing the social brain*. New York: W.W. Norton & Co.
- Cvetkovich, Ann. 2003. *Archive of Feelings: Trauma, Sexuality and Lesbian Public Cultures*. Durham: Duke University Press.
- Cvetkovich, Ann. 2012. *Depression: A Public Feeling*. Durham: Duke University Press.
- Damasio, Antonio. 2000. *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Mariner Books.
- Damasio, Antonio. 2012. *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain*. London: Vintage.
- Darwin, Charles. 1965. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Chicago: University of Chicago Press.
- DeYoung, Patricia A. 2015. *Understanding and Treating Chronic Shame: a Relational/Neurobiological Approach*. Routledge

- Dyer, Richard. (ed.). 1977. *Gays and Film*. London: British Film Institute.
- Eribon, Didier. 2004. *Insult and the Making of the Gay Self*. Durham and London: Duke University Press.
- Fanon, Frantz. 2008. *Black Skin, White Masks*. Sidmouth: Pluto Press.
- Fausto, Sterling Anne. 2005. The Bare Bones of Sex: Part 1—Sex and Gender. *Signs*, Vol. 30, No. 2 (Winter 2005), pp. 1491-1527
- Fausto, Sterling Anne. 2008. The Bare Bones of Race. *Social Studies of Science* 38/5, 657–694
- Federici, Silvia. 2012. *Revolution At Point Zero: Housework, Reproduction, And Feminist Struggle*. Brooklyn: PM Press.
- Fisher, Janina. 2017. *Healing the fragmented selves of trauma survivors: overcoming internal self-alienation*. <<http://site.ebrary.com/id/11354198>>
- Foucault, Michel. 1991. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- Fraser, Nancy and Honneth, Alex. 2003. *Redistribution or Recognition: A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso.
- Fraser, Nancy. 1997. JUSTICE INTERRUPTUS: *Critical Reflections on the “Postsocialist“ Condition*. London and New York: Routledge.
- Fraser, Nancy. 2010. *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press
- Fraser, Nancy. 2014. BEHIND MARX’S HIDDEN ABODE: For an Expanded Conception of Capitalism. *New Left Review* 86: 55-72
- Fredman, Sandra. 2011. *Discrimination Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Freud, S. (1917). *Mourning and melancholia*. London.
- Fuchs, Thomas. 2018. *Ecology of the Brain: The Phenomenology and Biology of the Embodied Mind*. Oxford University Press.
- Gallagher, Shaun. 2020. *Action and Interaction*. Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony. 1976. *Central Problems of Social Theory*. Berkeley: University of California Press.
- Gilmore, Wilson Ruth. 2007. *Golden Gulag: Prisons, Surplus, Crisis, and opposition in Globalizing California*. Los Angeles: University of California Press.

- Goffman, Erving. 1963. *Stigma: Notes on the Management Spoiled Identity*. New York: Prentice-Hall.
- Goffman, Erving. 1967. *Interactional Ritual: Essays on Face-to-Face Behaviour*. Chicago: Aldine.
- Gorman, Thomas. 2000. Reconsidering Worlds of Pain: Life in the Working Class(es). *Sociological Forum*, Vol. 15, No. 4 (Dec., 2000), pp. 693-717.
- Hall, Stuart. 1997. The spectacle of the 'Other'. In: Hall, S (eds) *Cultural Representations and Signifying Practices*, London: The Open University, pp. 223-291.
- Heather Gilmour. 2019. November 2019. Sexual orientation and complete mental health. Health Brief. Statistics Canada, Catalogue no. 82-003-X. Health Reports, Vol. 30, no. 11, pp. 3-10.
- Heidegger, Martin. 1962. *Being and Time*. New York: Harper One.
- Honneth, Axel. 1992. «Integrity and Disrespect: Principles of a Conception of Morality Based on the Theory of Recognition,» *Political Theory* 20, no. 2: 188-89.
- hooks, bell. 1990. "Homeplace: A Site of Resistance," in *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics*. Boston: South End Press.
- Inhorn, C. Marcia. 2006. *Defining Women's Health: A Dozen Messages from More than 150 Ethnographies*. *Medical Anthropology Quarterly*, Vol. 20, Number 3, pp. 345-378, ISSN 0745-5194, online ISSN 1548-1387. American Anthropological Association.
- James Quesada, Laurie Kain Hart & Philippe Bourgois. 2011. Structural Vulnerability and Health: Latino Migrant Laborers in the United States, *Medical Anthropology*, 30:4, 339-362.
- Krieger, Nancy and Smith, Davey George. 2004. "Bodies Count," and Body Counts: Social Epidemiology and Embodying Inequality. *Epidemiologic Reviews*, Vol. 26, 92-103.
- Krieger, Nancy. 2005. Embodiment: a Conceptual Glossary for Epidemiology. *Epidemiological Community Health*, 59:350-355.
- LaRetis, de Teresa. 1987. *Technologies of Gender: Essays on eory, Film, and Fiction*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Lazarus, Richard. 1991. *Emotion and Adaptation*. Oxford: Oxford University Press.
- LeDoux, Joseph. 2002. *The Synaptic Self: How Our Brains Become Who We Are*. London: Pinguin Books.

- Macpherson, C. B. 1973. *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Oxford: Oxford University Press.
- Major, Brenda and O'Brien T., Laurie. 2005. 'The Social Psychology of Stigma.' *Annual Review of Psychology*, 56, pp. 393-421.
- Marcia C. Inhorn. 2006. Defining Women's Health: A Dozen Messages from More than 150 Ethnographies. *Medical Anthropology Quarterly*, Vol. 20, Number 3, pp. 345–378.
- Marx, Karl. 1975. *Economic and Philosophical Manuscripts* in Colletti, Lucio ed. *Early Writings*. Harmondsworth.
- Marx, Karl. 2013. *Capital, Vol. 1*. Herdfordshire: Wordsworth editions.
- Mbembe, Achille and Roitman, Janet. 1993. Figures of the Subject in Times of Crisis. *Public Culture*, 1995, 7: 323-352.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2009. *Phenomenology of Perception*. London and New York: Routledge.
- Nadal, K. L. 2011. The Racial and Ethnic Microaggressions Scale (REMS): Construction, reliability, and validity. *Journal of Counseling Psychology*, 58(4), 470–480.
- Ngai, Sianne. 2005. *Ugly Feelings*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Panksepp, Jaak. 1998. *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*. Oxford: Oxford University Press.
- Paradies Y, Ben J, Denson N, Elias A, Priest N, Pieterse A, et al. 2015. Racism as a Determinant of Health: A Systematic Review and Meta-Analysis. *PLoS ONE* 10(9).
- Rubin, Lillian Breslow. 1976. *Worlds of Pain: Life in the Working-Class Family*. New York: Basic Books.
- Saldana, Johnny. 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. London: SAGE Publications.
- Sapolsky, Robert. 1994. *Why Zebras Don't Get Ulcers: The Acclaimed Guide to Stress, Stress-Related Diseases, and Coping*. New York: Hold paperbacks.
- Sedgwick, Eve Kosofsky. 1990. *Epistemology of the Closet*. Berkeley: University of California Press.
- Sedgwick, Eve Kosofsky. 2003. *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham, NC: Duke University Press.
- Schore. Allan N. 2003. *Affect Dysregulation & Disorders of the Self*. W.W. Norton & Company. New York and London.

- Sennett, Richard and Cobb, Jonathan. 1977. *The Hidden Injuries of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slaby, Jan and Scheve, von Christian. 2019. *Affective Societies: Key Concepts*. New York and London: Routledge.
- Smail, David. 2015. *The Origins of Unhappiness: A New Understanding of Personal Distress*. London: HarperCollins.
- Spinoza, de Baruh. 1970. *Etika*. Beograd: Kultura.
- Staci K. Haines. 2019. "The Politics of Trauma: Somatics, Healing, and Social Justice". Berkeley: North Atlantic Books, California.
- Staudigl, Michael. 2007. Towards a Phenomenological Theory of Violence: Reflections Following Merleau-Ponty and Schutz. *Hum Stud*, 30: 233–253
- Sue, Wing Derald and Spenerman, Beth Lisa. 2020. *MICROAGGRESSIONS IN EVERYDAY LIFE*. New Jersey: Wiley.
- Sullivan, Shannon. 2015. *The Physiology of Sexist and Racist Oppression*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomkins, Silvan. 1995. *Shame and Its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*. Reader, ed. By Sedgwick, Eve Kosofsky and Frank, Adam. Durham and London: Duke University Press.
- Turner, H. Jonathan. 2007. *Human Emotions: A Sociological Theory*. London and New York: Routledge.
- Wetherell, Margaret. 2012. *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*. London: SAGE Publications Ltd.
- Whitney, Shiloh. 2018. Affective Intentionality and Affective Injustice: Merleau-Ponty and Fanon on Body Schema as a Theory of Affect. *The Southern Journal of Philosophy*, Volume 56, Issue 4, 488–515.
- Young, Marion Iris. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Young, Marion Iris. 2005. *ON FEMALE BODY EXPERIENCE: "Throwing Like a Girl" and Other Essays*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, Marion Iris. 2011. *Responsibility for Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Ќостарова – Унковска, Лина. 2019. *Нееднаквостии во здравејто и правата на ЛГБТ- младите на 13 и 15 години во Северна Македонија*. Коалиција Сексуални и здравствени права на маргинализираните заедници, Скопје.
- Министерство за здравство на Република Северна Македонија. *Закон за ментално здравје*. /zdravstvo.gov.mk/zakon-za-mentalno-zdravje/>

Анекс 1: Индикатори

Врз основа на следните индикатори е изработен инструментот за истражувањето – прашалникот за полуструктурирано интервју.

Искуства на дискриминација и нееднаквост како резултат на нивниот идентитетите и социјалната позиција

Искуства на во текот на животот (детство, младост, зрелост) и/или последните три години:

- Исклучување
- Избегнување
- Изолација
- Навреда и исмевање
- Поинаков третман – кој прави штета
- Лишување
- Злоупотреба
- Говор на омраза
- Физичко насилство
- Малтретирање
- Микро-насилства во микросоцијални и секојдневни контексти – поинакви очекувања и критериуми, промена на однесување во нивно присуство, исмевање, сожалување, отсуство на разговори за и уважување на нивните потреби и светови и сл.
- Виктимизација

- Чувство на загрозеност, пониженост или дискриминација од медиумите
- Живеани искуства и субјективна проценка на: за ограничен пристап, достапност на јавни услуги
- Лоши/нехумани/субстандардни услови – за живот и работа
- Плата која не ги покрива основните животни потреби
- Неможност да се продолжи едукација
- Ограничен пристап до социо-културен живот
- Немање услови за хоби, креативност, и уметничко изразување и сл.
- Автоцензура, самоограничување
- Учество во процеси на одлучување

Интерсекција

- Субјективна перцепција – дали помислиле/поврзале дека искуствата се резултат на повеќе фактори или идентитети
- Субјективна перцепција за различен третман во однос на другите припадници во истата група
- Субјективна перцепција/ личен наратив - лична несреќа, виша сила, неправда, исклучување, повреда на права, маргинализација, системски проблем

Здравје

Присуство на:

- Чести тегоби кои укажуваат на психосоматика, трауматизација и стрес
- Хронични проблеми
- Дијагностицирани болести – психосоматика
- Редовна/честа употреба на лекарства – тип на лекарства
- Личен однос кон здравје
- Третман што го добиваат од институции/систем

Ментално здравје

- Субјективни критериуми и знаци – субјективен опис
- Посета и проценка/дијагноза од стручни лица - психолог, психијатар
- Честота на изложеност на стресогени фактори (континуирано, ретко, често)
- Пристувство на промени во исхрана, спиење, однесување
- Зголемена импулсивност, избувливост
- Размисли за самоубиство

Трауматизација

- Субјективно искуство на загрозеност за живот, немоќ, преплавеност, шок, парализа, отсуство на волја и мотивација, десензитизација поврзани со ситуација, настан, релација
- Контакт со себе и сопствени емоции – може да ги препознае и/или артукулира емоциите, може да ги поврзе со искуствата на дискриминација
- Одбивање или страв да се движат во одредени простори и да влегуваат во одредени ситуации, социјални кругови или контексти

Релации и системи

(релации/системи каде се чувствуваат најранливи за дискриминација)

- Субјективна проценка на релации со најголема доверба
- Субјективна проценка на релации со најмала доверба
- Колку често избегнуваат да одат/бидат со (врсничка група, социјални настани, институции, колеги, комшии) заради својата припадност или понизок социјален статус?
- Институции во кои биле дискриминирани, добиле нееднаков третман во текот на животот и во последните три години
- Субјективна проценка и наратив за адекватен третман – како другите, како Македонци/Албанци, како привилегирани, како човек, со достоинство, како жртва и сл.
- Архитектура на системи на поддршка – од кого се составени – лична, семејство, пријатели, колеги, локална сре-

дина, институции, групи/организации, религиозни групи, лидери,

- Функционалност на системи на поддршка – дали активно бара и добива поддршка, знае како да се само-поддржи.
- Субјективно чувство за припадност на социјални групи/организации/мрежи – формални и неформални
- Наратив за припадноста – во функција на поддршка, социјализација, забава, рекреација, застапување или др.
- Субјективна проценка за организирано застапување на правата
- Учество во групи, процеси, иницијативи за застапување
- Субјективно искуство – наратив за застапувањето во однос на поддршка и зајакнување - дали препознава и поврзува

Капацитети и резилентност

- Субјективна проценка на личните и општествените ограничувања – лични капацитети, социјални врски, социјални ограничувања,
- Микростратегии на отпор и преживување – хумор, неформални интимни групи, дефлексија, сојузи и алијанси, трансгресии – свесно пречекорување на граници и правила поставени од микро-мезо-социјалните контексти или работодавачот и надзорните механизми на работно место и сл.
- Секојдневни стратегии на преживување – читање, музика, креативна работа, фантазирање, игнорирање на медиуми
- Личен наратив за очекувањата што ги имаат од себе.
- Проектирана визија за себе и другите во иднината

**Анекс 2:
Информирана
согласност**

Почитувани,

Мрежата за заштита од дискриминација спроведува истражување за влијанието на дискриминацијата кон психо-физичкото здравје, благосостојбата, врските и односите, и општествените можности на дискриминираните заедници. Целта на истражувањето е да се објасни како дискриминацијата влијае на секојдневието, светогледите и социјалната положба на дискриминираните заедници.

Разговорот ќе опфати различни теми и прашања во врска со дискриминација, здравје, релации и институции. Голем дел од прашањата се лични и се однесуваат на некои интимни искуства. Сосема е во ред да не сакате и да одбиете да одговорите на некои од прашањата. Дополнително, бидејќи сакаме да овозможиме целосна заштита на сите што се вклучени во истражувањето доколку на било кој начин се чувствувате непријатно, изложено, како да ве испитуваат, навредено или на било кој начин повредено можете во секој момент да го прекинете разговорот. За сите ваши забелешки во врска со процесот може да се обратите до истражувачите и/или до проектната координаторка на следните контакти:

Ана Блажева на тел. 072 209 626 или
e-mail: ana.gjorik@gmail.com

Славчо Димитров на тел. 078208803 или
e-mail: slavco.coalition@gmail.com

Драгана Дрндаревска на тел. 078200675 или на
e-mail: dragana.colaition@gmail.com

Истражувањето/Анализата ќе биде употребени во развивање на суштествени политики на еднаквост за борба против дискриминација, и за поддршка на општото здравје и социјална благосостојбата на лица од маргинализираните заедници.

Истражувањето е анонимно и податоците од ќе бидат сумирани во извештај кој потоа ќе се користи како основа за понатамошни процеси на планирање и унапредување на програмите и политиките за намалување на дискриминација и подобрување на позицијата на маргинализираните заедници. Во таа насока, Вашето учество во истражувањето ќе даде значаен придонес во разбирање на дискриминацијата и нејзините ефекти врз психо-физичкото здравје и односите во општеството.

Истражувањето се разлизира во рамки на проектот „Мрежа за заштита од дискриминација: Здружена акција за унапредување на еднаквоста и социјалната правда на маргинализираните заедници“ со финансиска поддршка од Фондацијата Отворено општество- Македонија.

Ви благодариме за соработката!

Срдечно,

Истражувачкиот тим на проектот

**Анекс 3:
Прашалник за
интервју**

Кодно име:

Демографски податоци

Кажи ми нешто за себе, основни податоци, возраст, работа, со кого живееш, образование и нешто што ти сметаш дека е важно за тебе. *Се очекува сѐопшиан одговор.*

Го обележува интјервјуирачот на шочешокоит на интјервјуито.

Д1. На која група припаѓа:

1. ЛГ

2. Ром(ка)

3. Текстилна работничка

4. Дали припаѓа и на друга маргинализирана група и на која?

Допишете (лице со попреченост, социјално загрошено/сиромашно лице, лице кое живее со ХИВ, лице што употребува дроги, сексуален работник/чка, жртва на насилство...)

Д2. Возраст (наведете ги годините) _____

Д3. Етничка припадност:

Д4. Род: Женски Машки Друго

Д5. Завршено образование:

1. основно образование

2. средно образование

3. високо образование

4. без формално образование

Д6. Дали работиш во моментов? (остварува приход)

1. Да

2. Не

3. Хонорарно (без договор и придонеси)

Д7. Колкави се просечните месечни примања во вашето домаќинство?

1. До 12.000 денари

2. Од 12.001 до 18.000 денари

3. Од 18.001 до 25.000 денари

4. Од 25.001 до 36.000 денари

5. Над 36.000 денари

Искуства на дискриминација и нееднаквост како резултат на нивниот идентитет и социјална позиција

Во овој дел од разговорот ќе зборуваме за искуствата на дискриминација и нееднаквост, онака како што ти лично си ги искусил/а. Во овој прашалник нема точни и погрешни одговори. Нас не интересира твоето лично доживување и мислење. Доколку некој од зборовите што ти користиме не ти се јасни, слободно можеш да прашаш. Сите зборови од овој прашалник не ти употребуваме секојдневно, а некои може да имаат многу значења. Но за нас е многу важно да можеме да се разбереме кога зборуваме, затоа некои од зборовите ќе ти објаснуваме како ти разбираме. На пример, кога велите дискриминација мислиме на ситуации кога се прави разлика меѓу луѓето и таа разлика доведува до нееднаков, односно нефер или неправеден третман за некој што припаѓа на некоја група (пол/род, етничка група, раса, боја на кожа, религиозна група, бојаситиво, образование, социјална група и сл.).

П1. Какви искуства на дискриминација и нееднаквост си имал/а:

Интервјуирачот поттикнува одговор преку примерите за различни форми на дискриминација и нееднаквост. Може да побара објаснување ако има некоја нејаснотија, или да објасни доколку има впечаток дека соговорникот/чката не разбира. Може дојолнително да праша кога (во кој период од животот на соговорникот) и за честотата, дали тоа се случувало рејко/често.

П1.1. Исклучување – Дали некогаш си осетил/а дека не си бил/а вклучен/а во нешто поради некоја своја карактеристика (на пример, затоа што си жена, Ром/ка, сиромашен/на, геј/лезбијка и сл.)? Дали те избркале или не си можел/а да влезеш/бидеш некаде – на пример, да не ти дозволат да влезеш на базен или во кино, во кафуле или на кое било друго место?

П1.2. Избегнување – Те избегнувале, се тргале од тебе затоа што си жена, Ром/ка, сиромашен/а, геј/лезбијка? На пример, во автобус не седнуваат до тебе и сл., или се тргаат подалеку ако се чека на некое место.

П1.3. Навреда и исмевање – Си добивал/а навредливи коментари (сексистички) затоа што си жена, геј/лезбијка, Ром/ка? Како ти се обраќале кога сакале да те навредат?

П1.4. Поинаков третман – Претпоставувале дека си необразован/а, поглупав/а, не разбираш затоа што си Ром/ка, жена, работничка; те обвиниле дека нешто си украде/а, на лекар или во школо поинаку се однесувале кон тебе – со помало внимание или со помали очекувања (на пример, се очекувало да не знам, да сум послаб/а од другите деца што не се Роми)?

П1.5. Лишување – Не си имал/а нешто што ти било неопходно – дом, храна, струја, вода, документи, интернет, учебници, информации, превоз, пристап до институции и сл.?

На пример, не сте имале пристап до вода и канализација; ви била исклучена струјата поради неплатени сметки; не сте имале доволно пари за да плаќате за интернет.

Не си знаел/а каде да се информираш, обратиш за нешто – на пример, да знаеш кои права и услуги постојат; дека на сите жени им следува бесплатен гинеколошки преглед, за социјални услуги и сл.

П1.6. Злоупотреба – Дали некогаш те искористиле за своја полза (на пример, неплатена работа, да ти ветат нешто за да направиш некоја работа за нив, а потоа да не го остварат ветувањето, или да те излажат за да направиш нешто за нив или да ти земат нешто?

П1.7. Говор на омраза – Дали некогаш те нарекувале со погрдни имиња или имало исмевање или закани за тебе врз основа на тоа што си жена, Ром/ка, работник/чка, геј/лезбијка? Дали си бил/а нападат/а и навреден/а од непознати луѓе на улица?

П1.8. Физичко насилство – Си бил/а физички нападат/а, те удирале (штаканица, штипење, влечење за коса и сл.), те тепале, затоа што си жена, Ром/ка, работник/чка, геј/лезбијка? (дома/во семејството/од познати/непознати)

П1.9. Малтретирање и потчинување – искуство некој што е посилен/помоќен (шеф, маж, Македонец, Албанец) постојано/во подолги периоди да те искористува, навредува, да ти се заканува и сл. Се очекува да се однесуваш покорно и понизно затоа што си жена, Ром/ка, работничка, геј/лезбијка.

П1.10. Микронасилства – Да осетиш дека некој го менува своето расположение и однесување кога си ти присутен/на, како да треба да сокрие нешто, или како да не можеш да разбереш нешто, или да се чувствуваш како да не ти е таму местото, да ти стане непријатно.

Да те прекинува додека зборуваш и да објаснува наместо тебе, да те третираат како дете

Некогаш да имаш впечаток дека те сожалуваат затоа што си Ром/ка

Да осеќаш како да не си важна, а другите се поважни и нивните желби и животи

Да чувствуваш засрамено ако треба да одиш во некоја институција

Избегнуваш да кажеш дека си геј/лезбијка за да не се доведеш во непријатна ситуација

П1.11. **Виктимизација** и сексуално насилство – Дали имаш искуство во кое си се чувствувал/а немоќно пред други што ти нанесувале повреда (да те допираат на начин што не ти се допаѓа, да сака секс кога ти не сакаш, да те удираат да не можеш да се спротивставиш, да ти одземат нешто што ти припаѓа – да ти украдат нешто и сл.)?

П2. Што мислиш, на што се должи тоа? Зошто се случува воопшто и зошто тебе?

П3. Може ли да ни кажеш која беше твојата реакција во моментот на случувањето? *Се очекува сѐопшиан одговор и се обележува во листицата додолу, а докога се прашува и за останилите емоционални состојби.*

На пример, како во шок – се замрзнува, се повлекува, се активира се бори/кара/спротивставува, не осеќа ништо само чека да помине, често заборава дека се случило, станува понизен/на и како да сака да угоди, да се смени.

П4. Како се чувствуваше и какви мисли имаше во тој момент и отпосле? *(Се очекува сѐопшиан одговор и се обележува во листицата додолу, а докога се прашува и за останилите емоционални состојби. Може да се заокружат повеќе одговори.)*

Дали си се чувствувал/а:

- a) Немоќно
- b) Исплашено
- c) Луто/бесно
- d) Засрамено
- e) Тажно
- f) Фустирано (кога сакаш нешто што не можеш да го оствариш и ти прави нервоза)
- g) Виновно – како јас да сум крив/а за тоа што се случило
- h) Беспомошно
- i) Чувство на пониска вредност
- j) Збунетост
- k) Осаменост
- l) Разочарано
- m) Изневерено
- n) Отфрлено
- o) Понижено
- p) Обесправено/нефер
- q) Дистанцирано
- r) Рамнодушно

s) Затапено (да не можеш да чувствуваш ништо ниту за други нешта во животот, ни пријатно ни непријатно)

t) Заробено

П5. Дали си забележал/а дека тоа некако влијае врз твоето секојдневно однесување и рутини? (Се очекува сионџан одговор и се обележува во листиџаа џодоу, а џоџоа се џрашува и за осџанџиџе џредложени џромени.)

Не може да се фокусира,

Не може добро да ги завршува обврските,

Се станува тешко, се повлекува,

Повеќе/помалку јаде,

Повеќе/помалку спие,

Безволност (не сака да прави ништо),

Ништо не го/ја радува, не може да осети задоволство.

П6. Што мислиш, колку овие искуства влијаеле врз твојот секојдневен живот? На пример, секојдневните односи и комуникација со родителите/семејството/децата, во работните односи со колегите, во односите со пријателите, или со партнерот/ката или сопругот/та? Дали стана понервозен/на, дали има повеќе караници, чувство дека не си разбран/а, дека не те поддржуваат?

П7. Како жена/геј/лезбијка/Ром/ка/работник/чка, дали сметаш дека си претставен/а доволно и адекватно во општеството? Дали твојот живот и твоите интереси ги има/прикажуваат на телевизија и во школо? Што мислиш за тоа како се покажуваат Ромите/жените/геј/лезбијките/работниците на телевизија или во школо? Дали е тоа доволно, дали треба поинаку?

П8. Дали некогаш си почувствувал/а дека ти е ограничен пристапот до јавните услуги (здравствени, социјални, образование, култура, правда, домување и сл.)?

- никогаш, ретко, понекогаш, често – одбива да одговори
- Кои биле тие ситуации?

П9. Како би ги оценил/а условите за живот што ги имаш во моментот?

- Луксузни
- Со висок квалитет на живот
- Доволни/Нормални (можам да ги задоволам потребите и некои желби)
- Недоволни
- Сосема лоши/нехумани/супстандардни

П10. Дали си бил/а присилен/а да работиш минимално платена, несигурна работа или работа „на црно“ за да преживееш?

П11. Кои твои потреби не се задоволени со парите што ги имаш на располагање или пак како резултат на нееднаквоста и дискриминацијата? (Се очекува сионистан одговор, а постоа се прашува и за осигурувањето и потребите.)

едукација, култура, социјализација/дружење со луѓе, дружење во кафулиња или ресторани, хоби итн.

П12. Кој ги носи одлуките во твоето семејство/домаќинство (оние со кои живееш)?

П13. Дали си бил/а вклучен/а во носење одлуки во пошироката заедница – група во која припаѓаш, членуваш, локална заедница/општина, институција (училиште и сл.), работно место? Кои се тие ситуации? Дали некогаш те прашале што и како треба да се менува во општината, училиштето, работното место и сл.?

Здравје

Во следниот дел од разговорот ќе зборуваме за здравјето. Кога велите здравје мислите на севкупната – физичка, психичка и социјална добросостојба на човекој. Доколку се случи да немаш или не се сеќаваш на некои конкретни информации, во ред е. Нас не интересираат твоите искуства што може да се оштети и без дијагноза.

П14. Дали имаш здравствени проблеми што се поврзани со твоите искуства на дискриминација и нееднаквост? Кои се тие?

П15. На кој начин се грижиш за своето здравје? Што правиш за да бидеш здрав/а?

П16. Дали кога имаш здравствен проблем одиш на лекар или се лекуваш сам/а?

П16. Како би го оценил/а третманот што го добиваш од институциите за твоето здравје? Кога одиш на лекар, што обично се случува? Дали се чувствуваш разбрано, дали имаш доверба во лекарите, дали си почитуван/а, дали го разбираш тоа што ти го кажуваат, дали можеш слободно да прашуваш?

П17. Дали некој од следните симптоми го имаш често или ти претставувал проблем:

- Главоболка
- Несоница и/или кошмари – не можам да спијам добро, не

- можам да заспијам, се будам сред ноќ, имам лоши соништа
- Промени во исхраната и тежината – јадеш помалку или повеќе, слабееш, се дебелееш
 - Вртоглавици – ти се врти и слошува, губиш рамнотежа
 - Стомачни проблеми – мачнини, повраќање, пролив и сл.
 - Чувство на изолација – се осеќам осамено, никому не му е гајле за мене
 - Ненадејни сеќавања – ми се враќаат сеќавања и емоции од случки
 - Намалено либидо – помал интерес за работи што носат задоволство и помал интерес за секс
 - Анксиозност – вознемиреност, нервоза, страв, паника
 - Залутување на умот – се исклучуваш од моментот и умот си заскитува кон нешто друго
 - Немојност за контролирање на емоции – ти се случува да плачеш често и пред други, да избувнеш и да викаш силно, да бидеш насилен
 - Исцрпеност, притисок, замор
 - Како нештата да не се реални
 - Како да не си го чувствуваш телото/делови од телото за твое
 - Вина, инфериорност – дека си виновен/на за проблемите што ги имаш, дека постојано создаваш проблеми
 - Депресивно – без интерес, задоволство, ништо нема смисла/ сè е бесмислено
 - Иритабилно
 - Повлечено, засрамено и виновно
 - Беспомошно, немојно – како да не можеш ништо да направиш, што и да направиш е за џабе и недоволно
 - Лошо во врска со себе (како неуспешен/а, товар на другите...)
 - Дека е подобро да те нема
 - Дека нешто лошо ќе се случи, постојано се грижиш за нешто, исплашено
 - Ризични однесувања – алкохол, дрога, ризични сексуални односи, екстремни исцрпувања и ризични спортови
 - Си нанесуваш повреда, се повредуваш, да те боли телото наместо душата, дека заслужуваш казна и сл.

П18. Со што ги поврзуваш овие искуства? Дали се случило нешто што ги предизвикало? Зошто си се чувствувал/а така? Што мислиш? Од што е тоа?

П19. Како се справуваш со ова, дали нешто си направил/а, дали си размислувал/а или би посетил/а психолог/психотерапевт/психијатар?

Релации и системи

Во следниот дел од разговорот ќе зборуваме за тоа кои релации и ситуации се најважни за вас. Во нашето истражување важно ни е како луѓето се поврзани и кои луѓе/групи/се мрежа на поддршка, а каде оваа мрежа недостига. Мрежи на поддршка се луѓето/групиите и институциите што се тука за нас да ни помогнат кога е потребно и благодарение на кои се чувствуваме сигурно, прифатено и имаме чувство дека не сме осамени и прејувани сами на себе.

П20. Во кои ситуации (поврзани со другите и со институциите) си се чувствувал/а најранлив/а (несигурен/на, исплашен/а, збунет/а) и лошо во врска со себе? *(Се очекува сиот одговор, но може да се наведат и примерите.)*

На пример, несигурен/на во школо, понижен/а на работа, засрамен/а од лекар, навреден/а од врсници и сл., недоволно добар/ра пред наставник/директор.

П21. Дали се случило да избегнуваш да одиш/бидеш некаде заради тоа што си, затоа што ти предизвикува да се чувствуваш лошо во врска со себе (врсничка група, социјални настани, институции, колеги, комшии) заради својата припадност или понизок социјален статус?

На пример, не одиш во Сити мол затоа што таму одат само богати и Македонци и Албанци? Не одиш на театар затоа што таму одат само учени?

П22. Кои се луѓето (родители, пријатели, роднини) во кои имаш најголема доверба, им веруваш? Со кого се чувствуваш најбезбедно и најслободно да бидеш свој/а? Кои ти помагаат, се грижат за тебе, те прифаќаат.

П23. Во кои групи се чувствуваш дека припаѓаш, си прифатен/а, имаш доверба? Раскажи ми малку за нив, како стана дел од нив, што значат тие за тебе, што е она што ја карактеризира вашата комуникација/дружба?

П24. На кого можеш да се потпреш ако е потребно да бараш правда и остварување на твоите права? *(На ова прашање се одговара со Да и Не, интервјуирачот забележува покрај одговорот.)*

- Сам/а себе:
- Семејство:
- Блиски пријатели:
- Поширока мрежа на социјални контакти:
- Институции (правобранител, ЦСР, КСД и сл.):

- Професионалци: (адвокати, психолози, социјални работници)
- Невладини организации:
- Судовите:
- На никого, никому не верувам, никој ништо не може да направи

П25. Дали самиот/та си бил/а дел од процеси на застапување против дискриминација (проекти, иницијативи, протести и сл.)? Дали си бил/а некогаш дел од некоја активност за заштита на твоите права? На пример, за подобри услови за Ромите/геј/лезбијките за живот/работа и сл. Ако не, што те спречило? Ако да, какво било тоа искуство?

П26. Кои се вредностите според кои се водиш во животот и нештата што имаат најголемо значење за тебе? Која мисла те води во животот?

П27. Што правиш за справување со стресот и давањето отпор во ситуации што ти се тешки или фрустрирачки? Кога ти е тешко, што најчесто правиш за да се чувствуваш подобро и тоа те опушта и ти е забавно? *(Се очекува сионџан одговор и се обележува во листатаа подолу, а појоа се прашува и за осџанатиите емоционални сосџоџи. Може да се заокружати повеќе одговори.)*

- Хумор
- Фантазирање/мечтаење
- Озборување
- Игнорирање медиуми/социјални мрежи/вести
- Умерено пиење алкохол и/или рекреативно користење дрога
- Читање, музика
- Природа
- Спорт
- Дружење
- Креативно дејствување (пеење, свирење, цртање, пишување и др.)
- Свесно пречекорување на правила и ситни пакости (на работа, во однос на работодавачот/шефот, родителите/роднините, во јавниот простор, со пријатели/познајници)
- Создавање сојузи – колегијални, пријателски – против заеднички „непријател“

П27.1. Може ли малку повеќе да ни објасниш околу ова? Како, кога? Што ти значи тоа, дали ти носи задоволство?

П28. Што посакуваш/на што се надеваш за себе и за другите во иднина?

Белешки од интервјуирачот (доколку се случило нешто значајно надвор од снимениот разговор, за текот на интервјутото и личните согледувања за процесот).

